TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَ تَطْمَىِٕنُّ قُلُوْبُهُمْ بِذِكْرِ اللّٰهِؕ اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَىِٕنُّ
الْقُلُوْبُؕ اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَ عَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ طُوْبٰى لَهُمْ وَ حُسْنُ مَاٰبٍ

مجموعہ یازدہ رسائل

از تصنیفات و افادات

حضرت قدوۃ الواصلین امام الکاملین شمس العارفین مصباح المقربین سید السادات
ولی الاکبر الصادق صدر الدین ابو الفتح
سید محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بندہ نواز چشتی
قدس اللہ سرہ العزیز

بہ تصحیح و اہتمام
الفقیر المفتقر الی اللہ خاکسار سید عطا حسین عفا اللہ ذنوبہ و ستر عیوبہ

در
انتظامی پریس کیسری بلڈنگ حیدرآباد دکن طبع شد

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اللھم انت اللہ الواحد الاحد الفرد الذی لا الہ انت لا غیرک ولاموجوداً سواک۔ الٰہی انت الذاکر وانت المذکور انت الحامد وانت المحمود۔ انت الطالب وانت المطلوب انت المحب وانت المحبوب۔ انت الناظر وانت المنظور انت الشاہد وانت المشہود۔ یا ھو یا من لا ھو الا ھو یا من لا الہ الا ھو یا ازلی یا ابدی یا دھری یا دیمومی صل وسلم وبارک علی النور الاقدس الاتم الاقدم الذی لولاہ حجابک لاحرقت سبحات وجہک ما انتہی الیہ بصرک من خلقک وعلی الہ الطیبین الطاہرین واصحابہ الہادیین المہدیین۔

الٰہی

تو بعلم ازل مرا دیدی   وانچنانم بعیب بگزیدی

تو بعلم آن ومن بعیب ہماں   رد مکن انچہ خود پسندیدی

حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز قدس اللہ سرہ کے چھوٹے

چھوٹے یہ گیارہ رسالے طبع کئے جا کر شائع کئے جاتے ہیں۔ ہر رسالہ علحدہ علحدہ طبع ہوا ہے اور ہر ایک کے صفحوں کا شمار علحدہ علحدہ سر صفحہ پر دید یا گیا ہے۔ اوس کے علاوہ پورے مجموعہ کے صفحوں کا شمار بھی مسلسل از ابتدا تا آخر صفحوں کے نیچے دیدیا گیا ہے۔ ذیل میں ان رسالوں کی تفصیل دی جاتی ہے اور ہر ایک کے نام کے محاذی اوس کے ابتدا کے صفحہ کا شمار جو صفحہ کے نیچے لکھا ہوا ہے دیدیا گیا ہے۔

(۱) تفسیر سورہ فاتحہ شریف	صفحہ	۱
(۲) استقامت الشریعت بطریق الحقیقت	"	۹
(۳) رسالہ در مسئلہ رویت باری تعالی و کرامات اولیا	"	۴۳
(۴) حدایق الانس :۔ دیباچہ	"	۵۹
حدیقہ اول	"	۶۳
حدیقہ دوم	"	۶۷
حدیقہ سیوم	"	۶۹
حدیقہ چہارم	"	۷۱
حدیقہ پنجم	"	۷۲
حدیقہ ششم	"	۷۴
حدیقہ ہفتم	"	۷۶
حدیقہ ہشتم	"	۸۰
حدیقہ نہم	"	۸۱
حدیقہ دہم	"	۸۳
حدیقہ اول (کہ در نفس الامر حدیقہ یازدہم است)	"	۸۵
حدیقہ دوم (کہ در نفس الامر حدیقہ دوازدہم است)	"	۸۷

(۴) وجود العاشقین — صفحہ ۸۹
(۵) رسالہ توحید خواص — " ۱۰۱
(۶) رسالہ منظوم در اذکار — " ۱۰۷
(۷) رسالہ مراقبہ — " ۱۱۳
(۸) رسالہ اذکار چشتیہ — " ۱۲۱
(۹) شرح بیت حضرت امیر خسرو دہلوی رحمتہ اللہ علیہ — " ۱۳۵
(۱۰) برہان العاشقین المعروف بہ قصہ چہار برادر — " ۱۴۱
شروح برہان العاشقین:-
(۱) شرح اول — " ۱۴۴
(۲) شرح دوم — " ۱۴۹
(۳) شرح سیوم از حضرت ابو صالح محمدؒ عرف شیخ حسن چشتی — " ۱۵۳
(۴) شرح چہارم از حضرت میر سید عبد الواحد بلگرامیؒ — " ۱۵۹
(۵) شرح پنجم از حضرت میر سید محمد کالپویؒ — " ۱۶۸
(۶) شرح ششم از حضرت مولانا محمد رفیع الدینؒ دہلوی — ۱۸۴
(۷) شرح ہفتم از علامہ حکیم مرزا قاسم علی بیگ حیدر آبادی — ۱۹۳
غلط نامہ مجموعہ رسایل — ۲۲۷

ان رسالوں کی کیفیت مختصر طور پر ذیل میں درج کیجاتی ہے۔

(۱) تفسیر سورہ فاتحہ شریف

امام ابو القاسم قشیری رحمتہ اللہ علیہ نے کلام اللہ شریف کے ہر سورہ سے چند آئتیں انتخاب کر کے اون کی تفسیر لکھی ہے اور اوس کا نام **لطائف قشیری** رکھا ہے۔ یہ تفسیر بحد لطیف پیرایہ میں لکھی گئی ہے اور ہر آئت کے اسرار و غوامض نہایت خوبی سے بیان کئے گئے ہیں۔ حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز

قدس سرہ امام قشیری کے بہت معتقد تھے اور یہ تفسیر اون کو نہایت پسند تھی اپنی تصانیف
میں کہیں کہیں اوس کے مضامین درج کئے ہیں۔ حضرت مخدوم کے سوانح نگار محمدؒ
سامانیؒ نے کتاب **سیر محمدی** میں جہاں حضرت مخدوم کے تصانیف کا ذکر کیا ہے
اون کی ایک **تفسیر ملتقط** کا بھی ذکر کیا ہے خود حضرت مخدوم نے بھی اپنی بعض تصانیف
میں اس کا ذکر کیا ہے بلکہ اوس کے بعض مقامات کی عبارتیں بھی نقل کر دی ہیں۔ یہ
تفسیر قرآن شریف کے منتخب سورتوں اور آیات کی ہے اور لطایف قشیری ہی کے
طرز پر لکھی گئی ہے۔ تفسیر ملتقط اب مفقود ہے بہت جستجو کے بعد بھی اوس کا پتہ ہنوز
نہیں مل سکا اس لئے میں نہیں کہہ سکتا کہ سورہ فاتحہ شریف کی یہ تفسیر جو اس مجموعہ میں
شریک کیگئی ہے آیا اوسی تفسیر ملتقط کا جزو ہے یا حضرت مخدوم نے اوس سے علیحدہ مستقل
طور پر تحریر فرمایا ہے۔ میرے نہایت فاضل اور برگزیدہ صفات کرم فرما جناب مولانا حکیم
مرزا قاسم علی بیگ صاحب حیدرآبادی کے کتب خانہ سے ایک نہایت خوشخط سنہ ۱۰۶۴ھ
کا لکھا ہوا حضرت مخدوم بندہ نواز کے چند چھوٹے رسالوں کا مجموعہ مجھے عاریتاً ملا تھا
اوس میں یہ تفسیر بھی تھی۔ اوس سے نقل لی گئی اور اوس نقل سے طباعت کی گئی دوسرا
نسخہ چونکہ نہیں مل سکا اس لئے مقابلہ نہیں ہو سکا اور بعض بعض جگہ الفاظ مشکوک رہ گئے۔

(۲) استقامت الشریعت بطریق الحقیقت

حضرت مخدوم علیہ الرحمہ نے جیسا کہ دیباچہ میں تحریر فرمایا ہے اس کو سنہ ۷۹۲ھ
میں تصنیف کیا اس کا ذکر اونہوں نے اسمار الاسرار کے ایک سمر میں بھی کیا ہے
اپنے زمانہ کی حالت دیکھ کر اونہوں نے نہایت سوز دل سے یہ کتاب تصنیف
کی اور چند نہایت نازک مسائل (خصوصاً مسئلہ جبر و اختیار) کا بیان بہت لطیف اور
واضح پیرایہ میں فرما دیا ہے۔ کتب خانہ آصفیہ میں سنہ ۱۰۶۵ھ کا لکھا ہوا ایک نسخہ ہے
اوس سے نقل لی گئی حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب کے کتاب خانہ سے ایک

مجموعہ ملا جس میں ۱۰۶۴ھ کا نقل کیا ہوا یہ رسالہ بھی تھا اوس سے مقابلہ کرکے میرے نقل لیئے ہوئے رسالہ کی تصحیح کی گئی لیکن پھر بھی بہت مقامات تصحیح طلب رہ گئے۔ ۱۳۵۱ھ میں مجھے کلکتہ جانے کا اتفاق ہوا۔ وہاں رائل ایشیاٹک سوسائٹی کے کتب خانہ میں مجھے اس کا ایک نسخہ (فارسی نمبر ۱۲۱۹) ملا اوس سے میں نے اپنے نسخہ کا مقابلہ کیا اور مکمل طور پر تصحیح کرلی اوسی تصحیح کردہ نسخہ سے یہ کتاب طبع کی گئی۔

(۳) رسالہ درمسئلہ رویت باری تعالی وکرامات اولیا وغیرہ

کتب خانہ آصفیہ کے نسخہ سے نقل لی گئی اور ۱۳۵۱ھ میں میں جب کلکتہ گیا رائل ایشیاٹک سوسائٹی کے کتب خانہ کے نسخہ (فارسی نمبر ۱۲۲۸) سے میں نے مقابلہ کیا اور جس حد تک تصحیح ممکن ہوسکی کی۔ یہ رسالہ بغیر حمد و نعت اور بغیر کسی تمہید کے شروع کیا گیا ہے۔ معلوم نہ ہوسکا کہ آیا حضرت مخدوم کی کسی تصنیف کا یہ ایک جزو ہے یا اون کی مستقل تصنیف ہے۔ اس رسالہ میں حضرت گیسودرازؒ نے متعدد مسائل پر محققانہ بحث کرکے اون کی وضاحت فرمائی ہے۔ پہلا مسئلہ رویت باری تعالی کا ہے، اہل سنت وجماعت کے علاوہ اسلام کے بقیہ تمام فرقے اس کا قطعی انکار کرتے ہیں نہ صرف دنیا میں بلکہ عقبیٰ میں بھی۔ اون کا ادعا ہے کہ بشر کے لئے رویت باری محال ہے۔ چونکہ صحیح حدیثوں سے نہایت وضاحت اور قطعیت کے ساتھ ثابت ہے کہ بہشت میں مومن خداوند تبارک وتعالی کے دیدار سے مشرف ہوگا اس لئے اہل سنت میں کسی کو بہشت میں دیدار باری سے اختلاف نہیں ہے۔ اگر اختلاف ہے تو دنیا میں رویت سے ہے۔ جمہور علمائے محققین اور صوفیائے کاملین متفق ہیں کہ دنیا میں خواب میں دیدار ممکن ہے چنانچہ بہت سے خواص اولیا کے متعلق صحت کے ساتھ روایت کی گئی ہے کہ وہ خواب میں بارہا دیدار الہی سے مشرف ہوئے۔ زیادہ اختلاف اس میں ہے کہ آیا دنیا میں بحالت بیداری بھی دیدار ممکن ہے چند اکابر مثلاً

امام ابوبکر کلاباذی مصنف کتاب تعرف اور حضرت مخدوم الملک شرف الدین یحیٰ منیری کو قطعاً انکار ہے۔ بخلاف اوس کے دوسرے اکابر کو جن میں حضرت پیران پیر غوث الثقلین سلطان الجن والانس سید عبدالقادر جیلانی اور اولیائے چشتیہ شامل ہیں رویت کا انکار نہیں ہے۔ حضرت مخدوم نے صراحت فرمائی ہے کہ اخص الخواص اولیا جب اس درجہ پر پہنچ جاتے ہیں کہ اون کا خواب وبیداری اون کا ظاہر و باطن اون کی دنیا اور عقبیٰ سب کی حالت ایک سی ہوجاتی ہے تو اون کو حالت تیقظ میں بھی بچشم باطن دیدار ممکن ہوجاتا ہے اور ہوا ہے۔ اسی رسالہ میں حضرت مخدوم فرماتے ہیں "محمد یوسف حسینی میگوید یعلم اللہ من آن طایفہ را دیدہ ام کہ ایشان یک ساعتے از دیدار او محروم نماندہ اند"۔

اس کتاب میں دوسرا مسئلہ انبیا کی ملایکہ مقربین پر فضیلت کے متعلق ہے تیسرا مسئلہ کرامات اولیا اور چوتھا مسئلہ کلام اللہ شریف کے متشابہات کی بحث میں ہے۔

(۴) حدایق الانس

سنہ ۱۳۵۱ھ میں میں نے کلکتہ کے رائل ایشیاٹک سوسائٹی کے کتب خانہ کے نسخہ سے اس کتاب کی نقل لی۔ کتب خانہ آصفیہ میں بھی سنہ ۱۳۲۵ھ کا لکھا ہوا جدید الخط نسخہ موجود ہے مگر وہ اس قدر غلط لکھا ہوا ہے کہ اس کتاب کی تصحیح میں اوس سے کچھ مدد نہیں مل سکی۔ تیسرا نسخہ کہیں دستیاب نہیں ہوا۔

حضرت مخدوم نے اپنے ایک برگزیدہ مرید کو دس حدیقے لکھوائے ان کو لکھوانے کے بعد اور دو حدیقوں کا اضافہ فرمایا۔ پیر کی رحلت کے بعد اونھوں نے دیباچہ لکھ کر ان حدیقوں کو کتاب کی شکل میں مدون کیا اور ترتیب وہی قایم رکھی جس ترتیب سے حضرت مخدوم نے لکھوایا تھا اور غایت ادب کو ملحوظ رکھکر

ان حدیقوں کے جامع نے اپنا نام ظاہر نہیں کیا۔ رحمۃ اللہ علیہ۔ حدیقہ ہشتم اور حدیقہ نہم کے مضامین پر غور کرنے سے ایسا معلوم ہوتا ہے کہ ان کے عنوان میں تقدم تاخر ہوگیا ہے کتاب منقول عنہ میں چونکہ یہی ترتیب تھی اور تصحیح کے لئے دوسرا نسخہ دستیاب نہیں ہوا اس لئے طباعت میں عنوان کا وہی شمار قائم رکھا گیا۔

ان حدیقوں میں حضرت مخدوم قدس سرہٗ نے عجیب عجیب نکتے اور اسرار بیان فرمائے ہیں۔ بعض کا یہاں نقل کرنا فائدہ سے خالی نہ ہوگا:۔

حدیقہ اول میں فرماتے ہیں:۔ ''بدانکہ مرد عارف وسالک وہالک را ہرچہ ''الذے واشہیٰ بود تجلی اور در آن الذ واشہیٰ داہی بود چہ دائم توجہ فہم کی۔ آ نی دانی''

حدیقہ نہم میں نماز باجماعت کی شدید تاکید ان الفاظ میں فرمائی ہے:۔ ''وخواجہ من قدس سرہ گفتہ است کہ ہر کہ بیان ہشتاد سال یک نماز فریضہ بغیر جماعت گذارد صوفیان او را حیرت چرکین نامند'' اللہ اللہ ایک وقت کی جماعت کے قضا ہونے کا یہ حال ہے اگر کسی وقت کی نماز ہی قضا ہوجائے تو کیا حال ہوگا! اللھم احفظنا۔

اسی حدیقہ میں نماز باجماعت کی باطنی حالت اس طرح ظاہر فرمائی ہے:۔

''بحقیقت نماز بجماعت این باشد کہ انسان قلبے دارد وقالبے دارد و روحے دارد و سرے دارد وخفی دارد ہر پنج بیک خانہ قرار گیرد و ہر یکے با دیگرے صورت اتحاد بیند خفی با قلب آن چنان جمع گردد کہ قطرہ با دریا ہر یکے را با دیگرے ہمیں مثال است۔ اے عزیز نماز بجماعت بحق معرفت وشناخت رب العزت جز این نباشد''۔

حدیقہ یازدہم (یعنی حدیقہ دہم کے بعد کے حدیقہ میں جس کو جامع کتاب نے حدیقہ ''اول'' لکھا ہے) حضرت مخدوم روحی فداہ نے ایک نہایت ہی باریک اور دور رس اور مدہوشی آور نکتہ بیان فرمایا ہے۔ فرماتے ہیں کہ اللہ تعالیٰ دنیا میں انسان کو مال وزر دیتا ہے جس کو وہ راہ خدا میں مختلف طریقوں پر صرف کرتا ہے۔ اور اس کو

قوت اور صحت جسمانی مرحمت فرماتا ہے۔ جن کی بدولت وہ نمازیں پڑھتا ہے۔ روزے رکھتا ہے۔ تلاوت کلام اللہ کرتا ہے۔ ذکر اذکار مراقبہ اور مجاہدہ میں مشغول ہوتا ہے۔ حج کرتا ہے جہاد فی سبیل اللہ میں جان و مال کو قربان کرتا ہے۔ اگر ان کو اللہ تعالیٰ قبول فرماوے تو عاقبت میں اوس کو اون کی جزا او بہت جزا دیگا۔ لیکن یہ سب خیرات و مبرات عبادات و مجاہدات انسان اوسی وقت تک کرسکتا ہے جب تک کہ وہ بقید حیات ہے۔ موت کے آتے ہی یہ سب ختم ہو جاتے ہیں اور انسان ہمیشہ کے لیے دفعتاً سب سے محروم ہو جاتا ہے۔ اس کے بعد حضرت مخدوم فرماتے ہیں "اما محبت اللہ سبحانہ بصفۃ ازلی و ابدی است و ازلی و ابدی دوستی او کذالک پس مرد حکیم سلیم ہمہ را پشت دادہ روے بمحبت آرد" یعنی سب سے انفع اور ما یحتاج چیز محبت الٰہی ہے۔ موت کے آتے ہی سب اعمال منقطع ہو جاتے ہیں عشق الٰہی ہی ایسی چیز ہے جو غیر فانی ہے اور ابد الآباد تک منقطع نہیں ہو سکتی اس لئے چاہیئے کہ تم محبت الٰہی پیدا کرو اور جتنی عبادتیں تم سے ہو سکیں محبت میں سرشار ہو کر بجا لاؤ تاکہ مرنے کے بعد گو تمہارے اعمال ظاہری منقطع ہو جائیں محبت الٰہی تمہارا ساتھ قبر میں دے اور ابد الآباد تک تم کو نہ چھوڑے۔ تم نے سنا ہوگا کہ جب سرور کائنات صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم معراج کے لیے تشریف لے گئے تو راستہ میں حضرت موسیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام کو قبر میں نماز پڑھتے دیکھا اور اوسی وقت ان سے آسمان پر بھی ملاقات ہوئی۔ حدیث صحیح ہے کما تعیشون تموتون کما تموتون تبعثون یعنی آدمی جس دُھن میں زندگی گزارے گا مرے گا بھی اوسی دُھن میں اور جب قیامت میں زندہ کیا جائے گا تو اسی دُھن میں زندہ ہوگا۔ اللہ کی محبت اور اوس کا عشق جب انسان کے وجود پر مستولی ہو جائے گا تو اوس کی عمر اوسی محبت اور عشق میں کٹ جائے گی اور جب مرے گا اوسی عشق اور محبت میں سرشار مرے گا۔ اور قیامت کے روز جب اوٹھایا جائے گا اوسی عشق اور محبت میں والہ و مست

اور سرشار اوٹھے گا ؎

چو میرد مبتلا میرد چو خیزد مبتلا خیزد

دیوانہ مرفوع القلم ہوا کرتا ہے۔ عشق الہی کے دیوانہ سے حساب کتاب سوال و جواب کیسا۔ حدیثوں میں ہے کہ قیامت کے روز ایسے لوگ بھی ہوں گے جو بغیر کسی حساب کتاب کے جنت میں بھیج دیئے جائیں گے وہ انہیں دیوانگان محبت الہی کی جماعت ہوگی وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ قُتِلُوْا فِىْ سَبِيْلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ قتیلان محبت الہی کی موت سنت الہی کی تبعیت میں محض ظاہری موت ہے ورنہ وہ لوگ زندہ جاوید ہیں۔ ولعمری خواجہ حافظ شیرازی علیہ الرحمہ نے بالکل صحیح کہا ہے ؎

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق　　ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

حق سبحانہ تعالی حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز کے وابستگان دامن کو اون کے مسلک پر چلنے کی توفیق مرحمت فرما دے اور اوس پر استقامت نصیب کرے۔ اللھم حرق قلوبنا بنار عشقك وارزقنا ازدیاد محبتك حتی لا یبقی شیئ غیرك

(۵) وجود العاشقین

یہ مختصر رسالہ حضرت مخدوم کے عشق الہی کی حقیقت اور اوس کے مراتب کے بیان میں تحریر فرمایا ہے عشق حقیقی کے مراتب اور اسرار میں اونھوں نے ایک مبسوط کتاب المسمی بہ حظائر القدس تصنیف فرمائی ہے جو چھپ کر شائع ہو چکی ہے۔ اس مختصر میں اوس کے تمام مراتب کو ازابتدا تا انتہا نہایت ایجاز کے ساتھ اپنے خاص انداز میں نہایت لطیف پیرایہ میں بیان فرمایا ہے۔

ملک دکن میں اس رسالہ کے نسخے جا بجا موجود ہیں چونکہ نقلین بہت لی گئی ہیں اس لئے بمصداق ہر کہ آمد بر آن مزید کرد" کاتبوں نے غلطیوں کا بھی انبار

کر دیا ہے جس سے ایسی غامض کتاب کی تصحیح میں نہایت دشواری پیش آئی مجھے اس کے پانچ قلمی نسخے ملے جن میں ایک ۱۰۴۲ھ کا اور دوسرا ۱۲۶۱ھ کا لکھا ہوا تھا مطبع گلزار ابراہیم مراد آباد میں ۱۳۱۰ھ میں یہ کتاب چھپی بھی تھی لیکن سرتا پا غلطیوں اور الحاقات سے بھری ہوئی۔ بہر حال ان پانچ نسخوں کے مقابلہ سے بقدر امکان تصحیح کی گئی۔

(۶) رسالہ توحید خواص

اس رسالہ میں "وحدت حقیقی" کا مسئلہ نہایت لطیف اور محققانہ طور پر بیان کیا گیا ہے۔ حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب کے کتب خانہ میں مجھے ایک مجموعہ ملا جس میں حضرت مخدوم کے چند دوسرے رسالوں کے ساتھ یہ رسالہ بھی تھا۔ اور شرف پریس بہار میں ۱۳۰۶ھ میں حضرت مخدوم شرف الدین احمد یحییٰ منیری اور حضرت امیر ابو العلا اکبر آبادی اور حضرت نجم الدین کبریٰ رحمتہ اللہ علیہم کے چھوٹے چھوٹے رسالو کے ہمراہ طبع بھی ہوا تھا۔ ان دونوں یعنی قلمی اور مطبوعہ نسخوں کے مقابلہ سے تصحیح کی گئی۔ اس رسالہ میں حضرت مخدوم بندہ نواز نے اپنا نام کہیں درج نہیں کیا ہے اس لئے یقین کے ساتھ نہیں کہا جا سکتا کہ یہ اونہیں کی تصنیف ہے لیکن قلمی نسخہ کے لوح پر اون کا نام لکھا ہوا تھا اور جن دوسرے رسالوں کے ہمراہ اوس مجموعہ میں شریک تھا وہ اونہیں کے تصنیف کردہ ہیں اس لئے ظن غالب یہی ہے کہ یہ رسالہ بھی حضرت مخدوم ہی کی تصنیف ہے۔

(۷) رسالہ منظوم در اذکار

بائیس سال ہوئے روضہ خورد کے ایک متوسل کے پاس میں نے حضرت مخدوم بندہ نواز قدس سرہ کا نثر میں اذکار کے متعلق ایک رسالہ دیکھا تھا اوس میں طریقۂ علیہ چشتیہ کے وہ اذکار درج کئے گئے تھے جن کی تعلیم مریدوں کو عموماً دی جاتی ہے

جن صاحب کے پاس یہ رسالہ تھا اون کا انتقال ہوگیا اور اون کے بعد وہ رسالہ بھی تلف ہوگیا اور کسی دوسرے نسخہ کا مجھے پتہ نہیں ملا۔ اس منظوم رسالہ کا مجھے صرف ایک ہی نسخہ ملا۔ چونکہ مقابلہ اور تصحیح کے لئے دوسرا نسخہ دستیاب نہیں ہوا اس لئے بعض جگہ الفاظ اور عبارتیں مشکوک رہ گئیں۔ اس منظوم رسالہ میں حضرت مخدوم نے وہ اذکار جمع کئے ہیں جن کی تعلیم منتہی اور پایۂ تکمیل کو پہنچے ہوئے مریدوں کو دیجاتی ہے۔ اس لئے حضرت مصنف نے اون سب کو نہایت غامض پیرایہ میں بلکہ بطور معما کے لکھا ہے۔

(۸) رسالہ در مراقبہ

یہ رسالہ بھی مجھے حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب کے کتاب خانہ سے ملا۔ اس نسخہ کی کتابت ختم کرکے کاتب نے آخر میں یہ عبارت لکھی ہے:۔ "قوبل باصل الکرام"۔ اس کا مطلب بظاہر یہی ہے کہ اس کا مقابلہ حضرت مصنف کے دستخطی نسخہ سے کیا گیا تھا۔ اس رسالہ میں مریدوں کی تعلیم و تربیت کے لئے چھتیس مراقبے درج کئے گئے ہیں جو علاوہ طریقہ چشتیہ کے دوسرے طریقوں (مثلاً قادریہ۔ سہروردیہ وغیرہ) میں بھی رائج ہیں۔

(۹) رسالہ اذکار چشتیہ

یہ رسالہ بھی مجھے حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب کے کتب خانہ سے ملا۔ کاتب نے آخر کتاب میں ختم کتابت کی تاریخ ان الفاظ میں لکھی ہے "فی التاریخ ۲۷ شوال ۲۷ سنہ از جلوس اورنگ زیب در اورنگ آباد"۔ اس نسخہ سے نقل لے کر میں نے اس مجموعہ میں شریک کیا۔ مقابلہ اور تصحیح کے لئے چونکہ دوسرا نسخہ نہیں ملا اس لئے بعض بعض جگہ الفاظ مشکوک رہے۔

یہ رسالہ خود حضرت سید محمد گیسو دراز قدس سرہ کا تصنیف کردہ نہیں ہے

بلکہ اون کے ایک مرید نے جنہوں نے اپنا نام ظاہر نہیں کیا ہے اون اذکار کو جن کی تعلیم حضرت مخدوم دیا کرتے تھے جمع کر کے کتاب کی شکل میں مرتب اور مدون کر دیا ہے متعدد مقامات پر یہ یا اوس کے ہم معنی عبارت بھی لکھی ہے "بندگی میاں بڑہ ابن مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز میفرمایند"۔ حضرت مخدوم کے بڑے فرزند سید اکبر حسینی قدس سرہ کو عموماً لوگ سید بڑے اور میاں بڑے کہا کرتے تھے۔ ان عبارتوں سے ظاہر ہے کہ اس رسالہ کے مولف حضرت سید اکبر حسینی کے بھی فیض یافتہ تھے اور ان کے زمانہ حیات میں اونہوں نے یہ رسالہ قلمبند کیا۔ چونکہ اون کی وفات اون کے والد کے زندگی میں واقع ہوئی اس لیئے یہ رسالہ ضرور حضرت مخدوم بندہ نواز کے نظر سے بھی گزرا ہوگا۔ چونکہ اون کا تصنیف کردہ رسالہ جس کا ذکر میں پہلے کر چکا ہوں مجھے نہیں ملا اس لئے اس مجموعہ میں اس رسالہ "اذکار چشتیہ" کو شریک کر دینا مناسب معلوم ہوا۔

(۱۰) شرح بیت حضرت امیر خسرو دہلوی علیہ الرحمۃ

امیر خسرو دہلوی حضرت سلطان المشائخ محبوب الٰہی نظام الدین اولیا قدس سرہ کے قدیم ترین مقرب ترین برگزیدہ ترین اور اخص الخواص مرید تھے پیر کے جناب میں جو تقرب اور محبت انہیں حاصل تھی کسی مرید کو حاصل نہیں ہوئی۔ راتوں کو ان کے خلوت خاص میں ان کے سوا دوسرا کوئی شخص نہیں جا سکتا تھا۔ حضرت محبوب الٰہی نے انہیں "خواجہ ترک اللہ" کا خطاب دیا تھا خطوط اور تحریرات میں اسی لقب سے مخاطب فرماتے تھے اور گفتگو میں اونہیں عموماً ترک ہی کے لقب سے یاد کیا کرتے۔ اون کو حضرت امیر سے اس قدر محبت تھی کہ اون کو مخاطب فرما کر کبھی کبھی فرماتے "من از تو تنگ آیم تا حدے کہ از خود تنگ ایم و از تو تنگ نیایم" یہ بھی فرمایا کرتے تھے کہ اگر شریعت اجازت دیتی تو میں وصیت کر جاتا کہ خسرو کو میرے ساتھ میرے قبر میں یکجا دفن کریں چونکہ یہ ناممکن تھا ان سے وصیت کی کہ خسرو اون کے قریب دفن کیئے جائیں۔ حضرت امیر نے فرمایا ہے کہ "خواجہ پایندہ عہد

خداکردہ است کہ ہرگاہ کہ دربہشت خرامیندہ رابرابرِخوددربہشت بردانشاءاللہ تعالیٰ" محبتِ الٰہی کی آگ خسرو کے سینہ میں اس قدر بھری ہوئی اور شعلہ زن تھی کہ اون کے پیرنے کبھی کبھی فرمایا "حق تعالیٰ مرا بسوزِ سینہ ترک بخشاید" اللہ اللہ! حضرت محبوب الٰہی کے دل میں خسرو کی محبت اس قدر زیادہ تھی کہ یہ شعر اون کی زبان مبارک سے بے ساختہ نکلا ؎

گرزبہرِ ترک ترکم ارہ برتارک نہند   ترک تارگ گیرم الانگیرم ترک ترک

خلاصہ یہ کہ حضرت امیر خسرو "محبوب الٰہی" کے محبوب تھے۔

خسرو کی ذات آیتٌ من آیات اللہ تھی یا یوں کہئے کہ حضرت سرور کائنات صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے معجزوں میں ایک معجزہ تھی۔ اس جامیعت کے آدمی امت مرحومہ میں بہت کم پیدا ہوئے۔ علامہ شبلی نے شعرالعجم کی دوسری جلد میں خسرو کے ترجمہ میں لکھا ہے :۔ ہندوستان میں چھ سو برس سے آج تک اس درجہ کا جامع کمالات نہیں پیدا ہوا اور سچ پوچھو تو اس قدر مختلف اور گوناگوں اوصاف کے جامع ایران و روم کی خاک نے بھی ہزاروں برس کی مدت میں دو ہی چار پیدا کئے ہوں گے" اون کے تمام کمالات کو بیان کرنا اس مختصر تحریر میں ممکن نہیں ہے صرف شاعری ہی پر نظر ڈالی جائے تو معلوم ہوگا کہ اس جامعیت کا شاعر دنیا کی کسی قوم نے نہیں پیدا کیا بڑے بڑے باکمال شاعر جتنے ہوئے انہوں نے شاعری کے صرف ایک یا دو صنف میں کمال حاصل کیا۔ لیکن خسرو شاعری کے ہر صنف میں بلند پایہ رکھتے ہیں۔ قصیدہ میں خاقانی کمال اصفہانی اور ظہیر فاریابی سے بلند تر ہیں۔ مثنوی اور غزل میں نظامی اور سعدی کے ہم پلہ اور ہم رتبہ ہیں۔ رباعی گوئی میں کوئی شاعر اون کے برابر نہیں ہوا اور قطعات اور ترجیع بند وغیرہ میں وہ یکتائے روزگار تھے۔ یہ تو فارسی زبان کے کمالات تھے ہندی زبان کی شاعری کو اونہوں نے اس درجہ کمال کو پہنچایا کہ اون کے قبل اور اون کے بعد کوئی شاعر اون کی گرد تک نہ پہنچ سکا۔ عربی میں اون کے

اشعار بہت کم منقول ہیں لیکن جو موجود ہیں تنبی کے اشعار سے کسی طرح کم پایہ نہیں ہیں خسرو ہندی اور ایرانی موسیقی کے بھی جامع تھے اور ایسے جامع تھے کہ ایسا باکمال اون کے بعد آج تک کوئی پیدا نہیں ہوا اور نہ اون سے پہلے کسی کا پتہ چلتا ہے۔

حکیم افضل الدین خاقانی کی کلیات کا جو پہلا قصیدہ ہے اوس کے مطلع کے دو شعر یہ ہیں۔ یہ قصیدہ ۱۱۶ شعر کا ہے۔

دل من پیر تعلیم است و من طفل زباندانش
دم تسلیم سر عشر و سر زانو دبستانش

نہ ہر زانو دبستان است و ہر دم لوح تعلیمش
نہ ہر دریا صدف دار است و ہر نم قطرہ نیسانش

خسرو نے اسی طرز اسی وزن اور اسی ردیف و قافیہ میں ۲۲۸ شعر کا ایک قصیدہ کہہ کر دیوان غرۃ الکمال میں شریک کیا ہے اس کے مطلع کے دو شعر یہ ہیں۔

دلم طفل است و پیر عشق استاد زباندانش
سواد الوجہ سبق و مسکنت کنج دبستانش

نہ ہر پیرے زباندان است و ہر دل طفل تعلیمش
نہ ہر خاکے گل انگیز است و ہر نو رستہ ریحانش

اس قصیدہ میں ایک معرکۃ الآرا شعر یہ ہے۔

زدریائے شہادت چون نہنگ لا برآرد ہو
تیمم فرض گردد نوح را در عین طوفانش

یہ شعر اس قدر غامض اور رموز و اسرار حقیقت سے بھرا ہوا ہے کہ متعدد کبرائے صوفیہ اور عرفا کو اس کی شرحیں لکھنے کی ضرورت محسوس ہوئی سب سے پہلے حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز نے شرح لکھی۔ اوسی کے قریب زمانہ میں جونپور کے بادشاہ سلطان ابراہیم شرقی کی درخواست پر حضرت شیخ کبیر مخدوم سید اشرف جہانگیر سمنانی نے اس کی شرح لکھ کر بادشاہ کے پاس بھیجی۔ اون کے بعد مولانا جامی علیہ الرحمتہ نے ایک امیر کی فرمایش پر مبسوط شرح لکھی۔ یہ شرح ۱۳۲۹ھ میں مطبع مجتبائی دہلی میں طبع ہوئی تھی۔ ایک شرح حضرت حسن محمد گجراتی نے اور ایک شرح میاں احمد چشتی گجراتی

نے لکھی۔ ان کے علاوہ دو شرحیں اور بھی میری نظر سے گزری ہیں۔ حضرت خواجہ سید محمد حسینی گیسو دراز کی شرح اس مجموعہ میں شریک کی گئی ہے۔ اس کا ایک قدیم قلمی نسخہ مجھ کو حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب کے کتاب خانہ سے ملا جس کی نقل لے کر طبع کی گئی۔ مقابلہ اور تصحیح کے لئے دوسرا نسخہ نہیں ملا اس لئے بعض الفاظ مشکوک رہ گئے۔

(۱۱) برہان العاشقین معروف بہ قصہ چہار برادر و مشہور بہ شکار نامہ

یہ ایک صفحہ کا مختصر مضمون ہے جس میں حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز قدس اللہ سرہ نے حقیقت انسانی کا ابتدائے آفرینش سے انتہائے کار دنیاوی (موت) تک کا خاکہ نہایت غامض مگر بے حد لطیف پیرایہ میں کھینچا ہے۔ صوفیوں میں یہ معما اس قدر مقبول ہوا کہ متعدد اکابر طریقت نے مختصر اور مطول شرحیں لکھیں۔ اس مجموعہ میں اکابر سلف کی چھ شرحیں شریک کی گئی ہیں اور ساتویں شرح ہمارے محترم کرم فرما مولانا حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب نے خاص اس مجموعہ کے لئے لکھ کر دی۔ ہر شرح کی مختصر کیفیت اور اس کے شارح کا مختصر حال ذیل میں درج کیا جاتا ہے۔

شرح اول و دوم برہان العاشقین

قاضی عین القضات ہمدانی کی تمہیدات کی شرح حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز قدس سرہ نے لکھی ہے۔ "مصری کندری" نامی ایک بزرگ کے قلم کا نقل کیا ہوا اوس کا ایک نہایت اچھا نسخہ ہمارے محترم دوست نواب معشوق یار جنگ بہادر کے پاس تھا۔ مصری کندری نے اس کو اپنے لئے حیدرآباد میں ۱۰۴۵ھ میں نقل کیا تھا۔ یہ نسخہ کتب خانہ روضتین میں وقف کر دیا گیا ہے۔ اس کے آخر میں اونہیں کاتب مصری کندری کے قلم کی لکھی ہوئی یہ دو شرحیں بھی شریک ہیں اون کی نقل لی گئی اور اس مجموعہ میں شریک کی گئی۔ پہلی شرح مکمل ہے اور گو مختصر ہے لیکن نہایت وضاحت سے لکھی گئی ہے۔ شارح نے اپنا نام نہیں لکھا ہے۔

بعض قرائن سے گمان ہوتا ہے کہ غالباً مخدوم سید اکبر حسینی (فرزند اکبر حضرت مخدوم گیسو دراز قدس سرہما) کی لکھی ہوئی ہے مگر اس کا اطمینان بخش ثبوت نہیں مل سکا۔ بہرحال شرح کے دیکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ شارح علیہ الرحمہ عالم جید اور عارف کامل تھے ۔ ۱۰۴۸ھ میں جب اس کی نقل لی گئی تو ظاہر ہے کہ تصنیف بہت پہلے کی ہوگی ۔

دوسری شرح ناتمام ہے۔ اگر تمام کی گئی ہوتی تو خوب شرح ہوتی ۔ شارح کا نام معلوم نہیں ہو سکا۔

شرح سیوم برہان العاشقین از حضرت شیخ حسن محمد چشتی علیہ الرحمہ

اس شرح کے مولف حضرت شیخ ابو صالح محمد معروف بہ شیخ حسن محمد بن شیخ احمد معروف بہ میا نجیو بن شیخ نصیر الدین ثانی بن شیخ مجد الدین بن شیخ سراج الدین بن شیخ کمال الدین علامہ بن شیخ عبد الرحمن رحمتہ اللہ علیہم ہیں۔ شیخ عبد الرحمن حضرت ختم المشایخ خواجہ نصیر الدین چراغ دہلی کے والد کے چچا کے فرزند تھے اور شیخ کمال الدین علامہ کی والدہ حضرت ختم المشایخ کی حقیقی ہمشیر تھیں۔ اس لئے حضرت علامہ خواجہ نصیر الدین چراغ دہلی (قدس سرہما) کے حقیقی بھانجے اور چچا زاد بھائی تھے ۔ وہ حضرت چراغ دہلی کے سابق ترین اور برگزیدہ ترین مرید اور خلیفہ بھی تھے۔ خواجہ بندہ نواز ان کے پیر بھائی تھے اور اون کی صحبت سے ظاہراً و باطناً مستفید ہوئے تھے۔ حضرت علامہ کی رحلت پیر کے زمانہ حیات میں ۲۷ رذی قعدہ ۷۵۶ھ کو دہلی میں ہوئے اور مزار مبارک پیر کے مزار کے احاطہ کے اندر ہے ۔ حضرت چراغ دہلی کی رحلت کی تاریخ ۱۸ رمضان ۷۵۷ھ ہے ۔ حضرت کمال الدین علامہ کے بڑے فرزند شیخ سراج الدین حضرت چراغ دہلی کے مرید تھے مگر تعلیم و تربیت اور خلافت اپنے والد سے پائی تھی ۔ والد نے اون کو گجرات بھیج دیا۔ وہاں سکونت اختیار کی اور وہیں اون کا انتقال ہوا۔ اون کی سجادگی تا حال اون کی اولاد میں احمد آباد

گجرات میں باقی ہے۔ شیخ حسن محمد چشتی کو خلافت اپنے چچا شیخ جمال الدین جمن سے اون کو اون کے والد شیخ علم الدین سے اور اون کو اون کے والد شیخ سراج الدین بن کمال الدین علامہ سے ملی تھی۔ یہ سلسلہ بہت با برکت ہوا۔ اس کے متوسلین میں بکثرت درجہ ولایت پر فائز ہوئے۔ حضرت محب النبی مولانا فخر الدین چراغ چشت دہلوی بن مولانا نظام الدین اورنگ آبادی اسی سلسلہ سے وابستہ تھے۔ شیخ حسن محمد چشتی قدس سرہ کی رحلت روز شنبہ بست وہشتم ذی قعدہ ۹۸۲ھ کو ہوئی مزار مبارک احمد آباد گجرات میں ہے۔

شیخ حسن محمد چشتی کے فرزند اور خلیفہ حضرت شیخ محمد قطب گجرات نے اپنے والد علیہ الرحمہ کے چھوٹے چھوٹے بیالیس رسالوں کا ایک مجموعہ مرتب کیا ہے برہان العاشقین کی یہ شرح اوسی مجموعہ سے نقل کی گئی۔ مقابلہ اور تصحیح کے لئے دوسرا نسخہ مجھے نہیں ملا۔

شرح چہارم برہان العاشقین از حضرت میر سید عبد الواحد بلگرامی قدس سرہ

مخدوم سید عبد الواحد بلگرامی بہت بلند مرتبہ عالم اور عارف اور سادات بلگرام کے خاندان کے فرد فرید تھے۔ کم عمری میں حضرت مخدوم صفی الدین سائی پوری سے مرید ہوئے اور چند سال تک اون کے زیر تربیت رہے۔ ابھی صرف اٹھارہ سال کے تھے کہ پیر کا سایہ اون کے سر سے اوٹھ گیا۔ تکمیل باقی تھی اس لئے اپنے والد کے دوست شیخ حسن سکندرہ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور چند سال تک خدمت گزاری کر کے بقول میر غلام علی آزاد بلگرامی "تربیت ہائے فراوان یافت" اور تکمیل کے بعد اون سے خلافت حاصل کی۔ سید عبد الواحد بلگرامی صاحب تصنیف بھی ہیں۔ سبع سنابل اون کی نہایت مشہور اور صوفیوں میں نہایت مقبول کتاب ہے نزہتہ الارواح کی مبسوط اور محققانہ شرح بھی لکھی ہے۔ چھوٹے چھوٹے رسالے بھی بہت

سے اون کی تصنیف ہیں۔ ان کی رحلت جمعہ سیوم رمضان المبارک سنہ ۱۰۱۷ھ میں ہوئی مزار بلگرام میں ہے۔

میر عبد الواحد بلگرامی قدس سرہ نے برہان العاشقین کی ایک مختصر مگر نہایت واضح شرح لکھی ہے۔ اس کے دو نسخے مجھے ملے۔ ایک علامہ سید عبد الجلیل بلگرامی کے والد سید احمد بن سید عبد اللہ کے قلم کا سنہ ۱۰۹۴ھ کا نہایت خوشخط لکھا ہوا دوسرے پر کتابت کی تاریخ درج نہیں ہے مگر سنہ ۱۱۰۰ھ کے کچھ ہی بعد کا معلوم ہوتا ہے۔ ان دونوں کے مقابلہ سے تصحیح کی گئی۔

شرح پنجم برہان العاشقین از حضرت میر سید محمد کالپوی رحمۃ اللہ علیہ

میر غلام علی آزاد مآثر الکرام میں لکھتے ہیں "اصل ایشان از سادات ترمذ است" ان کے اجداد میں ایک بزرگ ترمذ سے آکر جالندھر میں سکونت پذیر ہوئے اور حضرت سید محمد کے والد جالندھر سے کالپی چلے آئے۔ حضرت قدس سرہ نے پہلے شیخ یونس محدث سے تلمذ کیا۔ میر غلام علی آزاد لکھتے ہیں "شیخ یونس در حفظ شریعت غرا بسیاری کوشیدند۔ تشرع استاد در مزاج وہاج تاثیر تمام کرد و نور متابعت نبوی سر تا پائے ایشان را فرا گرفت" شیخ یونس کی رحلت کے بعد کچھ دنوں مولانا عمر جاجموی سے تلمذ کیا اوس کے بعد حضرت شیخ جمال اولیا قدس اللہ سرہ کے حلقۂ درس میں داخل ہوئے تحصیل علم سے فراغت حاصل کرنیکے بعد پیر نے سلاسل چشتیہ اور قادریہ اور سہروردیہ اور مداریہ میں خلافت دیکر ان کو رخصت کیا۔ کالپی واپس آئے اور "بنیاد درب الارباب و تلقین اصحاب مشغول شدند" بعد چندے جالندھر تشریف لے گئے واپسی میں آگرہ میں حضرت امیر ابو العلا اکبر آبادی قدس سرہ سے ملے اور طریقۂ نقشبندیہ ابو العلائیہ میں خلافت حاصل کی۔ حضرت سید محمد کالپوی رحمتہ اللہ علیہ ہندوستان کے اولیائے کبار میں بہت بلند مرتبہ رکھتے ہیں میر

غلام علی آزاد بلگرامی مآثر الکرام میں لکھتے ہیں "حضرت سید در اواخر عمر عیسوی المشہد بودہ اند و در مقام قطبیت کبری متمکن۔ وعیسوی المشہد بودن عبارت ازین است کہ چنانچہ احیائے اموات از عیسیٰ علیہ السلام واقع شد احیائے قلوب ازیں شخص واقع میشود" حضرت سید محمد کالپوی کا فیض ابھی تک جاری ہے۔ میر سید عبد الواحد بلگرامی کے پر وتے حضرت سید برکت اللہ مارہروی قدس اللہ سرہٗ کو سلاسل پنجگانہ قادریہ چشتیہ سہروردیہ مداریہ ابو العلائیہ میں خلافت سید فضل اللہ بن سید احمد بن سید محمد کالپوی قدس سرہم سے ملی تھی۔ اون کے ذریعہ سے ان پانچوں سلاسل کا فیض ہندوستان میں پھیلا حضرت شاہ برکت اللہ قدس سرہ کے خاندان میں سجادگی ابھی تک آرہی ہے اور اس خاندان میں بہت بلند مرتبت اولیا ہوتے آئے ہیں۔
حضرت سید محمد کالپوی کا وصال بست و ششم شعبان ۱۰۷۱ھ کو ہوا مزار مبارک کالپی میں ہے۔

حضرت سید محمد کالپوی صاحب تصنیف بھی تھے اون کی تصانیف میں برہان العاشقین کی شرح بھی ایک ہے۔ اس کے دو نسخے مجھے ملے۔ ایک نسخہ کانپور میں مولانا محمد عادل قدس سرہ کے فرزند مولانا ابو القاسم حبیب الرحمن صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ کے پاس سے مجھے ملا۔ غدر کے زمانہ میں مولانا محمد عادل صاحب اپنے استاد حضرت شاہ سلامت اللہ صاحب کے ہمراہ کالپی چلے گئے تھے۔ وہاں حضرت سید محمد کالپوی کے آستانہ میں اون کی تصنیفیں دستیاب ہوئیں اور مولانا نے اون کو نقل کرلیا اون میں یہ شرح بھی تھی۔ دوسرا نسخہ مجھ کو ایک تاجر کتب سے حیدرآباد میں ملا۔ ان دونوں کے مقابلہ سے تصحیح کی گئی۔

برہان العاشقین کی جتنی شرحیں لکھی گئیں اون میں سب سے بہتر اور سب سے واضح تر شرح حضرت سید محمد کالپوی کی ہے جیسے بلند مرتبت بزرگ وہ خود تھے

ویسی ہی اون کی شرح بھی ہے۔ اس کے دیباچہ میں وہ تحریر فرماتے ہیں کہ ایک دن وہ تنہا تشریف رکھتے تھے کہ دو بزرگ اون کے پاس آئے اور برہان العاشقین کا ایک نسخہ لائے اور کہا کہ یہ معما چونکہ نہایت غامض اور فہم سے باہر ہے اس لئے اس کو وہ "علماء اور فضلا" کے پاس لے گئے اون لوگوں نے دیکھ کر کہا کہ "این کلمات مہمانہ نتیجہ خیالات بے فائدہ ہست معانی ندارد کلام سید محمد گیسو دراز نخواہد بود" اوس کے بعد وہ اوس کو "فقرائے صاحب ارشاد و مشائخ پاک اعتقاد" کے پاس لے گئے ان بزرگوں نے دیکھ کر فرمایا "ایں عبارت اسرار عاشقان حق و مستان جام معرفت مطلق است وغیر از ایشان کسے را دسترس بر ادراک مقاصد آن نیست" صوفیوں کے سمجھ میں نہیں آیا اونھوں نے اپنے قصور فہم کا صاف صاف اقرار کر دیا۔ مولویوں کے سمجھ میں نہیں آیا بمقتضائے جہل مرکب ان لوگوں نے بلا تکلف اوس کو لغو بے معنی اور مہمل کہہ دیا۔ صوفی اور ظاہر پرست مولوی میں ایک فرق یہ ہے۔ وہ فقرا جب اس معما کو حضرت سید محمد کالپوی کے پاس لے گئے اونھوں نے اوس کو لے لیا اور یہ شرح لکھ دی۔ فرماتے ہیں "پس قلم برگرفتم و توفیق از حق خواستم و بہ امداد روح پُر فتوح آن بزرگوار (سید محمد حسینی گیسو دراز) شرح کلمات مذکور بایں نوع آوردہ ام۔"

شرح ششم برہان العاشقین از مولانا محمد رفیع الدین محدث دہلوی

حضرت مولانا محمد رفیع الدین صاحب حکیم الامت حضرت شاہ ولی اللہ دہلوی کے فرزند اور حضرت مولانا شاہ عبد العزیز محدث دہلوی کے چھوٹے بھائی اور شاگرد تھے قدس اللہ ارواحہم ان کا تمام خاندان بمصداق ؎

این خانہ تمام آفتاب است

علم و فضل اور درویشی کا مخزن اور سرچشمہ رہا ہے۔ اس خاندان کا ہر فرد صاحب کمال ہوا۔ حدیث کا علم ہندوستان میں جس قدر رائج ہے۔ سب اسی خاندان سے

وابستہ ہے۔ حضرت مولانا رفیع الدین صاحب بڑے محدث اور مفسر تھے ان کا ترجمہ قرآن مشہور ہے تمام عمر درس وتدریس اور عبادت الٰہی میں بسر کی رحلت سنہ ۱۲۳۳ھ میں ہوئی۔ قبر شریف دہلی میں اوس احاطہ میں ہے جہاں اون کے والد اور جد امجد شاہ عبدالرحیم قدس سرہ اور ان کے بھائی اور دوسرے اہل خاندان مدفون ہیں۔

بعض شاگردوں اور دوستوں کی فرمائش پر اونہوں نے برہان العاشقین کی شرح لکھی اور جیسا کہ آخر میں خود تحریر فرمایا ہے اوس کو ۱۳ / جمادی الثانی سنہ ۱۲۳۰ھ کو ختم کیا۔ نہایت واضح اور مفصل اور عالمانہ شرح ہے۔ چالیس سال سے زیادہ زمانہ گذرا مولانا قدس سرہ کے دوسرے چھوٹے چھوٹے آٹھ رسالوں کے ساتھ یہ شرح بھی مطبع احمدی دہلی میں چھپی تھی اوس سے نقل لی گئی اور اس مجموعہ میں شریک کی گئی

شرح ہفتم برہان العاشقین از مولانا حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب حیدرآبادی دام فیضہم

مولانا حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب حیدرآباد کے باشندہ ہیں بیگم بازار میں اون کی سکونت ہے۔ سررشتہ مالگذاری میں ملازم تھے چند سال ہوئے کہ وظیفہ لے لیا اور اب خانہ نشین ہیں۔ وہ عالم متبحر ہیں۔ فلسفہ اور حکمت اشراق اور طب میں بہت بلند درجہ رکھتے ہیں۔ قدیم علم کیمیا میں بھی اون کی نظر نہایت وسیع ہے۔ ان سب کے علاوہ فارسی زبان کے بہت بڑے ادیب اور بے مثل نثار ہیں علم وفضل نے چونکہ اون میں بدرجہ کمال استغنائیت پیدا کر دی ہے اس لئے وہ نام ونمود سے بہت نفور رہا کرتے ہیں اور اپنا تمام وقت گوشۂ تنہائی میں علمی مشاغل اور یاد الٰہی میں مصروف رکھتے ہیں۔ نظم ونثر میں چند مثنویاں رسالے اور مضامین لکھے ہیں چونکہ نام ونمود سے اونہیں نفرت ہے اس لئے ان کو طبع کرانے اور شائع کرنے کا خیال تک نہیں کرتے۔ کاش یہ مثنویاں اور رسالے اور مضامین شائع ہو جاتے تو معلوم ہوتا کہ ہمارے ملک میں باقیات الصالحات اب بھی ایسے ایسے باکمال افراد

موجود ہیں۔ برہان العاشقین کی اون کی یہ شرح غالباً اون کی پہلی تحریر ہے جو اس مجموعہ میں شریک ہوکر شائع ہو رہی ہے۔

اس مجموعہ کے اکثر رسالے بھی مجھے انہیں بزرگوار کے کتاب خانہ سے ملے وہ چاہتے تھے کہ یہ سب ایک مجموعہ کے طور پر طبع ہو جائیں۔ وقت جب مساعد ہوا اور اون کی طباعت شروع ہوئی اور انہیں معلوم ہوا کہ میں نے اوس کی چھ شرحیں جمع کرلی ہیں اور ابھی ایک کی تلاش باقی ہے تاکہ سات کے عدد پورے ہو جائیں اونہوں نے خود ایک شرح لکھ کر مجھے دینے پر آمادگی ظاہر کی اور لکھ کر دیدی۔ یہ شرح اونہوں نے فلسفہ اور حکمت اشراق کے اصول پر لکھی ہے۔ صوفیانہ مشرب بھی ان اصول کے ساتھ ملا ہوا ہے۔ اور کوئی شک نہیں کہ اس طرز میں یہ شرح لاجواب ہے۔ برہان العاشقین کے ہر جملہ کی پوری طرح وضاحت کی گئی ہے۔ ناظرین کرام اس شرح سے اون کے علم و فضل اور فارسی نثر نگاری اور نظم گوئی کے بلند پایگی کا اندازہ کرسکیں گے۔ حق سبحانہ تعالیٰ صحت و عافیت کے ساتھ اون کی عمر میں بہت برکت دے۔

قوم کو ہمارے نہایت محترم عنایت فرما نواب غوث یار جنگ بہادر دام اقبالہم کا ممنون ہونا چاہیئے کہ اون کی توجہ اور حسن انتظام کے بدولت یہ مجموعہ رسایل طبع ہوئے اور اہل ذوق کے لیئے شائع کیئے جا رہے ہیں۔ نواب صاحب ممدوح صوبہ گلبرگہ شریف کے صوبہ دار ہیں اور دونوں روضوں کا انتظام بھی اونہیں کے سپرد ہے۔ علاوہ بہت سے دوسرے مفید کاموں کے جن کی صراحت کا یہاں موقع نہیں ہے ایک کام یہ بھی انہوں نے کیا ہے کہ روضتین سے متعلق ایک کتاب خانہ قایم کردیا ہے اور جس قدر ممکن ہو سکا یہ انتظام بھی کردیا ہے کہ اس کتبخانہ کی کتابیں ناجائز تصرف اور دست برد زمانہ سے محفوظ رہیں۔ اون کی کوشش یہ بھی ہے کہ حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز اور اون کے فرزندوں کی تصنیف کردہ کتابیں

جلد جلد طبع اور شائع کردی جائیں چنانچہ دو کتابیں ترجمہ آداب المریدین اور خطائر القدس طبع اور شائع ہو چکی ہیں اور اب ان کے حسن انتظام اور توجہ سے یہ مجموعہ رسایل طبع ہو کر شائع ہو رہا ہے۔ اللہ تعالی اون کو جزائے خیر دے اور ان کی عمر و اقبال میں بہت برکت دے۔

کتب خانہ روضتین کے مہتمم اعزازی اور اوس کی کمیٹی رکن اور سکرٹری ہمارے نہایت فاضل اور برگزیدہ صفات کرم فرما مولانا حافظ قاری محمد حامد صاحب صدیقی ہیں وہ بھی شکریہ کے مستحق ہیں کہ ادن کی تحریک پر کمیٹی نے اس مجموعہ کے طباعت کی منظوری دی اور جناب نواب غوث یار جنگ بہادر نے طباعت کے رقم کا انتظام فرمایا۔

ان رسالوں کو میں نے بہت تلاش اور جستجو سے حاصل کیا تھا۔ جناب نواب غوث یار جنگ بہادر اور مولانا حافظ محمد حامد صدیقی صاحب نے اس کی طباعت میرے متعلق کی اور خداوند تبارک و تعالی عز اسمہ نے اس سعادت سے مجھے مشرف فرمایا۔ وَاٰخِرُ دعوانا ان الحمد للہ رب العلمین والصلوٰۃ والسلام علی سید المرسلین سیدنا محمد وآلہ واصحابہ اجمعین۔

لنگم پلی - حیدرآباد دکن
۲۷ ربیع الثانی ۱۳۶۰ھ

الفقیر المذنب
سید عطا حسین

تفسیر سورۂ فاتحہ شریف

از تصنیفات

حضرت قطب الاقطاب کاشف غوامض الٰہی عارف معارف نامتناہی

سیّد محمد حسینی گیسو دراز

قدس اللہ سرہ العزیز

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بسم اللہ بنام حضرت حقیقت الحقائق کہ مستحق عبادت وجامع جمیع قابلیات وکمالات اسمائی وصفاتی اوست بیان کنیم اسرار قرانی ولطائف فرقانی راکہ قوام عالم وعالمیان بدواست **الرحمن الرحیم** آنکہ فیضان وجود مظہریت وبقاے آن بامداد تجلیات از انعام اوست۔

الحمد جمیع ثنا وستایش کہ از ازل تا ابد بہمہ موجودات وجملہ کائنات منسوب شدہ ومیشود وخواہد شد **للہ** مر ذاتے را است کہ مستجمع جمیع صفات ومسمیٰ است بجمیع اسما زیراکہ ہمہ موجودات چون مظاہر اسماے الٰہی باشند پس ہر ثنائے کہ بہ اینہا نسبت یابد ہمہ آن بحقیقت بغیر تاویل مر خدائے را باشد کہ غیر او در وجود نیست وسواے او در نمود نہ **رب العلمین** ظاہر کنندۂ خود را بلباس تمثلات وتعینات کہ عالم اعیان وعالم اجسام کنایت از واست ومحبوب ومحب اشارت بدواست پس اوست کہ اوست وجز او نہ نکواست **وَمَنْ يَّدْعُ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ لَا بُرْهَانَ لَهٗ** باین ہمہ الوان مختلفہ واشکال متضادہ خداے شما یکے است وحدہ لاشریک لہ سبے نمکے است **اِنَّمَا اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَّاحِدٌ** خود با خود عشق می بازد وباغیر نپرداز د **هُوَ الْاَوَّلُ هُوَ الْاٰخِرُ هُوَ الظَّاهِرُ هُوَ الْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ**

شئی علیہ بیت

عشق است وبس کہ در دو جہاں جلوہ میکند

گاہ از لباس شاہ گہ از کسوت گدا

اَلرَّحْمٰنِ بخشندۂ وجود بار دیگر بہ تجلی شہودی ملکوتی کہ متضمن بقا باللہ است بعد از فنائے وجود متوہم چنانچہ حضرت حق سبحانہ ازیں تجلی خبر داد بقولہ الکریم وَكَذٰلِكَ نُرِيْٓ اِبْرٰهِيْمَ مَلَكُوْتَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَلِيَكُوْنَ مِنَ الْمُوْقِنِيْنَ اَلرَّحِيْمِ بخشایندۂ فیض دیگر مشاہدۂ انوار معانی وکشف حقایق ربانی بدیدۂ باطن بتجلی جبروتی کہ اذا تم الفقر فھو اللہ رمزے از واست وَهُوَ اللّٰهُ فِي السَّمٰوٰتِ وَفِي الْاَرْضِ اشارت بدواست واین مشاہدۂ ایست کہ در تنزل وقت او دوام شہود است وریب وشک درانجا مفقود است وغیر وغیریت پیش دیدۂ سالک نہ وجود است بخلاف تجلی اول کہ ہرچند درآن وقت مشاہدۂ جمال ذی الجلال شامل حال است اما بعد غروب آفتاب شہود وقتے نوعے از تیرگی ریب و شک از افق دل سالک ظاہر میگردد مٰلِكِ يَوْمِ الدِّيْنِ متصرف در روز جزا وجزا عبارت است از وقت فنائے سالک وبیخودی او از عالم کثرت یعنی در وقتے کہ سالک را بفنائے اول فانی گرداند بمقتضائے يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ - وَاَشْرَقَتِ الْاَرْضُ بِنُوْرِ رَبِّهَا وجود کونی او را جلوہ گاہ خود سازد ہستی او را بہ تیغ وَبَرَزُوْا لِلّٰهِ براندازد وازو رائے سرادقات عزت ندائے لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ در دہند پس سالکے کہ شربت اَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللّٰهَ بَاطِلٌ چشیدہ وقبائے جَآءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ در پوشیدہ بزبان حال گوید لِلّٰهِ الْوَاحِدِ

اَلْقَھَّارُ۔ یا متصرف در روز جزا یعنی در وقت فنا گاہے بقا باللہ عطا فرماید کہ
لی مع اللہ وقت ازان عبارت است دگاہ در تنزل آوردہ بفناے دوام
شہود مستغنی گرداند۔ یا متصرف درروز جزا باین معنی کہ آن مشاہدہ وقتی را بر بعضے
بجہ یسیر موہبت فرماید و بعضے را زیادہ برآن تا آنکہ فرقہ را بتو اصل وتوالی این
وقت درجذبہ بدارد و مسلوب العقل گرداند کہ الا ان اولیاء اللہ لایموتون
ازان مشعر است۔ یا جزا دہندہ درروز جزا یعنی دروقت فنا بعضے را بقاے
ملکوتی عنایت کند آن ہم بحسب تفاوت درجات سالک است کہ گاہے
جلوہ وحدت را شیا بیند تا گوید ما رایت شیئا الا رایت اللہ قبلہ وگاہے
تجلی بر تعین دے واقع شود تا قایل انا اللہ وانا الحق گردد وغیرہما وبعضے را در
آن وقت بقاے جبروتی عطا شود وآن نیز بطریق مختلفہ متحقق میگردد تا وقتے
سالک بجائے رسد کہ گوید من عرف نفسہ فقد عرف ربہ وگاہے
مقامے طے نماید کہ گوید عرفت ربی بربی الی غیرہما وبعضے را بقاے لاہوتی موہبت
کند و در مقام حیرت بدارد گوید رب زدنی تحیرا وچون سالک خلعت
بقا باللہ ولباس معشوقی در بر کرد وغیریتی از پیش دیدۂ دے برفت و دوری
او بحضوری مبدل گشت از حضیض غیبت بذروۂ خطاب برآمد وگفت۔
اِیَّاکَ نَعْبُدُ ترا می پرستیم وبس یعنی ہر خدمتے وعبادتے کہ از
ما در وجود آید ہر چند کہ ظاہر از دیگرے منسوب بود اما فی الحقیقت مر ترا است
کہ غیر ترا وجود نیست چنانچہ شیخ عراقی فرماید ہر کرا دوست داری او را دوست
داشتہ باشی وبہر چہ روے آری بدو آوردہ باشی اگرچہ ندانی۔ شعر

بیت
نکل مغری بمحبوب یدین لہ — جمیعہم لک قد دانوا وما فطنوا
میل جملہ خلق عالم تا ابد — گر شناسند وگرنہ سوے تست

جز ترا چون دوست نتوان داشتن   دوستی دیگران بر بوے تست

وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْنُ و خاص از تو یاری میخواہیم ما در اثبات یگانگی تو کہ دران شائبہ شرک جلی و خفی نباشد۔ شرک جلی آن بود کہ نام غیر بر زبان رانیم و عالم را ما سواے وے خوانیم و خفی آنکہ خطرۂ غیر در دل گذاریم و تاثیرات را از اشیاء دانیم و از موثر حقیقی غافل مانیم۔ مناسب این معنی منقول است کہ چون مرغ روح سلطان العارفین شیخ بایزید بسطامی از قفس عالم فانی طیران نمودہ در ریاض قدس جا گرفت ندا آمد کہ بایزید ما را چہ تحفہ آوردی جواب داد کہ خداوندا تحفہ سزاوار درگاہ تو نیاوردہ ام اما شرک نیاوردہ ام خطاب آمد لا لیلۃ اللبن نہ چنین است کہ تو میگوئی یاد کن آن شب را کہ شیر خوردہ بودی و شکمت درد گرفتہ بود و آن درد را نسبت بہ شیر کردی۔ ھیھات ھیھات چہ توان کرد۔ **بیت**

از در خویش مرا بر در غیر بری   باز گوئی کہ چرا بر در غیرے گذری

کجا غیر کو غیر کو نقش غیر   سوی اللہ و اللہ ما فی الوجود

بزرگے فرماید التصوف شرك لانہ صیانت القلب عن الغیر ولا غیر و انچہ تو او را غیر خوانی و غیر دانی ظہور او و نور اوست۔ محققے گوید۔ **بیت**

یک عین متفق کہ جز او ذرہ نبود   چون گشت ظاہر این ہمہ اغیار آمد

اللہم انی اعوذ بک منک پناہ میطلبم بتو از تو ہوش دار کہ جہان غیر نما ست نہ غیر است جز این حرف دیگر چیز نیست۔ **بیت**

رہنمایم باش و دیوانم بشوے   وا ز دو عالم تختۂ جانم بشوے

اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيْمَ بنماے ما را راہ راست و آن راہ راست کدام است۔ اِنَّ رَبِّیْ عَلٰی صِرَاطٍ مُّسْتَقِیْمٍ یعنی جملہ مظاہر جلالی و جمالی مظہر ہمو است و او است کہ باسم ہادی و مضل فاعل و متصرف حقیقی است

درجمیع مظاہر پس بنماے ما راکہ فاعل حقیقی یکے بیش نیست غیر او ہیچ یکدیگرے
درفعل نہ وَاللّٰہُ خَلَقَکُمْ وَمَا تَعْمَلُوْنَ بیان این سر است۔ بیت

ہیچ جا نیست کہ عکس رخ او پیدا نیست
جرم آئینہ بود گر نبود عکس پذیر

استغفر اللہ استغفر اللہ واتوب الیہ امنت باللہ ایمان آوردم بحقیقتے مطلق
وبذاتے منزہ از لوث کثرت کہ باوجود تعینات وتقیدات الان کما کان برصرافت
اطلاق بحال خود است کہ اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعٰلَمِیْنَ صفت او است و
بملائکتہ وکتبہ ورسلہ ونیز ایمان آوردم کہ تعینات وتکثرات صور ومظاہر
او است واوست کہ باین لباس متلبس شدہ وتجلی فرمودہ وغیر او عدم محض
است وجودے ونمودے ندارد وھو ھولیس سواہ تونیکو دریاب۔ بیت

اندر آئینۂ جہاں بنگر
تا بہ بینی ہمیں زمان روشن

کہ ہمہ اوست ہر چہ ہست یقین
جان وجانان ودلبر ودل ودین

یا بنماے ما را راہ راست کہ آن استقامت برجادۂ شریعت است
باوجود طوفان دوام مشاہدہ زہے حیرت وحیرانی ابروے تو قبلۂ من بود من گمشدہ
سجدہ کجا کنم پس چون در مظاہر جلالیہ وجمالیہ بغیر از وحدت منظور نظر سالک نباشد
رعایت شریعت وحفظ مرتبہ درغایت صعوبت است ونہایت پہلوانی چہ قبل
ازین شہود سالک را اشیا حجاب حق بود وبعد این وقت حق حجاب اشیا شدہ
است ہیہات ہیہات چہ توان کرد۔

صِرَاطَ الَّذِیْنَ اَنْعَمْتَ عَلَیْہِمْ راہ آنانکہ انعام کرد
برایشان بنعمت رعایت ظاہر شریعت در جمیع احوال با تشریف وارادت
باطن طریقت بروجہ کمال یعنی ہر چند کہ فیضان مشاہدات الہی از سحایب
عنایت نامتناہی بر دلہاے ایشان علی التواتر والتوالی میرسد مع ہذا امتثالاً

لاوامراللہ واجتنابا لنواہیہ رعایت جمیع احکام شریعت از فرائض و واجبات وآداب علی وجہ الکمال می نمایند ومغلوب الحال نمیگرد ند وبفحواے کلّموا الناس علی قدر عقولھم ہموارہ خلق را رہنمونی میکنند چہ ایشان کُنہ ندارد وایشان را اصحا گویند وہذا ہو کمال التمکین ورتبت النبوت۔

غَیْرِالْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ نہ راہ آنکسان کہ بدوام تجلی جلالی کہ ہر آئینہ زایل کنندۂ عقل وخارق ہستی ایشان است مجذوب داشتہ واز حظوظ تمکین وفوائد آن محروم ساختہ چہ این سالک ہرچند غنی است اما ازاداے زکوۃ کہ ایصال منافع است بطالبان مستغنی است۔ وَلَا الضَّآلِّیْنَ و نہ راہ گمراہان کہ غنای وقتی دامن گیر ایشان شدہ از طلب ترقی باز داشتہ است ومتکلم بہ این بیت ساختہ۔ بیت

نہ انتظار نقایش بود چنین!.... کہ درمقابل چشم ہمیشہ صورت اوست

هیهات هیهات منازل طریق الوصول لا تنقطع ابد الآباد این۔ بیت

نہ حسنش آخرے دارد نہ سعدی راسخن پایان بمیرد تشنہ مستسقی ودریا ہمچنان باقی

شعر

شربت الحب کاسا بعد کاس فما نفد الشراب وما رویت

بیت

ہزار ساغر دریا اگر بیادہ کشم ہنوز ہمت ما بادۂ دگر باشد

آمین چنین باد بحرمت النبی والہ الامجاد وصلی اللہ علی خیر خلقہ محمد وآلہ اجمعین

تمت

کتاب مستطاب

استقامت الشریعت بطریق الحقیقت

تصنیف

حضرت سلطان العارفین امام الواصلین

سید محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بندہ نواز

قدس اللہ سرہ العزیز

بسم الله الرحمن الرحیم

من الله العنایت وبه نستعین

الحمد الله المتجلی علی المطیع والعاصی القریب من الدانی والقاصی الواحد لا بحساب الثالث والثانی الظاهر علی التالی والباطن علی الدانی لیس ظهوره خلاف بطونه ولا بطونه ضد ظهوره حضوره غیبه غیبه حضوره ظهوره بطونه بطونه ظهوره وجوده شهوده کونه وجوده اللهم انت انت لست انت الا انت والمدح بالاطراء والصلوٰة والثناء بالربا والنما علی محمد المصطفی المختص المجتبی بالقرب والدنی الذی ربه تعالی عنه حکی فکان قاب قوسین او ادنی وعلی اله اهل الزهد والتقی وصحبه منازلة الظلام ومصابیح الدجی وعترته الذین طهرهم الله تطهیرا۔

اما بعد دریں زمانه که تاریخ هجرت به هفصد و نود و دو رسید یکی اندیشه کن که هشصد قریب انصرام شد آفات ومحن وبلیات وفتن ومصائب وزرایا فی البلاد والمدن از هر طرف دامن بذل ایثار افشرده است هر بغللی وعنیه جز فسوس و

ب مالامال نیابی دست موزه مقالت اہل تحقیق ساختہ درگمراہی قدمے
ت واستوار سپردہ نعوذ باللہ من شرور زماننا واہل زماننا نعوذ باللہ من شرور
نا ومن سیئات اعمالنا ہرچہ بیشتر نظارہ شود دیدہ آید کم جانے است
رکمین نیست وکم دلیست کہ در غمین نیست گفتن سلوک را حیا منع کند کہ کدام
لب داد شریعت دادنا تو سخن از زہاد وعباد بار مزے از اہل حب وداد
نہید بیان اری وچیزے براے اثبات واسناد آن اشارتے کنی ذھب
علم واہل تحفہ دیگر کہ نطفۂ وجود انسان در صلب پدر ہنوز بر نبستہ است و
ن ہنوز نیا فریدہ اند تا کہ جمع شود و تا کہ ضم گردد و تا کہ میل بر خروج کند در رحم تا کہ
ت وقابلیت او ان جذب نطفہ یابد الی ان یبلغ المرء حد الاربعین
ن جہان تحمل شعورے نقد وقت او گردد حکایتہاے صرف شنیدہ ودر کتب
تحقیق دیدہ یعلم اللہ شنیدہ فہم نکردہ ودیدہ ندانستہ بیانے در معارف وحقائق
ز جملہ بیانہا باریک تر ونازک تر است زبان دراز کردہ اللہ اللہ تو بہتر دانی
باحت والحاد وبقیقہ وزندقہ نیست خواستم سخنے چند در اتصاف صفات وتعزز ذات
رتے کنم بحمل خلان وفا واخوان صفا را وہم صدقے گمان حقے در مقال
ن ملاعدہ رود ساحت این حضرت کہ بنزاہت شہرت دارد کدورت بدعت
بر ار انحراف ہوا را احتمال کند این حکایت را بر شرح اثبات کنم ایہا
ابدان کنند چہ گفتہ اند المرء علی دین خلیلہ وہمرہان را براہ راست بردن
ریق بلوغ منزل نمودن از شروط موافقت مصادقت شمرند ونیز حمیت دین
ن اقتضا کرد کہ روا نباشد آنچہ حق است مغشوش ماند جادۂ اسلام معوج گردد
ج احادے را روا نداریم کہ بضلال وحرمان افتد دستگیری کار ثابت قدمانست
ردمان حقند وتحقیقت کار تحقیقے دارند ونام این رسالہ را استفاضت النشر والعت

اا

بطریق الحقیقت باشد تا اسم بامسمی برابر ایستد وباللہ التوفیق۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ومنہ استعانتہ قال اللہ تعالیٰ قُلِ ادْعُوا اللّٰہَ اَوِ ادْعُوا الرَّحْمٰنَ اَیًّا مَّا تَدْعُوْا فَلَہُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰی قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان للہ تعالیٰ تسعۃ وتسعین اسمًا مائۃ غیر واحدۃ بعضی گفتہ اند اسم عین مسمی است ونزدیک بعضی غیر مسمی فریقین طرف اعتباری را متعلق اند مثلاً زید کہ نام شخصے است اگر کوئی زید عین آن شخص نیست درست باشد اگر گوئی زید آمد وزید رفت ہمان عین مراد باشد پس زید عین آن شخص آید ومنشاء ہر اسمے صفتے بود او تعالیٰ کہ بصفت الہیت است نام اللہ شد رحمت صفت است رحمٰن نام کردند وقس علیہ الصفات الباقیات و صفات را بعضی گویند عین ذات ونفی صفات کنند یعنی ظہور رحمت از آن ذات شد رحیم خواندند قہر ظاہر گشت قہار گفتند این قائل صفات را اضافی گوید اثبات نفی صفت حیات ونفی علم بروے دشوار آید الا تکلفے وتحملے کند و قومے غیر ذات گویند حیات ووجود را غیر گفتن مشکل تر باشد ونیز قدیمات ثابت شود ودیگران نہ عین ونہ غیر گویند ومردمے گویند کہ بعضے صفات عین ذات است چنانچہ وجود وحیات وبقا وبعضے غیر ذات چنانچہ خلق ورزق واحیا وہم یاخذون الحبل بطرف فیہ وہو الحق الحق والتثبت والوفق امہات صفات بعضی نہ گویند وبعضی ہفت وبعضی چہار حیات ووجود وعلم وقدرت ابو الحسن اشعری کہ شیخ متکلمان است ید ووجہ واستوا را نیز اثبات میکند ید حقیقی گوید نہ بمعنی قدرت وکذلک الوجہ نہ بمعنی ذات واستوا نہ بمعنی استیلا اللہم این مرد متکلم متعلق بدلیلے وبرہانے است از عین عیان خبرے ندارد ما میگوئیم اگر ید ووجہ واستوا از قبیل تمثل گوید ہم صورت توجیہ باشد در تشکل وتمثل آنچہ نماید

نہ آن چنان باشد لیکن ہمچنان نماید جبرئیلؑ در حضرت مصطفی علیہما السلام بصورت وحیہ کلبی آمدے نہ آنست کہ وحیہ کلبی صورت جبرئیلؑ داشت یا جبرئیل بصورت وحیہ شد اما آنچنان نمودے واگر ذات را گویند کہ دست دار دہیچو دستے مجبوبے مجعوبے کہ او را عصبے وعظمے واو را لحمے ودمے وانبوبہ وبسطے وقبضے بودصد ہزار انکار با ہمہ استغاثت واستکبار کنیم وآنکہ گوید کہ قاضی عین القضاۃ ہمدانی لمس و شم وذوق را نیز اثبات کردہ است گوئیم اگر مرادش اینست کہ طعامے شیرین بخوری و مضغ وکسر وبلع لذتے علاوتے کام را احساس شود فاللہ الکبیر المتعال عن ہذہ المقال واگر از معیت وقربت اشارتے کند وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَمَا كُنْتُمْ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْدِ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلٰكِنْ لَّا تُبْصِرُوْنَ گوید ہر ذرہ کہ از ذرات وجود ات است او تعالیٰ بآن ذرہ است واگر گوئی کہ بعلم وقدرت است علم وقدرت صفات ذات است وصفات ذات غیر ذات نیست عود ھو بر ذات باشد سخن وانا حکایت از نفس متکلم کند وجز این ہر معنی کہ گوئی تاویلے وتخییلے انگیزی۔

چوں این دانستی اکنون بدانکہ جزوے کہ حاسۂ لمس است یا ذوق یا شم او تعالیٰ با آن جزاست اگر او بان جزء نباشد آن جزء نباشد ولذتے ملائم ومؤلم کہ آن جزو احساس میکند نکند چہ حیات وقیام آن جزہا بدوست سبحانہ پس آن اجزاء را تجزیہ کن الی الاجزاء الغیر المتجزیۃ آن جزو لایتجزی کہ احساس ملذوذ ومشموم وملموس ومذوق میکند بدوست فعلی ہذا این آید کہ این لمس واین ذوق و این احساس آن جزو نکردہ بلکہ ہمان کہ این جزو بدو قایم است وحی ومتحرک وواجد است آن یافت برین تقدیر وبیان صفت لمس ونعت شم وذوق او را باشد بلا واسطہ وترجمان واگر خلجانے در دل وجانے صورت الحاد واباحت را نقش

بندد و گوید کہ چون واجد ملذوذ و ملموس و مشموم او باشد چہ حلال و چہ حرام ہمہ را قیام در
یک سلک نظام شود گوئیم نعوذ باللہ من شر الشیطان و من شر ہذا الطان اشکالے
کہ در قضا و قدر روے نمودہ بود ہمان وجہ این طرف روشن تر دیدہ شد قدری و
سنی و اشعری و جبری گوید وَ اِنَّ اللّٰہَ لَیْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِیْدِ خود تقدیر کرد و قضا
راند بلکہ افعال و حرکات را خود آفرید و آنگاہ بران عذاب کند جواب این سوال
وحل این اشکال بر نفوس رجال بر مثال جبال ثقال افتاد بلکہ در محل محال ایستاد
ہرچند مجال مقال طویل الطول و عریض العرض است لکن فیما نحن بصدد
آدمی دہان بستہ و زبانش خشک ترماندہ بلکہ بنعت خرس و کلال ناطق است
تا آنکہ صاحب شرع گوید اذا ذکر القدر فاسکتوا یعنی باین ہمہ کہ خود
آفرید و خود کرد و بران عذاب کند ظلم نباشد و شما برین سر واقف نباید ہر آئینہ
یا بر جبر اعتقاد کنید یا قدر و ہر دو دبال بر وبال و نکال بر نکال است محمد یوسف
حسینی کہ کمترین مسترشدان و واپسترین متلمذان شیخ الاسلام نصیر الدین محمود اودھی
است رحمۃ اللہ علیہ این مستورہ را از حجرۂ استتار در صحن اظہار کرد و حجاب قناع از
سر عروس سر بر آورد و ہرچند کہ فحول علماے باللہ را ہر معنی بکر در تحت بیان و تصرف
عیان ایشان است اما ازین سرافراز خود کامہ جگرہا خون گشت دستبردے
میسر نشد و البتہ بر آن قادر نگشتند اگر مردی بگوش دل اصغا کن و ہم تا ہمہ جان
و ہمہ بصر و ہمہ فواد نباشی بدین محذرہ رہ نتوانی برد و این سخن ما نتوانی شنید و
جمال این جمیلہ ذی العز والحیا را نتوانی دید۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم و باللہ التوفیق خداوند جل و علی عناصر اربعہ را از
کتم عدم بشہر وجود آورد لاعن مادۃ و مثال حکماء فلاسفہ کہ ما ایشان را بالسہ نامیم
ہیولی را قدیم و صورت را حادث میگویند اگر این چنین نباشد تعذرے و استحالتے

روے نماید۔ دورے و تسلسلے پیش آید محققان گویند اللہ مصدر الموجودات ای مبدءھا و مرجعھا لامشاحتہ فی الالفاظ براے دفع استحالت او را گویند ہمیں ہیولی انکار فحسب میگو اذا اراد اللہ شیئا ان یقول لہ کن فیکون کن را ہیولی تصور کن و قدیم دان فیکون را صورت تصور کن و حادث بشناس آلغرض چہار طبیعت را ضد یکدیگر گردانید باز بینہما نسبتے خاص خود پیدا آورد تا میان ایشان ازدواج و امتزاج طبعی حاصل آید و خود امتزاج و ازدواج داد آتش را گرم خشک کرد خاک را سرد خشک بہ نسبت خشکی خاک را با آتش نسبتے شد آب سرد تر است بہ نسبت سردی آب را با خاک مناسبتے پدید آمد آب را سرد تر ساخت ہوا را گرم تر ساخت بہ نسبت تری ہوا بہ آب نسبت یافت و بہ نسبت گرمی بہ آتش چون میان ایشان ازدواج والتیام خواست نتائج ظاہر کرد آدم عناصر را امہات نام کردند و نتائج را موالید و یکے ازان مولودات آدم است علیہ السلام مرکب از صفرا کہ نسبت بہ آتش دارد و سودا کہ نسبت بخاک برد و بلغم مناسبت آب است و خون ہمچو ہوا است۔ آدمی را بر دو صفت ساخت موحد و مشرک مشرک را بیا فرید و شرک مشرک را بیافرید و بودن او و شرک آفرید و ثبوت مشرک را بر شرک الی ان یتم امرہ علیہ اجزاء مائی و ارضی و ناری و ہوائی کہ با او بودہ است تفرقہ شد میل بکل خویش برد باز آن اجزاء متعینہ متشخصہ در آن نفس معین کہ صفت تعین گرفتہ بود باز جمع آورد چہ در ترکیب صفتے گرفتہ بود غیر آن کہ من قبلہ بود بازگشت او بکل خود میسر نباشد کہ بہ نسبتے غیر او گشت جزا از طرفے کہ رفتہ بود بازگشتے دیگر نماند کہ او را ہم با او نسبت است پس بعث کرد ہم با آن شرک و این خلقتے دیگر است با آن شرک کما تعیشون تموتون و کما تموتون تبعثون دوزخ را او آفرید و آنچہ مولمات و موذیات است او آفرید آتش را آفریدہ و صفت

احراق دروی او آفرید و آتش را بر تن مشرک او گماشت و سوختن را در تن مشرک او آفرید تقبل آتش تن مشرک را او آفرید و وجدان الم مشرک را آفرید نعره و فریاد و گریهٔ مشرک بسبب ایلام و وجدان الم او آفرید اکنون تو چه میگوئی درین بیاسے که ما کروم ظلم در کدام صورت روے نمود و جبر از کدام دریچه سر بیرون کشید او خود با خود بازد یا غیر نپیر دازد اگر چنانستے که مثال ما با خداوند تعالیٰ همچو سلطان و رعیت یا چنانچه خداوندگار مالک و بندهٔ مملوک ما ائیم سلطان سلطان است هرچه او فرماید بعد از ان فاعل مامور و مفعول را عذاب کند گوئیم ظلم کرد خود کرد خود ساخت خود فرمود خود عذاب کرد ظلم چه گذر دارد در بیان ما اشکال قضا و قدر انحلال یافت و وهم و خیال و قدری و جبری اضمحلال پذیرفت و بحث کما هو المقصود و المطلوب اثبات شد و آن بحثے که حکما و فلاسفه در هیولی و صورت محض بیان کرده اند و ورا آن ندانسته هباءً منثورا گشت فانا اقول و علیه اعول و فی میدان تحقیق اجول ان البعث حق و النار حق و ان الله لا یوصف بالجور و الظلم یَفْعَلُ اللّٰهُ مَا یَشَاءُ وَیَخْتَارُ مَاكَانَ لَهُمُ الْخِیَرَةُ ۔ وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُوْنَ فَلِلّٰهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ

ن۱ در بعضے

اکنون باز گردیم بسر سخن چون دانستی که واجد لذت و راحت و ذائق و نفرت کراهت اوست بهشت و حور او باغ و صحرا و دوزخ و آتش و حرقت و جوعت همین میدان مطیع را بهشت و حور او راحت و مدح و ثنا کافر و مشرک و عاصی را آتش و احتراق و قدح و هجا آرے مومن مطیع نسبت بلطف دارد و

ے۔ در سورهٔ ابراهیم همینقدر است یَفْعَلُ اللّٰهُ مَا یَشَاءُ و در سورهٔ قصص تمام آیت اینچنین است وَرَبُّكَ یَخْلُقُ مَا یَشَاءُ وَیَخْتَارُ مَاكَانَ لَهُمُ الْخِیَرَةُ ۔ حضرت مخدوم هر دو را جمع کرده اند س ع ح

مشرک بدبخت نسبت بقهر بهشت را صفت لطف آفرید هر آئینه هر که آن ستم نسبت دارد همان سوے رود واگر زود بیرزند همان رابطه جنیت کشالہ کنان آن نمرکشند شنیدہ بعضی دوستان خدا اثر از زنجیرہا نور در گلو کنند کشالہ کردہ در بهشت برند این زنجیرہا همان رابطه است واعداد الله را که باوے شریکے گفته اند غیر او را پر ستیدہ و از روے غافل ماندہ یُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِیْ وَالْاَقْدَامِ شان ایشان را بیان کردند واگر کسے سوال کند که دوزخیان در دوزخ چنان باشند چنانچه سمندر مرآتش را وماهی مرآب را اینجا اشکالے پر شکالے سوالے پرجد اسے سر بر کرد که زبان بیان اینجالاست وقدم سروران تحقیق پی بریده است فعلی هذا باید دوزخی را در دوزخ آن راحت باشد که سمندر را در آتش وماهی را در آب که هم ازان رسته است هدر ران باشند وقوامش هم بدان واین خلاف مُعْتَقَد وعکس مقال انبیاء او لوا العزم است علیهم السلام که مبناء دعوة جمله انبیا بروجدان ایلام وایصال غیر ملائم است یگان یگان خود چه گویم معلوم ست قصه دراز گرد محی الدین ابن عربی دفع اعتراض قرآنی راعذاب را مشتق من عذوبة الماء گوید یعنی ایلام نباشد آن عذابے که در قرآنست بدین معنی بود ولَیس هذا التاویل علی التعویل فیه مخالفته اجماع ادیان الحق والاخبار الصحاح الواردة من النبیّ الصادق وهم آیات دیگر که آنجا لفظ عذاب نیست اثبات ایلام ایذا است بعبارتے دیگر صریح تر که آنرا فقیه مفسر خواند جاے تاویل وتحمیل نیست نعوذ بالله منه محمد یوسف حسینی که قبسے از نار اِنِّیْ اَنَا اللهُ اقتباس کردہ از مشکاۃ مصطفوی چراغے افروخته واز زجاجه مرتضوی صفائی یافته روشن تر گوید اگر انسان همچو سمندر یا ماهی استے همین آمدے که متوهم را مزاحمت کردہ است واز دائرہ تحقیق بیرون بردہ است که اگر انسان همچو نار بسیطتے ومثال سمندر همانجا رستے

بودستے سخن قائل تحمل بر نہج صوابستے ولکن فیما نحن فی تحقیقۂ مرکب است یک جزو او آتش و اجزا باقی مخالف و ایلام عبارت از ایصال غیر موافق و اتصال غیر ملایم است۔

چون معیّت فیض و قربت علم و قدرت را شناختی او سبحانہ با ہمہ اشیاء است بعلم و قدرت نہ خارج است نہ داخل نہ قریب است نہ بعید نہ متصل است نہ منفصل مرتضی کرم اللہ وجہہ ازین حدیث فصہ کرد گفت انّہ مع کل شئی لا بمقارنۃ وغیر کل شئی لا بمزایلۃ قرب و بعد اجسام اینجا مقصود نہ افتد ارباب معانی شناسند کہ وصی نبی بیانے بدیع فرمودہ حرفے از نحو باسمے و رسمے صرف توان کرد جملہ فعل اللہ بدین کلمہ اجرا کنند اشکالی بلا مباشرت و ملاقات باشد در حکایت ابوعلی فارمدی کہ از گرگانی تروات کند اشکالے و بشبہتے نماند ان الاسماء التسعۃ والتسعین تصیر اوصاف العبد السالک وھو بعید فی السلوک غیر واصل گرگانی را در بیشۂ سلوک شیرے دان ہر چند کہ در دام او ہر صیدے افتادہ است در فتراک او ہر شکارے کہ بستہ اند باز آن شہسوار اسپ ہمت را از تاخت و باخت باز نداشت و از جولان گری نہ ایستاد و تو کہ گرد این میدان ندیدہ و غاشیہ مردے نکشیدہ بدین سخن کجا بری کہ غبارے از نشان آن میدان نیافتہ اما ما روشن ترگوئیم شرحے کہ موجب انشراح دل تو باشد بکنیم بدانکہ ملکت و ملکوت است و لاہوت است و جبروت است ملک عالم شاہد را گویند و ہمین را ناسوت خوانند ملکوت باطن شاہد آنچہ شاہد بدان قائمست و خلاصہ اوست و لاہوت آنست کہ ملکوت بدان قائمست و خلاصۂ خلاصہ است جبروت عبارت از مجموع ملک و ملکوت و لاہوت است مثلاً قشر جوز عالم ملکست مغز جوز ملکوت

ان ازین نحو اجرا کنند بلا مباشرت و ملاقات

ونغ مخ لاهوت وچون جوز را با پوست ومغز ومغز مغز اعتبار ے کنی جبروت باشد
هر چهار چیز در انسان بالفعل موجود است قالب ملکست روح باطن انسان
وخلاصه است وقوام بدوست ملکوتست روح روح که خلاصه خلاصه است
وباطن باطن است وقوام روح بدوست لاهوت است وچون این مجموع
را اعتبار کنی جبروت گوئی فیض قدسی که قدیم است آنرا که حکیم نفس جزئی عبارت
کند با بنیه هر بشر متعلق تصور کن کتعلق الملک بالمدینة والعاشق بالمعشوق
قریب هیچو قرب اجسام نیست کذلک بعید نیست متصل نه منفصل نه داخل نه خارج
نه فیض قدیم قدسی که از قرب وبعد واتصال وانفصال جسمی منزه است از رگ
گردن تو بگردن تو بتو از تو نزدیک تر است بچشم تو از سیاهی چشم تو بتو نزدیک تر
است آن فیض قدیم محتجب است به تتق عزت وکبریا ومستتر است باستتار
نفرد وحجب استعلا واین حجب به نسبت اوست که حجابه النور لو کشفه
لاحرقت سبحات وجهه ما انتهی الیه بصره من خلقه وحجبے که
ازین جهت وازین سو است مثل سبعی وبهیمی وشیطانی وملکی واغلظ الحجب
واکشفها وادومها الاستتار واثبتها وهم دوئی وخیال هستی تست
چون بدوام توجه تمام وپاکی نفس ومجاهدات التزام شود حجب ظلمانی که آن را
نسبت بسالک گفتم ونورانی که آنرا نسبت بالهی وملکی داده ایم از پیش دل سالک
بخیزد فیض قدیم که باولیت مکشوف شود وخود با خود نما هر گردد در هر ظهورے بصفت
من صفاته تجلی کند لطفاً وقهراً کرماً وکبریا بر حسب آن صورتے ملایم تجلی کند نرا گمان
رود صورت آنجا چه نقش بندد ورنگ آمیزی چگونه رخ نماید که این پیکر از عالم
بیچون چگونگی آمده است آرے سالک را آن استعداد هنوز نیست که در عین عیان
معاینه کرده است ودر آن عین محو گشته تا اثرش نمانده است خدا ارادت

رحمت و خواست قبول طاعت را صورتے آفرینید کہ آن احسن الصور و اجمل النقوش و املح الاشکال باشد لکن شفاف صاف عکس پذیر جماے لایزلے کہ بعینہ ذات قدیم نا مندرو بے تجلی کند بعکس عکس سالک محظوظ باشد و آنکہ بصیر رابیند و بصرے کہ بہ ذات منزہ نسبت دارد مشاہدہ شود و راو آن نیست کہ گفتیم فیض قدیم کہ برمثال شبنمے از ہفت دریا است یا ذرہ بمقابلہ آفتاب متصف شد بہمہ صفات من لہ الکل بالکلیۃ وھوالکل وکل الکل وکلیۃ الکل و انسان کہ انسان است در عین مردم نہانست ہم انست ہم آنست قول گرگانی ترا درست ترفہم شد یا نہ کہ نود نہ نام صفت سالک شود و سالک ہنوز تمام نشدہ باشد سیرش تمام نگشتہ۔

قولہ وہو بعید فی السلوک احتمال دو معنی دارد یکے آنکہ ہرچند کہ متصف بصفات ن شود چہ این صفات نود نہ نام شد این صفات را تجلیات لا یتناہی و صور غیر منحصر است لا یتجلی فی صورۃ مرتین ولا یتجلی فی صورۃ لاثنین ابوطالب مکی صاحب قوت القلوب تبیین ن این نشان بیان نشان دادہ است ای عزیز رسیدہ باشی بدانی کہ چہ میگویم چشیدہ باشی بشناسی کہ در کدام گفتاریم اگر روزے سالک را صد ہزار تجلی شود این نوع را فرضی و تصوری مدان واقعی است میان ماکسے است کہ یکساعت چند ہزار تجلی بروے شود ہیچ یکے با دیگرے برابر بعین نہ دریغا تحفہ تر و عجوبہ تر آنست کہ بر سالک تجلی شود چنانچہ در وصف و بیان قایلان و واصفان درنیاید سبحان من لہ کل یوم شان ولا یشغلہ شان عن شان كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ تا سالک خواہد کہ دریابد و محیط و مدرک او گردد بیند کہ صفتے دیگر است تا آنکہ بخود باز آید بیند نداند کہ چند بود اما نمایندہ داندانہ عالم بالجزئیات والکلیات یا ہمان باشد او خود باز گردد یا باوصاف و نعوت دیگر مشہود صورتے تجلی کرد عاشق و مبتلا

گردانید دیوانه و واله ساخت ابدالاباد گذرد که آن مرد در آن درد بسوزد و مارِشش
برآید سوخته ناساخته افروخته نادوخته دردمند بے نیازمندے وامانده درمانده
درویشے بی خویشے بے بسے و بے بیشے مانده و هرگز آن مراو را بدام خود نیابد در وادی
راازین برافتاده پرسند که چه باشد اگر اینچنین کس را رسیده گوئی شاید و اگر نایافته
خوانی شاید این مفتول موصولست این مشتاق مهزول است این بمقصود رسیده
است و هیچ وقتے روی مراد ندیده است این عصاے طلب از دست انداخته
است نعلین مسافرت از پاے کشیده است پالهنگ جد و اجتهاد از کمر عزیمت
کشاده است و توشه عزیمت به بخشش داده است پای در زاویه فراغ دراز (ن: بباد داده است)
کرده به تکیهٔ بے غمی نشسته بلکه بی غم و بے هم غلطیده است اما سفر رخت سفر مانده
نخست بپاے میرفت اکنون بسر رود چے پایش بریده اند نعلین که پوشد کمرش
شکسته پالهنگ برچه بندد دست تصرف کوتاه گشته است عصا که گیرد زاد بر باد
داده است ذخیره چه سازد زاویه خراب گشته است قرارگاه کجا کند دماغش سودا
زده است خوابش در آئینه جمال خیال روے چگونه نماید سفرے که من قبل داشت
تمام شد هر مجاهدتے و مشقتے که بود پس گذاشت اکنون راهے پیش آمد که رهبرے
نماند و همرهے نباشد مرحله نه بیند منزلے و مقرے را نشانے نیابد یک ساعت
و یک زمان قرار را احساس رفت امید مبلغے و ما منے منقطع گشت یکساعت
رونده از سیر نه ایستد و در امکان نباشد که مبلغ برسد اگر ترا پرسند هل یعلم الله
القهار عدد انفاس اهل الجنة والنار وعدد سنین اعمارهم
وانواع ما فیهما من الماکل والمشارب والانهار والاثمار
فلیقل ان الله لا یوصف بالمحال تعالی عن العجز والانحصار
قال الله تعالی قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ

اَلْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ کَلِمَاتُ رَبِّیْ وَلَوْجِئْنَا بِمِثْلِهٖ مَدَدًا۔
از اتصاف باسما و تخلق باخلاق وصفات سالک را دو چیز متحقق شد یکے ورود بی نہایتے دوم مشاہدۂ دریاے بے پایان۔ ابو الحسن نوری از بی نہایتی و دوری این راہ نشان دارد کہ اگر منم او نیست واگر اوست من نام ثنائی میگوید۔

بی منت او ثنا ثنائی با منت — با ثنائی زین قبل درماندہ ام

میگوید سبحانہ لَوْ کَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِّکَلِمَاتِ رَبِّیْ فعلی ہذا اقلام ہم بران قیاس باید کتاب کذلک وصورت کتابت وصور ایات کذلک از کلمات ربی چہ مراد داری وَکَلِمَتُهٗ اَلْقٰهَا اِلٰی مَرْیَمَ مجموع این مفردست فیض را غیر امتزاج مائی وخلط صورت عنصری مصور بصورت آدم کرد عیسیٰ نامش نہادمسیح ازان گفتند کہ از اوصاف اختلاط وامتزاج بشری کہ فیض قدیم بہ آن متعلق بودے وخود را بدان صورت نمودے ممسوح بود در انجیل یوحنا است لقد کان مبتداء الکلمات لدی اللہ لتکون کلمتہ اللہ ھی العلیا کلمہ را درکلام کرد لا الہ الا اللہ لا آلہ نفی ما استحال وجودہ الا اللہ اثبات باستحال عدمہ ظہور این را مثالے بشنو چنانچہ سراب وہوا سراب صورت ہواست وہوا معنی سراب ظہور ہوا جز بصورت سراب نیست وقوام سراب بی ہوا نہ آنکہ الطف الاشیا باشد ظہورش جز بمثالے بنود عکوسے وظلالے است اینجا عینی ومثالی است اینجا سالک ہمین کلمہ ملازمت نماید تا از صورت کلمہ معنی رسد واز ظاہر بباطن نظر افتد کلمہ بحقیقت خویش متجلی شود اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُکُمْ درصورت عنصری منخدم یُوْحٰی الی ظہور فیض قدیم برمن است ہرکہ سلوک کند چنانچہ محمد کرد لقاء فیض قدیمش باشد فَمَنْ کَانَ یَرْجُوا لِقَاءَ

رَبِّهٖ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا شرط آنکہ جزم مرا د کشف آن حال و آن ان رحال
نباشد وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهٖٓ أَحَدًا اعہدے وثیقے و عقدے
عقیدے کردہ است اَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ ہر وجودے را کہ
تصور کنی وجہُ منہ الی ربہ وھو الفیض القدیم الازلیّ الابدی
ووجہ منہ الی نفسہ وھو المبتداء والمصوّر المجبول المجعول
آن دوئی کہ نسبت بقدیم دارد ویبقی علی الاباد والازال کان و
یکون وھو الان کما کان ویکون اما بحسب تعلقے کہ کردہ است غیر
یکدیگر نماید چنانچہ زجاجہ بحسب محاذی و مقابل رنگا میزی کند او چنانچہ
ہست ہست لا یتغیر فی ذاتہ ولا فی صفاتہ بحدوث
الاکوان والموجود لا یصیر معدوما بل ینتقل من صورۃ
الی صورۃٍ و من ھیئۃٍ الی ھیئۃٍ فیض قدیم فانی نگردد اما تعلقے کند
از صورتے بصورتے و ہیئتے بہیئتے العالم متغیر متعلق اوست نہ او كُلُّ مَنْ
عَلَيْهَا فَانٍ وَّيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ. اَيْنَمَا
تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ این مکان بشری گو خواہ ملکی خواہ شیطانی خواہ ارضی
خواہ سمائی خواہ عرشی بر صراط فنا و سبیل زوال است اما وجہ اللہ ہر موجودے
را بدو توجہ است کما قیل لا یقبل الفنا بل یستحیل و نباید کہ در وہم تو بگذرد
کونہ فی مکان و حلولہ فی محل است تعالی اللہ عن ذلک علواً کبیرا ظاہر معنی
لفظ اینما اگرچہ ہمیں دلیل کند اما وَهُوَ اللّٰهُ فِي السَّمٰوٰتِ وَفِي الْاَرْضِ را
چہ معنی دانستہ اینجا ہمین معنی بدان و دیگر چون این معنی محقق شد کہ ہیچ جزوے
از اجزاء لا یتجزی نیست کہ او تعالیٰ با آن نیست بصفت قربتے کہ لائق آن
حضرت باشد در اینما چند اجزاء لا یتجزی تصور کنی و او تعالیٰ با ہر یکی باشد اگر بدین نسبت ...

نسبت اینمارا برظاہر دانی حلول حادث در قدیم نباشد وآنکہ قاضی عین القضاۃ در رسالہ مکانیہ خواستہ است کہ اثبات مکان کند مکانے کہ لایق قدیم لطیف باشد اگر بدین بیان بودے کہ ما گفتیم نیک برصواب ونزاہت آنحضرت بودے۔

احتمال معنی دوم کہ درمقال آن مالک الاحوال سید الرجال سدید الفعال حمید الخصال المتخلق باخلاق اللہ الکبیر المتعال المحو المطموس الفانی فی الاباد والازال الباقی الثابت باللہ لم یزل ولایزال گفتہ بودیم وھو بعید فی السلوك غیر واصل السیر الی الصفات و الاسماءِ وھو کون السالك با تصافہا والتسمیۃ بتلك الاسماء تمام شد اما محو در ذات وبقا بذات کہ عبارت از مقدمات وصول است نشدہ است ہرآئینہ در سلوک باشد واصل نگشتہ بود وَاِنَّ اِلٰی رَبِّكَ الْمُنْتَھٰی سیر الی اللہ تمام شد۔

اما السیر للہ والسیر فی اللہ والسیر باللہ والسیر من اللہ الی اللہ انشاء اللہ العزیز اکنون آغاز شود اگر خواست خدا باشد زبان اینجا لال است مقال اینجا کلال ست عبارت پے گم کردہ است اشارت رہ روی ندیدہ است حدت بصیرت کند گشتہ است براعت فہم پژمردہ است ہیہات درہیہات حیرت اندر حیرت است بیخودی در بیخودی۔

وصول عبارت از شعور رسے خاصے است یقین گردد کہ تو نہ او یکے از یکے چہ زاید ہمان یکے یکے در یکے چہ باشد ہمان یکے یکے با یکے چند برآید ہمان یکے ازین فہم چو بیان کنم بیان عیان نشان از عالم کثرت دہد

سہ۔ یعنی شیخ ابوالقاسم گرگانی رحمۃ اللہ علیہ۔ ساح

عیان را بیان نیست بیان را عیان نه زیرا چه نه عیان است و نه بیان واصل آن بود که تصور فصل شود فصل نیست وصل چه باشد هو الاول هو الدایم هو الآخر همه جهان را او محیط باشد بیان که کند و از چه کند تصورے و شابے انگیز دیگر شنطیہ در بیان آید چیزے اشارتے بد و تواند کرد لاحول ولا قوۃ الا باللہ اشارت چه باشد سن اشار الی التوحید فهو عابد وثن من دالی در اصل عدم اند او و متی در بود نابود اند فی و علی در وہم و خیال گم اند کو نه وجود هو هو هو الا هو صدیق اکبر گوید سبحان من لم یجعل للخلق سبیلا الی معرفته الا بالعجز عن معرفته با این همه میگویم اینت باقی اثنینیت ثابت اگر این بنودے این قدر گفتار بنودے دریا بجنبید موجش نام شد تصاعد کرد بخار گفتند متراکم گشت ابرش خواندند چکیدن گرفت باران گویند روان شد نهر گشت باز بدریا پیوست همان دریا شد که بود بیت

فالبحر بحر علی ما کان فی قدم ... ان الحوادث امواج وانهار

لا یحجبنک اشکال تشاکلها ... عمن تشکل فیها فهی استار

این تحریک و این تصاعد و این تراکم و تقاطر و این جری و ارتفاع اینت و اثنینیت است جنید را از حقیقت پرسیدند گفت مطربے گفت

وکنا حیث ما کانوا ... وکانوا حیث ما کنا

آمدن نیست رفتن نه ماندن نیست باز گشتن نه سهل عبد اللہ آسان تر میگوید یا مسکین کان اللہ ولم تکن ویکون ولا تکون و هو الان کما کان ویکون فکن انت کما کنت وتکون۔ قوله فکن انت کما کنت وتکون عین اینت اثنینیت است هو تعالی متکلم بکلام واحد ازلا و ابدا وانبیا شد که در کلام او میان امر و نهی تفرقه کنی و از حرفے بحرفے انتقال روا داری یا کاہ

تا زی وگاه عبرانی و سریانی گوید ویا زمانے گفت و زمانے ساکت شد تعالی
اللہ عن ذلک انہ من الحدثان بیندیش میگوید لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ
الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ یکساعت دیگزمان لطیف ازین گفتار انحصار نیست
او خود با خود از خود میگوید و خود از خود با خود می شنود لمن الملک الیوم و خود
با خود و خود را جواب میدہد للہ الواحد القہار ازلاً و ابداً ہمہ درہا و یہ بودنا
اند و در عین شہود بی وجود اند و شہور و سنات و ایام و سیعات و آوان و
آنات باحتساب شمس و قمر ست کہ مرتبط بدور فلک اند ولیس عند اللہ
صباح ولا مساءٌ و آنچہ در کلام مجید غائب حاضر شدہ گوید و منتظر را واقع شدہ
داند حال را بطریقہ ماضی باز آرد ہم ازین باب فصلے بیان شدہ است
اگر یکان یکان گوئیم گفتار دراز شود مقصود ما اختصار است مَالِكِ يَوْمِ
الدِّيْنِ فَمَنْ يَّعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَّرَهٗ ہم ازین کتاب
دان وَمَآ اَمْرُنَآ اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ تلویحی ہم ازین
لحظہ روشن کردہ است ۔ بیت

امروز پری و دی و فردا ہرچہار یکی بود تو فردا

چون اثبات اثنینیت شد و تحقیق اینت گشت سیر سلوک چگونہ
تمام شود ۔

وہو بعید فی السلوک غیر واصل دو معنی دیگر احتمال دارد باعتبارے
آرامیدہ و قرار گرفتہ تصور کن و باعتبارے نارسیدہ و در سلوک مضطرب
میدان بدو تعالی کسے را رہ نیست ماندن ہم وجہے ندارد فَيَبْقَى بين وصل
وفصلِ بوصال رسیدہ این وصال آن نیست کہ موجب ملال و باز ماندن باشد
ہمت باز گشتن نمی دہد کہ چون رہ نیست اکنون بس کنیم ہم بدان کہ امکان

بود قانع گردیم و آنکه رسیده است سیر نمی گردد میجوید میجوید سر بر آن در میزند میزند
و میداند که قابل ره بردن نیست این سخن از عاشقان بشنوند صورت پرستے
گوید بیت

عجبے نیست که سرگشتہ شود طالب دوست عجب اینست که من واصل سرگردانم

احتمال دیگر مولانا محی الدین ابن العربی و آنکه متابعان اوا ند چنان که
عبدالرزاق وغیرا و جمعے دیگر از صوفیان که ایشان دم از مقام توحید و تحقیق زنند
چنین گویند هو سبحانه عین الاشیاء و راء این وجودات وجودے
نه اوست که بهمه صور و اشکال ظاہر گشتہ هُوَ الظَّاهِرُ هُوَ الْبَاطِنُ
اما جز او ندانند یکے هم از ایشان گوید بیت

آنکه بر آمد ببزم مجلسیان دوست دوست گرچه غلط میدہد نیست غلط اوست اوست

این عارف محقق را بعد این شعور سیر و سلوک تمام شد باین همه وجودے
لاتناہیت از نظاره و وقوف ساعت فساعت از سیرے بسیرے تعالی
نباشد و هم یگانگی هو هو میسر نیست گفتیم اینت و اثنینیت باقیست او لاتناہی
فراغ از کدام ره در آید مگر بلاہت حماقت و خجالت و ملامت و آنکه گوید
بدین شکل بیان کردن منتج نه افتد لاحول ولا قوۃ الا باللہ نتیجه شکل و حد
وسط و اصغر و اکبر صغری و کبری رابطه و نسبت اینجا چه نسبت داشت هر چند
که آب دریا بدریا پیوست آن آب دریا که صور مختلف نمود نامے باخود برد
همین نام او دوی شد اگر حلقه متساوی الاطراف بخطے و نقطۂ وہمی دو نیمه
کنی باز آن خط از میان طرح کنی حلقه آنچنان نشود که من قبل بود اثرش باقی
باشد فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنٰى همین حکایت کرد دائرہ راستے بود
این دائرہ احدی را خط احمدی دو نیمه کرد و بازگشت هم باصل دایره شد دائرہ

آنچنان بماند که پیش از تصور خط و نقطه بود و اصل که با صل یگانگی نه پیوست جزؤ من الکل تمثیل شود جزو کل را چون محیط تواند بود تعلم ما فی نفسی ولا اعلم ما فی نفسک جزء را از کل چه آگاه قطره را از دریا چه خبر این جزو را همتے بخشیده است خواهد کل بکل یا شد و آن ممکن نه نیست گشت بکل پیوست عین بعین شد هو هو و هم برد اما اطلاع و اشراق بروے نشد بضرورت از سلوک نه ایستاد و اصل تصور نکرد ابویزید از مقری شنید وما قدروا اللہ حق قدرہٗ سر بر دیوار زد گفت چو مید النتی که بتو ره نیست طلب خویش در دل گدائے چرا انداختی از شقیق بلخی پرسیدند ما الحقیقة قدرے قند در دست گرفت پرسید که این چیست همه گفتند قند و از ان قند چند صورتے کرد از هر که پرسید گفتند که این پیل است و این اسپ است و این آدمیست باز بشکست این صور را غده ساخت چنانکه بود قند همچنان گرد و باز پرسید که این چیست گفتند قند فرمود هذا بیان الحقیقة هرچند که باز گشت هر یکے بقند شد واصل هر یکے هم از قند بود اما پیل مخصوص پیلی و نام هم پیل شد کذلک اسپ و آدمی این خصوصیت اینت واثنینیت آمد و اگر گوئی که این همه وهم است فلیکن وهم آمد او آمد دو شدند لابدی دوئی آمد اتحاد کما هو متصور نیست آدمی را کجا ممکن که جمیع اشکال وصور را که او بدان متشکل است محیط شود مدرک گردد و اگر صد هزار سال در سیر باشد بانتها نرسد سیر تمام نباشد و وصول کما هو ممکن نگردد۔

جمعی از ابدال چهل و چند نفر را چند سخن پرسیدم یکی از شریعت گفتم شما اهل سیر اند وصورت اهل سیر آنست که زمین تمامی منزویست همانجا که قدم شما است و اگر در مشرق است مغرب همان است و اگر در جنوب است شمال کذلک زمینے است که بدان زمین طلوع

فجر اول است و در زمینے غروب است دخول وقت مغرب است و در زمینے ظہر است و در زمینے عصر اگر و بجائے صبح بود شما نماز فجر آنجا ادا کردید با زبر حکم طیرے کہ شما دارید در زمینے رسیدید کہ طلوع آفتاب نشدہ است بدان مقام رسیدید کہ غروب است حال نماز عصر چہ باشد شما اینجا چہ می کنید ما را بیاگاہانید تا بدان مستفید باشیم کہ بر ما مشکل است و سخن دیگر شما یکے را در دوزخ بردید و در قعر دوزخ ایستانید یہ واز اسرار آن اطلاع دادید چون آن شخص باز بعالم ملک آمد باید آتش این عالم بہ نسبت آن آتش ہفت درجہ سرد ست نسوز د محققان و عارفان و اولیا وانبیا را سوختہ است دیگر گفتم آنکہ مطلع بر ضمایر و اسرار باشد و از حال و کار آئندہ داند ہر نفسے و یکے سر پوشیدہ ہیچو شد زن و پسر و شخصے دیگر کہ وپر ابا دنسبت است پنہانی ایشان را مرد مکشوف علیہ مطلع است پس چہ کند قریب خود را ہم بدان گذارد مداہن و مباحی باشد یا بر موجب آن اقامت استحقاقے کند ہر دو میسر نہ و سخن از عالم حقیقتہ پرسیدم شما میفرمائید کہ ہمہ اوست بیک زبان و بیک اتفاق ہمہ گفتند آرے گفتم این کہ فرمودید ہمہ اوست حمل ہمہ بر وے چگونہ درست آید این سخن را کیفیتے و بیانے ہست یا نہ بر من عاجز مسکین در ماندہ مضطرب گشتہ برنجیدند گمان بردند کہ مگر بطریق الزام و احجاج میگویم باز بانصاف آمدند سخن را جوابے نبود اقرار بعجز بود اما گمانے بر من بردہ بودند دانستند مگر بالزام میگویم از ان بازگشتند بہ صلح رفتند۔

نہایت بیان بدین جا بود کہ ہمہ اوست و آن درست نہ سیر و سلوک چگونہ تمام شد و اصل بچہ اعتبار گشت در این بیانے کہ کردیم سیر فی اللہ و از سیر باللہ و از سیر من اللہ محقق مثبت شد ولیکن تعین تشخیص نکردیم کہ بر عارف ذایق و بر شاہد واجد پوشیدہ نیست و آنکہ خواہد در کلام ما

بے مشاہدہ حال سخنے پیوند و فسردہ ماند درست نرود عجز خویش خود داند مگر طالب گردد اما السیر من اللہ الی اللہ اکنون آغاز شود۔

دوم احتمال معنی قول گرگانی است گویم آن شیر بیشۂ حقیقت آن گرگ بادیۂ قربت آن نہنگ دریاے وحدت آن پلنگ قلۂ صمدیت چنین می فرماید و برین جملہ اشارتے می نماید اگر ذات او را تنزیہ و تسبیح کما ھو حقہ کوشش کنی بجاے رسی کہ جز عبارت از مثال نقطہ نبود کہ بہمہ وجہ از تجزیہ و تقسیم قابل نباشد و جز تصور ذہنی را مجال مساغ نہ و اگر از ابتدا و انتہا و از عدم تناہی او شعورے یابی این جہان و آن جہان و صد ہزار این و آن در تصور آری شبنمے از ہفت دریا با دریاے محیط کمتر باشد چہ کنیم در مثال جز این عظیم تر نیست ورنہ بدان تمثیل کنیم۔

چون این دانستی محی الدین و اتباع او و محققان دیگر کہ یک وجود گفتند متمثل بدین ہمہ وجودات است این جہان و آن جہان با ہمہ نعیم و اسباب آن و جحیم با ہمہ موذیات و موالمات آن و عرش و ثری از ہر قل و کثر و جل و حقر یک وجود است و را، آن وجودے نہ اما محمد حسینی کہ مستنیر بنور مرتضوی است و مستضی بضیاء مصطفوی است میگوید با این ہمہ وجود است کہ گفتند کہ آرے فیض اوست تعالی بہمہ صور و اشکال متصور متشکل و ورا، این وجودات وجودے است کہ این فیض با ہمہ صور و اشکال خود بجنب آن وجود و بحساب آن ذات بصد ہزار مرتبہ کمتر از شبنمے بمقابل دریاء محیط و ہفت دریاء قلزم باشد کرات و مرات بلکہ ہر زمان و ساعت ازین وجودات درگزشتند و ورا، آن سیر کردند الی ما شاء اللہ بنود احاسے بنود فہمے بنود بینے معینے شئے ہست بود ہست باحساس باریکتر و نازکتر توان دانست۔

روز ولادت حسین علی رضی اللہ عنہما فرشتہ را جبرئیل بحضرت مصطفیٰ علیہ السلام آورد و گفت این فرشتہ روزے بی ادبی کرد از خدا تعالیٰ خواست طیرانے کند و انتہائے عرش را دریابد فرمان شد تو دانی بپر ستین ہفتاد ہزار سال بپرید پرہا برخیت باز از خدا تعالیٰ دیگر پرہا بخواست یافت باز ہفتاد ہزار سال دیگر بپرید پرہا برخیت باز دعا کرد باز یافت سہ کرت ہمچنیں کرد ماندہ شد و پرہا شکستہ افتاد گفت خدایا عرش تو بدین حد وسعت دارد فرمان آمد از یک طرف کنگرہ بدوم طرف نرسیدۂ اقرار بعجز کرد خدا یرا بقہر و غلبہ شناخت التماس پرہا کرد و فرمان آمد تو بی ادبی کردہٗ آن روز کہ حسین علی رضی اللہ عنہ بزاید دست او بر تو بمالند ترا پر دہند دست حسین علی رضی اللہ عنہما بر وزوند او پر یافت یک مخلوق متصور متشکل کہ فیض قدیم بدان صورت بود این صفت است و این فیض از ان ذات بصد ہزار در ہزار رچہ گویم نمیتوانم گفتن کمتر است چگونہ برابر شود و این محرومان از چہ وہم گونید ورا، این وجود ات وجودے نیست ہم بعزت آن جلال وہم بہ بزرگی آن حضرت ہرکہ این گمان برو خدا تعالیٰ را شناخت و نرسید و دولت معیت قربت بدو روے نمود وَ اللّٰہُ مِن وَّرَآئِہِمْ مُّحِیْطٌ او باہمہ از ہمہ و باہمہ و بی ہمہ ہمہ او و از ہمہ بیرون او و ہیچ یکے از وے نہ و بدو آگہ نہ و ہمہ نہ او و نہ او ہمہ ھوا لکل ھوکل الکل ھوکلیۃ الکل وکلیۃ الکلی ھو کل کل الکلی وکلک وکل کلک ھو ھو ھو لا ھو الا ھو السیر من اللہ و الی اللہ اینجا تمام شود اکنون اندیشہ کن اینجا سالک گمان برد کہ واصل شدم و سیر سلوک تمام شد۔

شریعت است و طریقت است و حقیقت است و حق الحقیقت

وحقیقۃ الحق والحق اما شریعت عبارت از گفت انسان کامل ست وطریقت
از کرد انسان کامل است وحقیقت عبارت از دید انسان کامل ست
وحق الحقیقۃ عبارت از بود انسان کامل ست وحقیقۃ الحق عبارت از بودِ
بود انسان کامل است والحق عبارت از بود بود و از بود نابود ست شریعت ن والحق عبارت از بود بود و از نابود بودست
وطریقت را دفاتر و مجلدات مستغرق شدہ بیان وگفتار اوراندازہ کجاست
مارا گفتن زیادت باشد اما حقیقت راہم مثالے ونظیرے درکلامے ومقالے
آرند کہ عبارت از دید ست مصطفٰی می فرماید صلی اللہ علیہ وسلم کما ترون القمر
لیلۃ البدر لاتضامون فی رویتہ شیئًا التمثیل بالنسبۃ الی
الرای لا لمرئی وبینندگان جز این ہم گویند وجائے دیگر فرماید رائیت
ربی لیلۃ المعراج فی احسن صورۃٍ وہم میگوید فی صورۃِ امردِ
شابٍ قططٍ صحابی گوید رایت ربی فی صورۃِ اُمّی ودر قرآن ہم ن صحابی
ازین بیان نشان دہد یدُ اللہِ فوقَ ایدیہم وجاءَ ربُّکَ
والملکُ صفًا صفًا وجوہٌ یومئذٍ ناضرۃٌ الی ربہا ناظرۃٌ
احمد حنبل گوید رحمۃ اللہ علیہ رائیت ربی فی المنام الف الف مرۃٍ
والرؤیا الصالحۃ جزءٌ من النبوۃ ۔ ہمین رویا باشد وجواز رویت
خدای تعالی درخواب ہم در دنیا درعقائد اہل ملت مسطور است ونیست
کہ در خواب بینند چیزے دیگر باشد ودر بیداری چیزے دیگر ودر دنیا چیزے
دیگر ودر آخرت چیزے دیگر تعالی اللہ عن الحدوث والتغیّر انہ
سبحانہ لا یتغیّرُ بذاتہ ولا فی اسمائہ بحدوث الاکوان
وخواب را بر بیداری در بعض کتب ترجیح دہند اگر موجب ترجیح این بیان
باشد کہ گفتم نیک بر استقامت واستحکام آید محمد واسع گوید ما رایتُ شیئًا

الّا و رایت اللہ فیہ نکرہ در محل نفی عموم اقتضا کند و خلا را بنزد اہل صفاؔ
جلا وجودے نہ اشارت بدوام رویت باشد دیگرے گفت ما رائیت شیئا
الّا و رایت اللہ قبلہ سیومی گوید بعدہ و معہ ہم گفتہ اند ہر یکی از حالے مقالے
کردہ است اما مقصود ہر یک قریب المأخذ ست از خواجہ خود شنیدم شبے
اقبال خادم مرا پیش شیخ برد و خود بیرون شد شیخ طاقیہ بر سر من نہاد و خرقہ ہزار
میخی در برمن کرد فرمود برو مشغول باش سخت مشغول شو از پیش برخاستم تا دوگانہ
شکرانہ بگذاردم دیدم آن حجرہ و بام و در و دیوار ہمہ شیخ بود خود ندانستم چون بیرون
آمدم عجب دیگر این بود بار دوم رفتم نظر کردم بران حال بود کہ نخست دیدہ بودم
وکذلک کرۃ سیوم و بعد ازان فرمود من ہم آمدم مشغول شدم سخت مشغول
بودم آن شب دیدم آنچہ دیدنی بود خدمت شیخ کبیر در خانہ ملک قیربک
سماع شنید در خانہ آمد اصحاب را می پرسید در خانہ قیربک رفتیم سماع شنیدیم
خلق ما را چہ میگفت محی الدین کاشانی عرضہ داشت کرد خلق نیکوئی گفت شیخ
گفت سبحان اللہ ما را در خانہ قیربک چہ بود خلق چہ میگفت و مولانا مذکور گفت
چہ جاے رویت بود فرمود آرے اگر رویت نبود دیگر چہ بود۔

اوّل حال طالب را جز این مقصودے نباشد. و در ابراین صورت
مردمانرا در خاطر نقش نہ بندد اما نگارخانہ رنگ آمیزیست عرفا شرک نامند
و آنکہ گویند بینندہ چہ داند کہ چہ بود او بود یا چیزے دیگر وجدت بردھا
فی قلبی بیان این وجدان کردہ است نشان این عیان دادہ است بینندگان
دانند کہ چہ می بینند و آنکہ گویند علامت بینندہ این است کہ بیان نتوان کرد
دو احتمال دارد یکی آنکہ شئی را دید نہ او را رنگے نہ او را کیفے نہ او را جہتے نہ خلقے
نہ قدامے و فوقے و تحتی نہ طولے نہ عرضے نہ عمقے نہ بسطے نہ یمینے نہ یسارے از

چه بیان کند وچه توان کرد دوم احتمال آنست که اگر گوید کافر باشد بت پرستش خوانند و در علم شرع موجب ملامت گردد جوانے را کودکان سنگسار میکردند ذوالنون مانع آمد کودکان گفتند آنچه او میگوید اگر تو بشنوی سخت تر بزنی ذوالنون گفت چه میگوید گفتند ما نتوانیم هم از وی پرس که میگوید خدا را بدین چشم می بنیم ذوالنون بنزد آن جوان رفت پرسید گفت آرے ای ذوالنون اگر نه بنیم چون زیم ذوالنون گفت محکم ترش بزنید ما این نشان نیز احتمال دارد روح انسان بر سالک تجلی کند همبرین صفت باشد که گفتیم بلکه احیا و اماتت وسجود کائنات هم با آن بود سالک را تفرقه دشوار باشد و در نشان دوم احتمال تخیل نفسانی وتصور شیطانی هم هست نشان همانست که مصطفی فرمود صلی الله علیه وسلم وجدت برد ها فی قلبی (مصراع) دل داند ومن دانم ومن داند ودل ذایق شکر بهیچ عبارت حلاوت ولذت را بیان نتواند کرد اما همو داند که چشید من رای علم ومن ذاق عرف موسی علیه الصلوٰة والسلام درخت وآتش دید از وی اِنِّیٓ اَنَا اللّٰہُ شنید وعلامت تحقیق تجلی را ایجاد شئی لا عن مادۃ ومثال معاینه ومشاهده کرد پس اَرِنِیٓ اَنۡظُرۡ اِلَیۡکَ بر چه میگوید جواب لَنۡ تَرٰنِیۡ چرا شنود با مردم آشنا و محرم دیده دیدار عدم منودار را چرا تاکید کنند و تازیانه لَنۡ تَرٰنِیۡ بر روے او چرا زنند مگر خواست پرده تمثل را از میان برگیرد عین بعین نظاره کند گفت عین ما را دیده وری تو نتواند دید سجات وجه روے ما را از همه نظرها حجاب کرده است وَلٰکِنِ انۡظُرۡ اِلَی الۡجَبَلِ چنانچه آن بار درخت وآتش را مثال کردیم و درار آن عکس جمال قدسی افروختیم عکس عکس بر تو مشاهده شد این بار هم اگر از آن درخت برخوردار ی میسر و ممکن باشد همان مثال ست آن بار آتش آتش بنود، درخت درخت نه

وَكَذٰلِكَ الْيَوْمَ تُنْسٰى اَىُّ جَبَلٍ جَثْلٍ حُبِلَ وَرَثَطَ عَلٰى جَبَلٍ[1]
جَثْلٍ وَلَيْسَ هٰنَا الْجُبَيْلُ وَالْجَبَلُ شعر

فکان ما کان مما لست اذکره فظن خیرا ولا تسأل عن الخبر

عکس رانا ب ندا ری تو نمانی کوہ نماند کہ بیند وکرا بیند وکدام فرجہ روے
نماید وکوہ بشریت آن دریچہ ندارد کہ برآن جز عکس عکس تجلی در روے روشن
شود وکوہ سنوہ ہستی کہ سرمایہ ہر اندوہ است پیش دل موسی کوبے وسدے
گشتہ چون بخیز وشاید کہ عین ما رابعین ما مشاہدہ توانی کرد ما را جز ما کہ تواند دید
اول قصہ حقیقت بود کہ گفتیم کہ عبارت ازدید است دوم خواست حق الحقیقۃ
است کہ عبارت از بود است درین خواست استحالتے وامکانے بیان کردن
محال باشد کہ تو تو باشی وحق الحقیقت صفت تو گردد امکان بود تو از خودی خود
باشی ودربود حقیقت نابود گردی بود نعت تو گردد صوفی پیش جنید الحمد للہ گفت
جنید فرمود اتمہ گفت کیف اقول قال قل رب العلمین قال
وما العالمون حتی یذکر معہ قال قلہ ان الحادث اذا
قورن بالقدیم لم یبق لہ اثر مطالعہ مکتوب ملکوت چنانچہ
وآنچہ درویست از نعیم ولذائذ وحور وغلمان وقصور واشجار وباغ وبستان
وشراب ومستی وخوشی وادمان[2] ودیگر دیدن دوزخ وآنچہ درویست از موذیات
ومولمات کالعقارب والحیاۃ وانواع عقوبات ومضایق ظلمات مثلاً بیند کہ
مردم را پرکالہا[3] کردہ اند در تابہ بر روغن نہادہ فرو وآن آتش کردہ اند وہر پرکالہ ہچو
یخنی است جان وحس وجدان در ہر یکے باقی است ونظارہ كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُوْدُهُمْ
بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوْدًا غَيْرَهَا آتش رابنید از تارک سوختہ می آید تا بپا بیسر

[1] کدام درخت کہنہ بہم پیچیدہ مخلوق است وثابت ومحکم بر کوہ نما ودرختیم بہم پیچیدہ وحال آنکہ نہ درخت است نہ کوہ [2] ادمان یعنی پے درپے
خوردن [3] پرکالہ یعنی پارچہ پارچہ۔

لیکن نہ این چنین است یکبار سوزد تمام شود خاکستر گردد بلکہ آن قدر کہ می سوزد
وباز تنے درست می شود همچنین شده می آید تا بتمام تن میشود باز از سر آغاز
می شود از پای تا سر همچنین میرود واز سر تا بپا همچنین می آید هر نظاره که می کند
می تواند دمے ایستادن اما مشاهدهٔ ظلمات از همه دشوار تر است سالک
باختیار در میان آن نمی شود اما بنده را مقصود است که البته نماید ستم دیگه زند
درونش انداز د مقصود اطلاع اوست داو متحیر گشته وحیران وهیمان مانده باز
آید وکذلک مشاهده صراط و میزان وحساب وعرصات وجلوس برکرسی قضا
وسوال گور وعروج بر سموات الی العرش المجید ولوح را بنید بر مثال تخت
که اوراد وشاخ باشد ملکے در بر گرفته بنید درازی اورا از ثری تا عرش اعلی
تصور کند اما بحقیقته الله اعلم وکذلک قلم نه اورا انبوبه نه تراشے نه قطے و نه طولے
نه عرضے و نه شکلے وهماره در جریان ودیے بنید وقفلے وپرده ودربانے درگرفته
ایستاده وچوبے بدست او وآن دربان آدمی و فرشته نیست چوبے که بدست
اوست از زرنیست ونقره نیست وزبرجد نه ومروارید نه طولے وعرضے نه وسراچه
زده اند آن سراچه از دیبا وحریر نه درازو پهنا نه یافته وودختنه نه مکانے که هرگز
اورا مکان نام نه توان نهاد اما چون انجا ایستاد ضرورت عبارت ازجا
کنند ورنه آنجا جا کجا درون آن سراچه تا کیست تا چیست تا کجا برند تا چه
دید وکرا دید بنده سالک را تا تا آنجا برد پس آن الله اعلم تا با آن رونده
درمیان چه می رود اما بنده خواه شیخ خواه مرشدے دیگر خواه رسول الله
صلی الله علیه وآله وسلم بر در ایستد از درون خبرے ندارد که چه می رود اما چون
او باز گردد بنده از برده پرسد که چه بود تا اد را از ان چه خوش آید گفتن بگوید وچه
خوش آید نهان داشتن نگوید وضنت کند مقصود پرسیدن این بنده این باشد

ــه ضنت یعنی بخیلی کردن بچیزے عزیز

اقل علمے حاصل شود که وقتے نبود از انجا بسیار چیز کشف او شود این همه که گفتیم از اقسام کشف حقیقت بوده است۔

جوانے در تربیت ابوتراب نخشبی رحمته الله علیه بود ابوتراب با او گفت برین استعداد که توی بخدمت بایزید بیائی جوان گفت چه خواهم دید بایزید را خدائی بایزید را اینجا ستشه هفتاد بار می بینم ابوتراب گفت که یکبار روی بایزید را بینی به ازآن که خدا تعالی را هفتاد بار بینی جوان گفت کیف یکون گفت آنچه تو بینی بقدر استعداد خود بینی وآنچه در بایزید بینی بقدر بایزید باشد ابوتراب از دیدبود خواست بردو جوان طالب بدید رسید و از بو چیزے هم نشنود هرآئینه همیدان آسود از دید تا بود بیے بوادی وفلوات[ؕ] است وبسی خنادق وجبال تا کدام محبوب حضرت است وخواسته عزت است که از دید بود آید ابوعثمان مکی بر مشائخ بغداد مکتوب ارسال کرد مضمون ای مشائخ بغداد واے صوفیان عراق هزار در هزار کوه هائے آتشین وخندق هائے پر خار شما را قطع باید کرد سختان اگر قطع گردید واگرنه درچکار اید جنید صوفیان بغداد را جمع آورد واین مکتوب بحضور ایشان خواند باتفاق گفتند ازین کوه هائے آتشین وخندق هائے پر خار فناد رراه خدا اے مراد داشته است تا چندین هزار بار فانی نگردید بمقصود نرسید جنید گریست گفت ازین کوه ها وخندق ها جز یک کوهی ویک خندقی قطع نکرده ام حریری گریست وگفت شیخ تو جنید که یک کوہے ویک خندقے قطع کردی مسکین حریری جز سه گامے پیش نرفته است شبلی نعره زد وگفت شیخ تو جنید که یک کوہے ویک خندقے قطع کردی وشیخ تو اے حریری که سه گام رفتی مسکین شبلی گرد این راه ندیده است این گفتار از دیدن

ؕ۔ فلوات یعنی بیابان

تا بودن است۔

پس بدانکہ حق الحقیقت کہ عبارت از بود انسان کامل است در ہیچ عبارت بنظرے ومثالے وبوہمے وخیالے در نیاید وازان تنبیہ نتوان کرد مگر بچیزے موجزے بطریق اشارتے وانموذجے ورمزے بلحظے وغمزے بایزید گفت سبحانی ما اعظم شانی جنید گفت لَیسَ فِی جُبَّتِی سوی اللہِ حسین منصور گفت انا الحق ابو الحسن خرقانی میگوید انا اقل من ربی بسنتین دیگر گفت لا فرق بینی وبین ربی الا انی تقدمت بالعبودیۃ محققے دیگر گفت الصوفی ھو اللہ وحریری گفت الفقیر لا یفتقر الی نفسہ ولا الی ربہ ومحققے دیگر گفت اذا تم الفقر فھو اللہ دیگر گفت انا ابن الاَزلِ وصحابی گوید ولدت اُمیّ اباھا شبلی
ہم گفتار ایشانست کہ ہیچ این ہیچ برہیچ گواہ شد شبلی گفت انا اقول وانا اسمع وھل فی الدارین غیری۔

درکلام صوفیان کہ گمان اتحاد رود آن حکایت از حق الحقیقۃ دان اما حقیقۃ الحق لا یحطی بہ نبی مرسل ولا ملک مقرب ولا ولی عارف ولا صدیق محقق اگر گوئی کہ او تعالی اگر خواہد بر حقیقۃ خویش خود آشنا کند گوئیم ان اللہ لا یوصف بالمحال از افعال بصفات روند از صفات بذات گرایند واز ذات بذات وراء این درفہم در نیاید گفت اعوذ بعفوک من عقابک از فعل بفعل رفت وگفت اعوذ برضاک من سخطک از صفتے بصفتے رفت اعوذ بک منک از ذات بذات واز آنچہ از جملہ نسب واضافات وعبارات واشارات وفہوم وشعور بیرون بود گفت ما ابلغ مدحتک لا احصی ثناء علیک انت

کما اثنیت علی نفسك از بعضے بہ بعضے کفایت کرد باقی را طرح واو از فعل بفعل روند و از صفت بصفت روند و از صفت بذات و از ذات بذات سپس آن ورا ورا است از و حکایت و گفتار نیست از رو بہ بازی گرگانی کہ در کلام انتظام آورد و در کلام سبحانی بران اشارتے کرد علماء ربانی دانند حضرت ابراہیم خلیل در ظلمات رعایت اسباب مضطرب و متحیر و منخفق اند خلیل بر میعاد دلیل راضی نباشد جز بمشاہدہ و معائنہ و ملاقات طرفۃ العینے لحظہ نہ کند دلش ازین خطرات کہ بازآر دو این ہوا و ہوس کہ گرداند باشد ہم عیان شود من زمین کسے را کہ بے او این ہمہ دردمندی وسوختن اختیار کند دریا رشوق چون شوید وشور طلب درگداز آورد اَمَّن یُّجِیْبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاهُ مقدمہ قبول شد و علم حصول مقصود کشادہ برآمد بشارت اُدْعُوْنِیْ اَسْتَجِبْ لَكُمْ استقبال کرد فَلَمَّا جَنَّ عَلَیْهِ اللَّیْلُ عبارت از درماندگی و اشارت بر بیچارگی اوست و ہیہات و اضطرار و تزلزل و اضطرابش رَاٰی كَوْكَبًا از بادیہ طلب بدروازہ شہر مقصود رسید **نظم**

معشوقہ بسامان شد تا باد چنین بادا　　کفرش ہمہ ایمان شد تا باد چنین بادا

مقصودے کہ وراے ہمہ مقاصد است یافت و منتہی و مبلغ ہمین دانست دل خواست بدان دہد و ہمبران قرارگاہ سازد افول کہ دلیل بر زوال وزبول دارد مشاہدہ کرد و گفت ہر آئینہ این تمثیل باشد تمثل و تشکل عین وصف و تغیر و تبدل دارد عاقل کامل و بالغ فاضل متغیر را مقر نسازد کہ متغیر را محل قرار نیست ؎ اہل تمیز خانہ نکرد تد بر پلے۔ اہل خرد بوش نہ ورزند باگلہ

واہل صفا و وفا دل بکل نہ دہند لا یتجلی فی صورۃ مرتین ہمین دم بگلو دلیل کرد بر لاثباتی و بیقراری اشارت نمود بارے گفت فی احسن صورۃ

دیگرے گفت اسرار شاب قطط ثالثے گوید فی صورۃ امی ازین صورت
و ازین ہیئت و ازین شکل و ازین مثل می باید گذشت گفت لَا اُحِبُّ
الْاٰفِلِیْنَ من او را دوست نمیدارم کہ در جمال او زوالے و ذبولے بود
و ہم من او را نمیخواہم کہ او را وفائے و ثباتے نباشد من او را میخواہم کہ با من
بماند ہمت بلند از دید بود بر دو در بود بزوے و بلوغے نمود تحقیق کرد کہ ہمین
است ما و من و میرک و ازین پیشتر رہ نباشد و ازین بہتر آسودہ تر ملجاے و
منجاے مقرے و مقصدے نیست فَلَمَّا رَاَی الْقَمَرَ بَازِغًا قَالَ
ھٰذَا رَبِّیْ اما در بود اتمام بود بود این بقیہ را نفیہ نیست اما از بود تا بود بود
و از شہود تا وجود و از وجود تا وجود در وجود وجود اگر فہم طلوع و افول نزول کند
حصول در محل حلول در منزل باشد چون برین افول و طلوع ابراہیم علیہ
السلام مطلع شد پیشتر رہ بر در راطریق نیافت تجلی نبود تجلی مگر آنکہ مرایا ذات محبوب
بنا بگذشت لَئِنْ لَّمْ یَھْدِنِیْ رَبِّیْ لَاَکُوْنَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّآلِّیْنَ د طلوع
ہم مطالع تجلی کرد مرآۃ بینہ برحقیقے را حقیقے باشد فَلَمَّا رَاَی الشَّمْسَ بَازِغَۃً قَالَ ھٰذَا
رَبِّیْ ھٰذَآ اَکْبَرُ فَلَمَّآ اَفَلَتْ وہم و فہم را مدخل نہ مثال و نظیر را مساغ نہ
تخییل و تمثیل را گمان نہ شیطان و ملک بنی و ولی را رہ نہ چہ تدبیر تقلید و تمکین اقرار
بعجز و انکسار و نکوس راس و انکسار اِنِّیْ وَجَّھْتُ وَجْھِیَ گفتار ہمین کہ تو توی
چنانکہ ہستی ہستی اعتقاد کنیم ہمین قدر کہ ہستی و چون ترا بصفت یاد کنیم چہ گویم فَاطِرَ
السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وجود را ہمین دانم کہ مشرک نہ ام کسے از دید بود آمد
و از بود بود بود رفت و از ان ہم در گذشت تا بصرف صرف رسید اُنْبَ ھُلْکٌ
عما یوحدلک بہ الموحدون چنین اشارت داد حکیم ملحد را ازین کہ
خبر داد الدخول فی الکفر الحقیقی والخروج عن الاسلام المجازی

وان لا تلتفت الا بما کان وراء الشخوص الثلثة کان رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم دایم الحزن والبکاء چوں دریافت او نا یافت شد از گریہ واندوہ
واز آہ وستوہ چہ کم آید فیض قدیم نسبت او نمی ہوا باشد کہ بمقابلہ چند ہزار ہزار
ہمچو دریاے محیط چہ گوی آں ابلہ بی راہ وآں عالم جاہل وآں پیر طفل شیر خوارہ
وآں عارف ناداں وآں مرشد گمراہ وآں پیشواے پس افتادہ را کہ گوید سیر
سلوک تمام شد زیرا چہ ہیچ نخواہد آمد ندانست کہ در قول گرگانی معنی بینے
ظاہرے صریحے است کہ او میگوید وھو بعید فی السلوک غیر واصل یعنی ہمہ
مقاصد رسید وبہمہ درجات اعلیٰ فائز گشت با ایں ہمہ سیر سلوکش تمام نشد طلبش
از سر نہ رفت ہوسش کم نہ گشت چنانچہ گوی مجنوں در طلب لیلی چنیں وچنیں
مقاسات وتعب کشید بعد اللتیا واللتی بہمہ مرادات رسید وہمہ ہواہا وہوس
راند با ایں ہمہ عشقش تمام نہ شد طلبش کم نگشت وہوس لیلی از سینہ نرفت اللہم
انت فی عماء واحمد حبیبک فی ولہ حس وعقل وطبع ودل وروح از نیجہاں
خبرے نہ دارد وہیچ سبیلے شیٔ مای احساس نتواند کرد مگر روح اعظم کہ او را فیض
قدیم می خوانیم بسبب اتحادیکہ باوی تعالی دارد از برشعور او ہر یکے بقدر نسبت
قربت وجنسیت نصیب ومیراث گیرند وہر یکے بدو محظوظ باشد حتی القالب
جل الملمس ایضا علم الیقین حکایت از دیداست ایں علم بعد دیداست جز ایں
در گفت وشنید است یثبت وینفی عین الیقین عبارت از بود ست حق الیقین
عبارت از بود وو راے ایں بیروں از گفت وشنود ہر آئینہ اشارتے نفرمود
فاما الحق فالقول فیہ ما قال رسول الحق صلی اللہ علیہ وسلم تفکروا
فی آلاء اللہ ولا تتفکروا فی ذاتہ وَیُحَذِّرُکُمُ اللّٰہُ نَفْسَہٗ ہمیں اشارت
کردہ است بزرگے بسکت جواب داد کہ کون سخن نمی ارزد وکون در سخن نمی آید بریں موضوع اگر

محمول کنیم قضیہ صادق باشد از انچہ ایں نظیر بروفق ایں خبر است اذا ذکر اللّٰہ
فامسکوا الحمد للّٰہ رب العالمین

تمت رسالۃ استقامۃ الشریعۃ بطریق الحقیقۃ۔

رسالہ

در مسئلہ رویت باری تعالیٰ عز اسمہ و کرامات اولیا

تصنیف

قدوہ کاملان و سرخیل عارفاں حضرت

سیّد محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بندہ نواز

قدس اللہ سرہ العزیز

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

فصل بدانکه امام رضی اللہ عنه در تصنیف خویش که آں فقه اکبر است مسئله رویت را صریح ذکر نه کرده است و امام فخر الاسلام بزدوی در تصنیف خویش در بزدوی فرموده که مسائلے ازاں اصحاب مروی است ازیں اصحاب اصحاب امام اعظم امام رح ابو یوسف و امام محمد رح مراد است دلیل کند که فردا اٰمنّا وصدّقنا خدا تعالیٰ را مومناں بچشم سر خواهند دید ایں گفتار دلیل کند بریں که مومناں خدای تعالیٰ را خواهند دید به بصر و ایں مسئله را زیدیه و معتزله منکر اند و قوم دیگر هم و برائے ن بر ببیند اثبات ایں مسئله را هیچ یکے از علماء ثلٰثه دلیلے معقول نه گفته و تمسک با حدیث و گفتار صحابه و تابعین رضی اللہ عنهم و تبع تابعین و سلف صالح نکرده اند و هر که اینجا معقول سخنے کرده است ایشاں او را مبتدع می نامند و اگر احادیث رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم را و گفتار صحابه رضی اللہ عنهم و تابعین و تبع تابعین بیارم کلام مطول گردد و قریب جلدے شود اگر ترا مطلوب باشد در کتاب احادیث ببیں صریحا مسطور است و در کتاب سیر دریں آیة لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ میگوید لاتدرکه الابصار ای فی الدنیا و آنچه در معقولات ما خوانده ایم و گفته ایم در صحائف و طوالع و مطالع اگر بنویسیم ہماناکه بدعت باشد که رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم صریحاً نگفته همیں خبر داده کذالک الصحابة والتابعون و تبع التابعین اما چیزے ما از جنس معقول خبرشے ن

اما در عکس غلط نیست اینکه مرید توجه دل پیر میکند برایں موجب است دل پیر صاف
و شفاف عکس پذیر شده است فیضے از نور رسول صلی اللہ وآلہ وسلم گرفتہ است
دل ایں مرید کہ دل خودرا محاذی دل پیر داشتہ بتصور وقتے باشد کہ بینہما محاذاتے
درست افتد برابر عکس بر دل پیر ظاہر شدہ است عکس آں بر دل مرید ظاہر گردد
ہمچوں دیوارے بود چوں مقابل آں صاف شد ہر چہ او محظوظ بود ہم ایں بداں
محظوظ شد معتزلہ گویند براے رویت راقرب قریب نباید و بعد بعید نہ وایں صفت
اجسام است ایں معتزلہ کہ ایشاں را مخانیث الحکما گویند نہ بر مذہب یونانیاں
بر عقل صرف میروند و نہ بر تقلید کتاب وسنت ہر آئینہ مخانیث باشند جواب ایں
سخن کہ ایشاں گفتہ اند عنقریب گفتہ آید۔ از محققاں ہمچنیں گویند رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم را شب معراج رویت بود اکثر فقہا بر ینند کہ رویۃ نبود تمسک بقول ام المومنین
عائشہ رضی اللہ عنہا میکند کہ او گفتہ من قال ان محمداً قد رای ربہ لیلۃ
المعراج فقد کذب علی رسول اللہ وایں قصہ برایں جملہ است کہ عائشہ
رسول صلی اللہ علیہ وسلم را پرسید کہ ھل رایت ربك لیلۃ المعراج قال لا وابوبکر
پرسید او را جواب داد کہ نعم توفیق بین الکلامین ایں باشد عائشہ رض عورت
است صغیر السن اگر باوے گوید کہ آرے دیدم او در تشبیہ و تجسم افتد ضرورت
شد کہ باوے گوید کہ لا و اما ابوبکر رض عارف است خداے را بصفاتہ و نعوتہ شناختہ
است باوے ضرورت گوید نعم یعنی آرے دیدم اینجا گویند کہ بین الکلامین
نسبت کذب میشود گوئیم با عائشہ گفت لا یعنی رویت بود ادراک نبود چنانچہ در کتاب
اللہ است لا تدرکہ الابصار با ابوبکر گفت نعم آرے زیرا چہ او عارف است
در وہم تشبیہ و تجسم نخواہد افتاد و در لطائف قشیری است مفسراں گویند راہ اے
جبرئیل و محققاں گویند راہ ای ربہ وایں محققاں دیوانگان امت محمد صلی اللہ علیہ و

سلم ہمچنیں گویند کہ یک نفس از دیدار او تعالی محروم نہ ایم اکنوں با تو گوئیم کہ در عوارف المعارف است کہ عقبی او دنیا شود و دنیاے او عقبی گردد اول او آخر شود و آخر او اول گردد چوں دنیا عقبی شد ہرچہ در عقبے باشد در دنیا باشد در تفسیر لطائف قشریست درایں آیۃ کہ قولہ عز من قایل اَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰہُ صَدْرَہٗ لِلْاِسْلَامِ فَھُوَ عَلٰی نُوْرٍ مِّنْ رَّبِّہٖ سُئل رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم عن شرح الصدر المذکور فی القرآن ما ھو فقال علیہ السلام نور یقذف فی القلب فقیل وما امارت ذلک النور یا رسول اللّٰہ قال التجافی عن دار الغرور والانابۃ الی دار الخلود والاستعداد للموت قبل نزولہ استاد القاسم سخن تغییر تمام کرد پس آں از اں خود میگوید النور الذی من قبل سبحانہ وتعالی نور اللوائح بنجوم العلوم ثم نور اللوّاح ببیان الفھم ثم نور الطوالع بزواید اللوائح الیقین ثم نور المکاشفۃ بتجلی الصفات ثم نور المشاھدۃ بظھور الصفات ثم انوار الصمدیۃ فعند ذلک لا قرب ولا بعد ولا نقد ولا وجد ولا فصل ولا وصل بل ھُوَ اللّٰہُ الْوَاحِدُ الْقَھَّارُ۔

ای مسکین محمد یوسف حسینی کجا افتادہ ایں دریائیست کہ ایں را پایانی نیست ایں دریاے ست کہ او را ساحلے نیست چہ بیہودہ دست و پا میزنی محرم نداری مونسے نداری ہمکارے با تو نیست اقطع لِسانک واکفف بیانک ترا اندیشہ ازیں سخن نیست کہ ھیھات ھیھات امض علی رسلک وآنانکہ تمسک بقول عائشہ رضی اللّٰہ عنہا کنند اینقدر ندانند کہ او صغیرۃ السن بود آں روزے کہ ایں آیت نازل شد قَدْ سَمِعَ اللّٰہُ قَوْلَ الَّتِیْ تُجَادِلُکَ فِیْ زَوْجِھَا وَتَشْتَکِیْ اِلَی اللّٰہِ وَاللّٰہُ یَسْمَعُ تَحَاوُرَکُمَا عائشہ گفت میان من و آں عورت یکجا در پردہ بود من نشنیدم خدا تعالی شنید پس دانستم کہ چیزے باشد کہ ما نشنویم و ندانیم اللّٰہ سبحانہ وتعالی می شنود و می داند وچگونہ گوید من دیدم کہ

او امروز بدیں یاں می آرد غنائم آمدہ بود رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم غنائم را قسمت می کرد یک دامنی ازآں عائشہ گفت کہ مرا بدہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم در قسمت انداخت عائشہ با رسول خدا گفت لوکنت نبیا لعاملتنی بما تعامل الانبیاء مع نسائھم یعنی اگر تو پیغمبر می بودی با من آں معاملہ میکردی کہ انبیا با زنان خود کردند ابو بکر کہ پدر اوست طپانچہ زد وگفت ھو النبی او پیغمبر است رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کہ او را مزن کہ او خود داست اکنوں تو اندیشہ کن باد سے چگونہ گوید کہ دیدم ای عزیز ہر کارے کہ ہست جز اہل ایں کار ندانند ہمیں معراج بعضی گویند کہ بتن نبود بخواب بود ایشاں منخز لانند مردے سنگے لعلے افتادہ یافت گماں برد کہ لعل بدخشاں است باعزاز و اکرام تمام برگرفت در بغل کرد بر مرد گوہر شناس آورد وگفت کہ چیزے کالائے نادر آوردہ ام مقام خالی کن تا ترا بنمایم او مقام خالی کرد ایں مرد از بغل کشید باعزاز واکرام اورا نمود آں مرد را بروشفقت آمد ایں سنگ است وجز پامال را نمیشاید وجز برائے استنجا بکار نمی آید گفت ایں را نگاہ داریم تا خریدارے آید وایں قدر مال تواند داد او را در صحبت خود داشت تا آنکہ آں مرد آبگینہ شناس شد بادے گفت کہ بادشاہ ایں چنیں لعل می طلبد کہ تو داری اکنوں بیا تو ہم قیمت کن کہ چہ ارزد در صندوق کہ در جامہ ہائے بپیچیدہ داشتہ بود کشیدہ بدستش داد گفت اں اکنوں بہلے بکن کہ چند ہزار ارزد او از دست انداخت وگفت ہیچ نمی ارزد ایں پرکالہ کلوخیست کہ ہیچ کار نمی آید گفت آں روز مرا چرا نگفتی گفت تو مرا دستور نمیداشتی مرا شفقت آمد علم ایں آبگینہ آموختم۔

ای عزیز سر باسمہ سر است ہر کسے محرم قصہ نیست۔ بیت

عشق بازی نہ کار ہر بشریست ‌ ‌ ‌ ‌ عشق باز ندہ مرد پختہ تریست

شیخ عبداللہ انصاری گوید عبداللہ بیابانی عمرے بودہ در طلب آب زندگانی رفت بر ابوالحسن خرقانی آنجا خورد آب زندگانی چنداں خورد کہ نہ او ماند ونہ خرقانی چگونہ

بود ائی و انی بسیاراں در شہر بر من آرزو تعلم عوارف کردند بایشاں گفتم اگر چیزے
از اں عالم کہ شیخ اشارت خواہد کرد شمارا بداں مشاہدہ باشد اشیاء دیگر کہ آں مشاہد
شما نیست دراں تقلید کنید شما بکلی بیگانہ باشما اسرار چگویم ۔ بیت

ہزاراں ستائش ہزاراں سپاس   کہ گوہر سپارد بگوہر شناس

سخن ہمانست کہ عبداللہ انصاری گفت آمی دانی

ومسئلہ دیگر مذہب اہل سنت وجماعت است کہ انبیاء مرسل فاضل اند از
ملائکہ مقرب معتزلہ و مولانا فخرالدین رازی برعکس ایں گویند ہر طائفہ بدلیل متعلق
اند اگر در اثبات ونفی آں مشغول شویم کتاب دراز گردد وچنداں نفع نہ باشد و
سخنے مختصر گفتہ آمد کہ خواص بشر فاضل است بر عامہ ملک گفتہ اند شبہا صہیب و
سلمان و ہلال و بلال بر در ابوبکر و عمر می آمدند کہ ایشاں افضل صحابہ اند در میزدند و میگفتند
تعالوا نومن ساعة ایں سخن بر ایشاں مشکل شد بر رسول صلی اللہ علیہ وسلم آمدند و
گفتند السنا مومنین یا رسول اللہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود انتم
المومنین ورب الکعبة یعنی بخداے کعبہ کہ شما مومنا ید ایشاں گفتند کہ ایں
چیست کہ ایشاں می آئند بر درما ومیگویند تعالوا نومن ساعة رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم فرمود ازیں ایماں ایماں دیگر مراد میدارند گفت کہ آں ایمان کدام ایمان
است وچہ معنی دارد ازینجا معلوم شود کہ ایماں مراتب و درجات دارد رسول فرمود
ما فضل ابی بکر بکثرة الصلوة والصوم ولیکن شی وقر فی قلبہ رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود حارثہ را گفت کیف اصبحت یا حارثة حارثہ گفت
اصبحت مومنا حقاً رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود فلتنظر فیما ذا تقول ان
لکل حق حقیقة فما حقیقة ایمانک حارثہ گفت اسھرت بلیالی واظمات نھاری
فکانی انظر الی عرش ربی بارزاً گفت شبہا بیدار بودم و روزہا روزہ داشتم

این زمان این چنینم چنانستے کہ عرش خدای تعالی را آشکارا می بنیم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اصبت فالزم کارے بصواب کردہ پس ہمیں را لازم گیر اینجا مشائخ ہر یکے چیزے گفتہ اند شبلی میگوید مسکین حارثہ نظرش از عرش در نگذشت شیخ روزبہان شیرازی میگوید یا حارثة اصبت للسلوک فالزم علی ھذہ السلوک حتی تصل الی مقصودک محمد یوسف حسینی گفت کہ حارثہ ادب نگہداشت گفت انظر الی ربی و مرادش ہماں بود معتاد میاں مردم ہمیں است کہ گویند پیش تخت پادشاہ شدہ است و نگویند کہ پیش سلطان شدہ است مراد ہماں باشد و گویند رایات اعلا آمد مقصود ہماں است کہ بادشاہ آمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اصبت فالزم بصواب رسیدی و ادب نگہداشتی و ہم چنیں بیں و ادب نگہ دار و ہمبریں می باش سر را فاش مکن شیخ ابوبکر کلاباذی بمبالغہ انکار دارد کہ در دنیا نہ بظاہر نہ بباطن رویت بود محمد یوسف حسینی میگوید یعلم اللہ من آں طائفہ را دیدہ ام کہ ایشاں یک ساعتے از دیدار او محروم نماندہ اند لاحول و لاقوة کجا افتادہ ام بیت

سخن کوتاہ کن گیسو دراز را ۔۔۔ چو میدانی کہ محرم درجہان نیست
کناساں را بخش مشک و عنبر ۔۔۔ بر خوک مبند زر و زیور

مسئلہ دیگر کرامات اولیا حق است و بود و باشد و ہست انشاء اللہ تعالی پس این کلام گفتہ آید کرامات عبارت از خارق عادت مستمرہ است نہ اثبات محال مثلا عادت مستمرہ اینست میوہ تابستاں ہم در تابستاں باید و میوہ زمستاں در زمستاں و خارق عادت این است کہ میوہ زمستاں در تابستاں و میوہ تابستاں در زمستاں و دیگر آب بطبیعت مغرق است خصوص شی ثقیل را کرامت اینست کہ بحسب خارق عادت یکے پای بر آب نہد چنانکہ یکے بر سنگے و یا بر زمین خشکے پاے نہد و بگذرد او ہمچناں بکام خود رود و ہوا پریدن مخصوص بہ طیور است انسان

چنانچہ پرندہ میپرد ہمچناں پرد ایں را دو صورت است یا در ہوا ایستادہ میرود یا
چنانچہ کبوتر و زاغ میپرد ہمچناں بپرد و دیگر کہ چند روز و چند ماہ پی سیر تواں کرد
یکے بیک ساعت لطیف آں زمیں را پی سیر کند و دیگر حافظے قرآن را در روز
و شب ختم می کند یا در نیم شب و کرامت اینست کہ در یک روز چند ختم میکند
از اطی حروف میگویند و دیگرے خبر از امر غیب میدہد کہ چنیں شد یا خواہد شد
در واقع ہمچناں باشد شیر درندہ است و مار گزندہ است او را اندر دو مار گزد مثل
ایں حکایتہا خواجہ ابراہیم خواص را بسیار بودہ است و در کتب سلوک نوشتہ اند
خواجہ من قدس سرہ با قاضی شہ بالمی کہ یار بزرگ خدمت شیخ بود می فرمود کہ ہیں
ساعتے کہ تو نشستی خضر خاست و تو نشستی و یارے را فرمود ہر کہ صلوۃ الخضر را ملازمت
کند البتہ با خضر ملاقات شود چہار روز گذارد صلوۃ الخضر را با خضر ملاقات کرد حکایت
کرامات اولیا چگویم بسیار است ایں تحمل آں نتواند کرد ابدال و اوتاد سیر طیر دارند
کرامتہا دارند من ایشاں را دیدم الغرض کرامتہائی اولیا را انکار نہ کنی انکار کرامت
متضمن انکار قدرت باریست تعالی ۔

سخن نغز دیگر خلاف است میاں اہل تصوف و لی خود را بداند من ولیم یا نہ
قومے گفتہ کہ ولی خود را نداند کہ من ولیم زیرا چہ آں موجب عجب و خود بینی باشد و آں
مرد مردود شود اما من میگویم ایں ولی است متعبد و صالح واز ہوائے پریشاں بکلی باز
آمدہ با ایمان میرود فرداً آمنا صدقنا او را مرتبہ اولیا بدہند اما ولی کہ ولایتے باو
دادہ اند و حل و عقد آں ولایت بدست او کردہ اند ممکن باشد قابل باشد کہ
او بداند کہ من ولیم در نقش خاتم امام زین العابدین بود انا ولی اللہ ایں زین العابدین
از دوازدہ امام است رضی اللہ تعالی عنہ کہ ایشاں را ہمہ معصوم خوانند ابو سعید
ابو الخیر رحمہ اللہ علیہ بحکم مسافرت خواست در شہری در آید بر در آں شہر دیوانہ

نشستہ دید باشراق باطن شناخت کہ ایں شہر در ولایت ایں دیوانہ است
ابوسعید باوے گفت خواجہ باجازت شما در ولایت شما در آیم و نظارہ کنم دیوانہ
فرمود بوسعید ادر آی بشرطیکہ در ولایت ما خیانت نکنی بوسعید را گذر در بازار افتاد
ظالمے بر مسکینے ظلم میکرد بوسعید خاطر داشت تا ظلم او دفع شود ابوسعید او را دو کہ شرط ایں
بود کہ تصرفے وخیانتے نکنم بوسعید آمد کہ آں دیوانہ عذر خواند مجرد یکہ آں دیوانہ ابوسعید را دید فرمود
ابوسعید ادانم کہ در ملک ما خیانت کردہ بوسعید گفت خواجہ بخشندہ باشد گفت
نہ بخشم مرجانت زنم یا برا یمانت ابوسعید لرزید گفت ایمان از نیہار جان را تو دانی
مارا سہ روز فرصت دہ گفت فرصت دادم بوسعید سہ روز در مراقبہ بود سیوم روز
إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ را بر وجود خویش فرو خواند اکنوں تو چہ میگوئی ایں خود را
می داند کہ من و بیم یا نہ اگر ایں و امثال ایں می نویسم جلدے مستغرق شود و ہم تمام
نشود۔

معتزلہ خذلہم اللہ تعالیٰ منکر کرامت اولیا اند معلوم می شود کہ ہیچ کس
میاں ایشاں ولی نبود و نخواہد بود و معتزلہ میگوید بندہ خالق افعال خویش است
اکنوں تو فکر کن کہ ایں شرک جلی ہست یا نہ اہل سنت وجماعت رضوان اللہ علیہم
اجمعین می فرمایند ہو تعالیٰ خالق لافعال العباد کما ھو خالق اعیانھم اینجا
گویند افعال عباد را خود بیافرید ثواب وعتاب آں چہ معنی دارد محققاں گویند
ہر کہ او را برائے دوزخ آفریدہ است در مظہر او افعال دوزخیاں آفرینند کہ
آنرا کہ برائے بہشت آفریدہ است اینجا سخنے میشنوانم تو بامعان فکر کن ایں
اشکال درآں حل میشود در مصابیح است کہ موسیٰ صلوات اللہ علیہم آدم علیہ السلام
گفت کہ دانہ گندم خوردی ہمہ را از بہشت بیروں کردی آدم علیہ السلام گفت
تو در توریت خواندہ پیش ازانکہ مرا بیافرید چند سال ایں نوشتہ بود وَعَصٰی

اٰدَمُ رَبَّہٗ فَغَوٰی موسیٰ علیہ السلام گفت بچہار ہزار سال آدم علیہ السلام گفت
مرا ملامت میکنی بکارے کہ پیش ازاں کہ مرا آفریدہ بچہار ہزار سال تقدیر کردہ بود
من توانم اینچہ او تقدیر کردہ باشد غیر آں کنم فحج اٰدمُ علی موسیٰ آدمؑ بر موسیٰؑ غالب
آمد موسیٰ علیہ السلام ملزم شد عمر رضی اللہ عنہ گفت انستبرﷺ بالعمل ونتکل علی
ما قد رلنا فقال لا وکل میسر لما خلق لہ فقرأ وَاَمَّا مَنْ اَعْطٰی وَاتَّقٰی وَ
صَدَّقَ بِالْحُسْنٰی بالا نوشتہ ام ایں ہر دو آیت ہمبراں مرتب می شود تا دانی از من
پرسید علیٰ ہذا امر وف و نہی از منکر بکار باشد و ذلک ایضا من تقدیر الرب
سبحانہ وتعالی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را پرسیدند ھل یرد الدواء القضاء
فقال لا فقال ذلک من تقدیر اللہ تعالی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در
مرض موت ہر چند او بوحی دانستہ بود کہ عمر من بآخر رسیدہ است تا آنکہ در حجۃ الوداع
فرمود لعلی خذ وا عنی مناسککم لعلی لواج بعد عامی ھذا و در احیاء علوم
است کہ در اثنای تذکر گفت کہ انی اری قد اقترب الاجل فبکا و بکوا
خود گریست و صحابہ ہم گریستند سبب آں پرسیدند کہ اگر اتفاق تقدیرا فند چنیں
ترا کہ شوید گفت آنکہ افضل شما ست و بمن نزدیک تر است گفتند و آں کیست
گفت علی رضی اللہ عنہ الغرض ایں و امثال ایں بسیار است و ہم در مرض موت
عزرائیل آمد گفت مرا فرمان است اگر تو فرمائی در تو تصرف کنم گفت باش تا جبرئیل بیاید
جبرئیل آمد باوی گفت کہ عزرائیل میگوید اگر تو میگوئی در تو تصرف کنم جبرئیل گفت ان ربک
لیشتاق الیک خدائے تو مشتاق تست یعنی آں رفیق را اختیار کن بعد ازاں
رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت الرفیق الاعلی والحبیب الاولی عائشہ گوید بعد ازاں کہ
ایں سخن شنیدم دانستم کہ رفتن اختیار کرد المقصود گفتہ اند مات رسول اللہ صلی
اللہ علیہ وسلم و قد رالدواء یعنی بایں ہمہ کہ یقین داشت دیگ دارد

میجوشید حکمت را و عمل ظاهر را ترک نیاورد نشاید کسے را آنچه حکمتست آن ترک آورد سنت
پیغمبر نیست اکنون بدان که باین همه که معلوم شد که او خالق افعال العباد است
کما هو خالق اعیانهم امر بمعروف و نهی از منکر بیکار نباشد قال الله سبحانه وتعالی
اَوَ لَمْ یَرَ الْاِنْسَانُ اَنَّا خَلَقْنٰهُ مِنْ نُّطْفَةٍ فَاِذَا هُوَ خَصِیْمٌ مُّبِیْنٌ ۔ عجب کاریست
که خود بیافریده و او را خصیم خود سازد و بعد ازان از و کلمه کند ۔ ای عزیز غوری غائر است
فهم من و تو اینجا نرسد فرید عطار گوید بیت

سبحان خالقے که صفاتش ز کبریا — در خاک عجز میفگند عقل انبیا
گر صد هزار قرن همه خلق کائنات — فکرت کنند در صفت عزت خدا
آخر بعجز معترف آیند که ای اله — دانسته شد که هیچ ندانسته ایم ما

سالها باشد که این بیت ورد وقت ماست بیت

عجبے نیست که سرگشته شود طالب دوست — عجب این است که من واصل و سرگردانم

متشابهات که در کتاب الله و احادیث رسول الله صلی الله علیه وسلم
خوانده و از مفسران و محدثان که شنیده که معانی آن پس عندالله است بر بشرے
کشف نیست سریست میان خدا و رسول خدا بلکه گفته اند متشابهاتے که در قرآن
هست فردا بر رسول صلی الله علیه وسلم کشف شود بیان آن من توانم کرد چنین گویند
کشف سر العبودیة کفر کس باشد که برین مطلع گردد او کشف کند کفر باشد
و گفته اند که مهدی علیه السلام بیاید متشابهات را بصورت شرع بیان کند بامداد
بعد ادائے فریضه رسول صلی الله علیه وسلم فرمود بیائید همه روے من به بینید همه
روے رسول الله صلی الله علیه وسلم دیدند مگر علی علیه السلام ندید دوم روز علی علیه
الصلوة و سلام گفت بیائید همه روے من به بینید ۔ انتظار فرمان رسول صلی الله
کردند رسول صلی الله علیه وسلم فرمود آنچه علی رضی الله عنه میگوید برو بدکنید روز

دیگر ابابکر صدیق رضی اللہ عنہ از رسول صلی اللہ وسلم باستکشاف آں در بوست رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود دوشینہ در حضرت بودم صورت قدوسی تجلی کرد مرا درکنار گرفت وتسپلید خنکی ولذتے یافتم کہ در تحریر وتقریر بیاں نتواں کرد چوں بخویش آمدم برائے امتاں خواستم کہ ازیں نصیب امتان من شود فرمان آمد چندیں ہزار پیغامبراں بودہ اند در میاں ہمہ مانصیب تو کردیم و معتاد من ہست ہرچہ مرا دہد برائے امتاں خواہم ابوبکر ترا بردم گفت من ایں را دریں نصیب نکردہ ایم ہمچنیں عمر و عثمان و علی را بردم فرمان آمد ماہمی ہیخواستم باز آں صورت تجلی کرد ازاں زیبا ولطیف تر باپیرایہ بسیار علی را درکنار گرفت وسخت تسپلید علی از خود رفت و بیہوشانہ افتاد و باز اورا بقدرت خویش مدد داد من و علی یکجا شدیم و برائے امتاں خواستم فرمان آمد ہر نعمتے خاصہ کہ شمارا میدہم شما آنرا عام می کنید گفتم الہی فضل و رحمت ترا نہایتے نیست فضحك الرب تعالی و فرمود ہرکہ فردا و پس فردا بعد فجر با مدادر دے شما بیند ازیں نصیب یا بد من نبی بودم مقدم شدم علی متابع من بود پس بیت

تو او نشوی ولیکن از جہد کنی جائے برسی کز تو توئی برخیزد

ایں حکایت را در مجمع الابدال نوشتہ دیدہ ام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم برکمیاں ساختہ می شد عالم بلیغ برکمیاں نوشت کہ رسول اللہ صلی اللہ والہ وسلم برشما ساختہ می شود کاغذے بدست عورتے زالے داد وگفت کہ بہ تعجیل بروا و ایں کاغذ بمکیاں دہ جبرئیل رسول اللہ صلی اللہ علیہ والہ وسلم را خبر کرد ابوبکر و عمر را پس او دوانید ایشاں اورا تفحص کردند کاغذ را نیافتند رسول صلی اللہ علیہ وسلم علی رضی اللہ عنہ را فرستاد زجر و توبیخ براں عورت کرد وگفت واللہ کہ خدا و رسول او دروغ نگوید اے عورت آں کاغذ بدہ والا نہ بسزائے خود خواہی رسید

او از میان موئہاے خویش کاغذ برکشید و داد عمر گفت دعنی یا رسول اللہ
اضرب عنق ھذا المنافق رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اماتدری لقد
اطلع اللہ علی اھل البدر فقال اعملوا ما شئتم فقد غفرت لکم
نمیدانی عمر کہ خدای تعالیٰ براہل بدر برحمت و فضل مطلع شد وگفت ہرچہ خوش آید بکنید
بتحقیق من شمارا آمرزیدم شخصی بخدمت شیخ نظام الدین محمد بدوانی می گریست
سبب گریہ او پرسید گفت خواجہ پدرے داشتم پریشان حال بود فوت شد نمیدانم
تا بروچہ شد شیخ فرمود وقتے برما آمدہ است گفت نہ گفت مارا دیدہ است
گفت نہ فرمود وقتے در غیاثپور ما آمدہ است گفت یکبار کارے داشت
براے کار خود آمدہ بود خدمت شیخ فرمود غم مخور ہمیں قدر بسندہ است اور القیط
خالہ خواجہ ما پیش خواجہ می گریست موجب گریہ اش پرسید گفت از آتش دوزخ
می ترسم خواجہ فرمود ہرکہ دست بردست ایں ضعیف نہادہ است فردا اورا
از آتش دوزخ نجات باشد ۔

ای عزیز اگر مثل و مانند آں بنویسیم کہ مرا از اولیار اللہ محقق شدہ است
مجلدات مستغرق شود مقصود این است کہ براے الہیات منحصر نیست تا از
جد وجہد باز نمانی وطلب برجا داری وعقیدہ مستحکم کنی گر نیک ام مرا از ایشاں گیرند
در بدم مرا با ایشاں بخشند بدانی کہ بر ایں طائفہ متشابہات مکشوف است
اما فرمان کشف نیست وہر کہ کشف کردہ است چنانکہ حلاج و قاضی کشتہ وسوختہ
شدند قال اللہ تعالیٰ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُّحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ وَاُخَرُ
مُتَشَابِهَاتٌ تا آخر آیۃ اگر ترجمہ آیۃ بنویسیم زیادتی باشد زیرا چہ مفسران تفسیرے
نہ کردہ اند فَاَمَّا الَّذِيْنَ فِيْ قُلُوْبِهِمْ زَيْغٌ ایشاں قومے اند کہ بر اسرار باری تعالیٰ مطلع اند
من عند انفسھم ہرچہ خواستہ اند گفتہ اند اِبْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَاْوِيْلِهٖ ہمیں معنی دارد

وَمَا يَعْلَمُ تَاوِيْلَهٗٓ اِلَّا اللّٰهُ وقف منزل میگویند اما محققان وَالرَّاسِخُوْنَ فِي الْعِلْمِ را عطف میکنند بر اِلَّا اللّٰهُ ومیگویند يَقُوْلُوْنَ اٰمَنَّا بِهٖ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا این معنی بکشف ومشاهده است وبمشاهده دانسته اند واز و شنیده اند کُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا بعضے ازین محققان میگویند کلام این است قال بعضهم الراسخ من طولع على محل المراد من الخطاب لفظ طولع گفته اند یعنی خداوند سبحانه وتعالی او را مراد خطاب اطلاع حال ده نسبت پس ضرورت باشد والراسخون عطف گویند و آسطی رحمة الله علیه میگوید الراسخون هم الذين رسخوا بارواحهم في غيب الغيب في سر السر فعرفهم ما عرفهم وخاضوا في بحر العلم بالفهم لطلب الزيادات فانكشف لهم من مدخور الخزائن تحت كل حرف من الكلام من الفهم عجائب للخطاب وآنکه میگوید عجائب للخطاب حروف را طبایع وخواص و حقایق بیان کرده اند واگر آنرا در کتاب آرم بر مردم فهم آن مشکل شود۔

جفر جامعه از ان سید جعفر صادق علیه الصلاة والسلام است ویک جفرے ازان ابوولید سینا است گفتار آنرا از قبیل کشف اسرار باشد فامسك اللسان وقبل اكرام امثال هذا اولى واهلا ونطقوا بالحکم ارواح ایشان در عالم احدیت طیرانی اند وانچه از عکس پرتو احدیت اطلاع یافته اند آنرا غیب الغیوب نامند وسر السر خوانند زیرا چه الله غیب غیبِ الاطلاع علی خطابات وحکمه غیب الغیب باشد سر السر را همه درین دایره نقطه بند وعرفهم الله خدا تعالی ایشان را آشنا ساگردانیده وفهمے که عزیزترین فهم است که جز بانبیاے مرسل واخص خواص الاولیا، نه بخشیده آن فهم ایشان

را بخشید چون بدین دولت رسیده اند در دریای علم خوض کرده اند آشنا شده اند و غوطه ها خورده اند و جواهر هر جنس از قعر آن دریا بیرون کشیده اند ضرورت آمد که سخن ایشان محض حکمت گشتند و مخ مراد شد. ای عزیز ترا باید که عمرے در طلب مجاهده و ریاضت باشی مگر فہمے ازین نصیب شود والله اعلم بالصواب.

حدایق الانس

تصنیف

حضرت قدوۃ الواصلین الکاملین سید السادات

سید محمد حسینی گیسو دراز

رحمۃ اللہ علیہ رحمۃً واسعۃً

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حمد بیحد وثنائے بیعد مر خالقے راکہ از جملہ مخلوقات نوع انسان را مخصوص بہ تشریف عرفان ومختص بشرف وجدان گردانید وبا این ہمہ جز عجز وحرمان نصیب این بیچارہ نکرد وہزار حجب درراہ وصول این واماندہ نہاد با آنکہ قرب قریب بآیت نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْہِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْد اثبات کرد۔ شعر

واشد ما لاقیت من الم الھوی — قرب الحبیب وما الیہ وصول
کالعیس فی البیداء یقتلہ الظما — والماء فوق ظھورھا محمول

تعالی عن کل عیب ونقصان وعن رجوع حال الی حال وحدثات۔

ودرود معظم بر روضہ مطہر سرور اولیا بہتر مہتر انبیا سریر سلطنت سیمرغ ربوبیت منتم دایرۂ نبوت سپہسالار روضۂ قدس حریم حرم انس مقرب حضرت اعلا فکان قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی۔ بیت

از احمد تا احد یسے نیست — میمے بمیان حجاب معنی است

وبر آل او واصحاب او کہ خیر آل وبہترین اصحاب اند خصوصاً برگزیدہ ترین جہانیان مقتدائے عالمیان مقرب حضرت ربوبیت انیس جلیس ور

نبوت زبدۂ اولاد رسول روشنی چشم بتول مکشوف باسرار و مغیبات محفوظ تجلیات لدنیہ وکشوفات محی سنت رسول المنان السایر ببصیرت سیفر الرحمن قدماً بعد قدم دماً بعد دم الفایض بماحض بہہ خاتم النبین الظاہرین فریبا اوتی بہہ آخر خلفاء الراشدین مطلع الانوار منبع الاسرار دلیل الطریقت ترجمان الحقیقت ولی الرشاد المرشد ارشاد اً ینفع یوم التنادذو الحج والنجاح بو الفتح والفلاح استاد الشیوخ الاکابر الجامع بین علم الباطن والظاہر قدوۃ العارفین عمدۃ السالکین صدر الدنیا والدین مقدم القوم والعقبیٰ العالم المربی الربانی الولی الاکبر الصادق محمد یوسف الحسینی الملقب بگیسو دراز قدس اللہ روحہ ونور ضریحہ اصطفاہ اللہ بقربہ وجوارہ فی یوم الاثنین واصطنعہ لنفسہ وخلصہ عن مصاحبت اہل زمانہ واسکنہ بحبوحت جنانہ بعد الفجر فی السادس عشر من ذی القعدہ سنتہ ثمانمایتہ وخمس عشرین وقد عاش مایتہ وخمس سنین فی محبتہ وعبادتہ وبذل نفسہ فی طاعتہ ومجاہدتہ۔ ہیہات ہیہات فہیہات لم یات الزمان بمثلہ ان الزمان بمثلہ لغریب۔ قد غاب عنا الشامل لہ وراء المعارف المشتمل علی یواقیت الحقائق المفیض لاہل الزمان فی کل وقت واوان۔ **مصرع**

الدھر تفجع بعد العین بالاثر

فاتخذ جوار رفیق الاعلی والحبیب الاوفی وترکنا خاسرین خائبین علی افاضتہ آثار محبتہ واصحابہ انوار لحظتہ فبقینا فی قوم لاعلم لہم ولا ادب ولا عمل انہم فی طول الامل ولا علم لہم ولا ادب فہم فی تحصیل المکسب ولا عرفان لہم فی المعاد ولا وجدان لہم فی الحقایق یا لیتنی قدمت قبلک حتیٰ لا بصرت سواک اللہم اجعلہ راضیاً عنا واجعلہ لنا شافعا ومشفعا واعینا فی محبتہ ورضاہ واحشرنا یوم القیمتہ فی زمرۃ خدامہ برحمتک یا ارحم الراحمین۔

امّا بعد چون این بیچاره درافتاده از آن نظارۀ جمال آن بے نظیر قطب فرید چند ورقے کہ شفاے دل علیل درجاے وصلت جمیل مسطور از ان درگاہ باجاہ مقرب آلہ در بیان معارف مرموزہ وحقایق مکنونہ کہ مسمی بہ حدایق الانس است کہ انیس خاطر حزین ودل غمگین این بیچارہ گشتہ مشتمل بردہ حدیقہ:۔

حدیقہ اول در بیان قول اہل تصوف النہایت الرجوع الی البدایت

حدیقہ دوم در بیان ارتباط اعضا با دل ومتاثر شدن وے باعمال جوارح۔

حدیقہ سیوم در تجلی حق تعالی بر عامہ مخلوقات ودوری ونامقدوری ایشان ازد

حدیقہ چہارم در بیان شریعت وطریقت وحقیقت وحق الحقیقت وحقیقت الحق۔

حدیقہ پنجم در بیان مجاز کہ عالم مجاز وعالم حقیقت چہ معنی دارد۔

حدیقہ ششم در بیان متخلق شدن باخلاق خدا ومتصف بصفات او تعالی وتقدس۔

حدیقہ ہفتم در بیان نصب کردن حق منصب شیخوخت بیکے ودر بیان وزن اعمال وچیزے از تمثلات۔

حدیقہ ہشتم در معنی نماز بجماعت ودر بیان اسرار ارکان صلوۃ۔

حدیقہ نہم در بیان مراتب دل واطوار او وچیزے از عدم خلقت قران۔

حدیقہ دہم در بیان کیفیت دل۔

کہ ہر حدیقہ از روضہ رضوان انس وحظیرۂ از حظائر قدس است نظارہ کرد وآن را فہرستے بنود خواست تا آنرا فہرستے کند ودو حدیقہ دیگر کہ بعد اتمام این نوشتہ بود ندیکے در بیان ازلیت وابدیت محبت حق واغنیاء کردن عاقل محبت را دوم اختیار کردن طالب راہ ارادت وطلب تجلی در سلک این مجموعہ منسلک گرداند تا تضییع آن لازم نیاید وہدیہ بقدر مہدی در درگاہ تقرب وہادی باشد۔

حدیقه اول از مقالات اهل تصوف که

النهایت الرجوع الی البدایت

این کلام محتمل بچند معنی است۔ یکی این است که در عوارف گفته است آنکه او بنهایت رسد کار او اینست آنچه در بدایت کرده بود از تعبدی و از تکشفی و از تخلی و تحلی تقشفی و از تحلیمی و تخلقی هم بدان باز گردد۔ و همین سخن من از خواجه خود شنیدم و همچنین میفرمود که خواجه هم نقل از عوارف میفرمود گمانم برین است اگر اسناد هم بعوارف بود نیکو سخنی است این اما یک گفتاریست اینجا که نقطه رجوع ازان باب است زیراچه رجوع این تقاضا کند که در وسط کار ابتدا را گذاشته بود چون بانتها رسید هم بابتدا باز گشت و این چنین نیست آنچه میکرد بابتدا تا آنکه بانتها رسد ملازم و دوام آن بوده است تا آنکه بانتها رسید پس رجوع چه معنی دارد مگر آنکه این محمل کنند که هم بر کار ابتدا مستقیم و مستدیم ماند گوی رجوع کرد یعنی با موجب آنکه او بکار اول باز نگردد که او را روزگارے دیگر پیش آمده یا این بهم باز گشت بکار اول باز نماند همبدان مستقیم شد گوی رجوع کرد معنی دیگر در اول کار پیش از آنکه شروع در سلوک کند در نفس او هوس و آرزوے و مشتهاے و مبتغاے بود چون در سلوک شروع کند آن همه را از خود بدر کند چون بانتها رسد فعل او و عمل او از روے ظاهر همه بدان باز گردد شخصے که از اول حال پیش از شروع در سرا و سری بود چون بانتها رسید همان سری از سرا و سر بر کند چنانکه گفته اند که رخصت است که سروران را سری در سر باشد و اگر اول حال هوس زنان و کنیزکان داشت آخر حال همبدان رجوع کند۔ رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم بست و پنج ساله بوده است که گرد عورت نگشته بود پس آن خدیجه رضی الله عنها را نکاح کرد تا او

ن تخلقی

ن بی تعبد

ن با بتدا میکند

زندہ بود زنے وکنیزکے جز او نبودہ است چون دولت قربت وعزت وصلت بکام رسید نہ حرم کرد تا آنکہ شبے بر ہر حرمے نہگان بارے رفت نہ در نہ ہشتاد ویکے شود وخدا وند سبحانہ وتعالی درحق او این فرمود کہ ہر عورتے کہ نفس خود را بہ نبی اللہ بخشد بے نکاح وتعین مہر نبی اللہ را روا باشد بر حکم این آیت إِن وَّهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَن يَسْتَنكِحَهَا خَالِصَةً لَّكَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ حکایت ہم ازین مسئلہ کردہ است۔ او اول حال معتزل بودہ است چون بکمال انتہا رسید در باب او این ہمہ شد صوفی بود از زمینے کہ در آن زمین امساک مال وشح حال شہرت دارد خاصیت آن ولایت اینست بزرگے کہ در آن زمین بکمال انتہا رسید در نفس او این امساک واین طلب بود چندان مال جمع کرد کہ از لکہا گزشت فعلی ہذا مرد منتہی را این خاصیت باشد کہ رجوع او وبازگشت او بدان باشد کہ پیش از شروع در سلوک بود۔ اینجا متوہمے گمان نبرد کہ والعیاذ باللہ او از مواہب واز موارد الہیات باز ماند استغفراللہ این میگویم کہ این اہوٰۃ او را او رہا دیہ حرمان نیند از دو بہر ہوا سے کہ او مشغول باشد در عین تجلی وکشف بود نتوان گمان بردن کہ رسول علیہ السلام ہمہ شب بتقرب زنان مشغول بود چہ او از خدا محجوب محروم بودہ است لا واللہ ہمدران حالت ہمدران کار در عین تجلی وظہور مقصود وعین عیان بودہ است بدانی کہ مرد عارف وسالک وہالک را ہر چہ الذے واشہے بود تجلی او در آن الذ واشہی اجلی وابہی بود چہ دانم تو چہ فہم کنی آئی دانی ہمبرین قیاس بار رسول اللہ کہ خیر الناس است عارفان ذکر را استخارہ واستنشاس است أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلٰهَهُ هَوَاهُ فیما نحن فیہ قضیہ منعکس است اقل من کل قلیل حالت ایشانست ہمبرین

جمله است که ما رایت شیئا الا و رایت الله فیه. ما رایت شیئا سالبه کلی است الا و رایت الله موجبه کلی است.

و معنی دیگر. ابتداے وجود انسان اول ولادت اوست تا آنکه او بالغ نشود بر و تکلیفے نیست مرفوع القلم است بر و قلم جاری نیست چون بود سالک با نتهاے احوال و مقامات رسد آنچنان گردد که تکالیف از و بخیزد چنانچه در اول حال بود چنانچه سقطت عنه کلفت التکالیف همچنان شود که گویند باوے اعمل ما شیت فانك معفو و این مسئله در شرح برین معنی درست باشد که او را ذمه تکالیف نماند که او درین معنی باشد که او در ذمه تکلیف محو گشته است این سخن نازک است و هر کسے را بدین عمل استوار ندارند محل سخن مدعیان کاذب و هوا پرستان متنفس است بدین کلام هذیانے گویند و هر چه خوش آید کنند نعوذ بالله من شرهم هر که این دعوی کند و برین رود کشتن او بهتر از کشتن صد کافر باشد این کسے است که او را بر نفس خود و بر اهل و بر مال خود این نتوان ساخت.

معنی دیگر الرجوع الی البدایت این باشد مبدا و معاد او را یک گردد چون او با نتها رسید همانچه او در مبدی دید همان را بمشاهده دید.

معنی دیگر هر چند که در اول حال بود و در وسط کار سلوک کرد و تجلیات و کشوفات نقد بذیل خرقه او بر بسته اند تا آنکه او همین شد که پیشتر ره نماند با نتهاے انتها رسید در قعر دریا استادبس آن چنان عاجز و متحیر و درمانده دید چنانچه در اول کار بود این سخن ایشانست. رباعی

هرگز دل من ز علم محروم نشد — کم ماند ز اسرار که مفهوم نشد
چون نیک نگه کردم از روے خرد — معلوم شد که هیچ معلوم نشد

وعطار نیز بدین گفتار اشارتے کرده است ۔ **بیت**

سبحان خالقے که صفاتش زکبریا در خاک عجز میفگند عقل انبیا
گرصد هزار قرن همه خلق کائنات فکرت کنند در صفت عزت خدا
آخر بعجز معترف آیند کالے آله دانسته شد که هیچ ندانسته ایم ما

خواجه ما میفرمودند که مردم رب را دانسته اند اما ربوبیت را نشناخته اند
این سخن بعید الغور وقعیر الفهم است ۔

معنی دیگر سالکے سلوک کند هر نفسے و هر دمے خود را داند که من از عالمے بعالمے و از جهانے بجهانے میروم چون کار با نتها کشد خود را همانجا یابد که در ابتدا کار بود مثل او بدان ماند چنانچه خر دستور خراس هرچند که ره رفت و بوهم خود قدم زد تا با خود گمان برد که چند فرسنگ رفته باشم چون چشمش کشوده همدران مقامے که ربیط طبیله بود همانجا ایستاده یافت ۔

معنی دیگر شخصے باشد که او را کشوفات تجلیات متوالی است ساعتے ازان فرصت نیست تا آنکه او بداند وراے این چیزے دیگر نیست تاآن که قایل بمطلق ومقید شود و باجمال وتفصیل گراید وجزی وکلی گوید او بمثال کلی طبیعی است او را در خارج وجودے نیست او در ضمن جزئیات موجود است چنانچه محی الدین ابن اعرابی وقاضی عین القضات وحکماے یونانیان وآنکه متابعان ایشانند اگر مرشدے محققے متابع سنت رسول الله را بحقه شناخته مرید را آنجا رساند که جزیکے وجود باز از همه وجودات نبیند ونشناسد وندانند آنجا بصدق وحق گوید هو هو لا هو الا هو ۔ اے عرفاے روزگار ولے منتهیات احرار اے مشایخ کبار درسخن محمد یوسف حسینی بافکارے بسیار نظرے گمارید وبدانید که چه گفتیم ۔ واگر این سخن برصدق مقال استوار

ندارید فردائے قیامت آمنا وصدقنا چنگ ایشان دامن من۔ والسلام

حدیقہ دوم

در بیان ارتباط اعضا با دل و متاثر شدن وے باعمال جوارح

درخت را در بیخ آب دہند طراوت ونضارت آن در شاخ و برگ وگل ومیوہ ظاہر گردد گل بشگفد خوشبوے شود ومیوہ پر گردد با مغز ومزہ باشد برگ تازہ شود وبر اقتے در وے پیدا آید وشاخ دراز وپر گردد وبیخ استوار تر شود واگر در بیخ درخت آتش اندازند یا خاکسترے گرم کہ در آتش میباشد حکم او بر عکس آن باشد۔ بدان کہ در نوع انسان عکس این است چشم گوش و زبان ودست وپا اطراف دل اند ہر عملے کہ بدین اطراف کنند اثر آن در دل پیدا گردد واگر بزبان وگوش اعمال صالحہ آید سخن حق گوید وتلاوت کلام اللہ کند ویدعا وتسبیح گراید وگوش سخن حق شنود وآواز کلام اللہ وسخن عظمت واخبار حکمیہ بشنود وکذلک الصالحات الباقیات فی الطرفین ویدست تحریمہ بندد ومصحف کلام اللہ بدست گیرد ودر رکوع وسجود عمل دارد و رفتن بمسجد وخانہ کعبہ معین سازد وصدقہ دہد وبپائے در نماز قیام کند وبقوت پائے رکوع کند وہم ہمچنین سجود وبہ مشی پائے در مسجد رود وبرہ خانہ کعبہ رود وکذلک تعلم علم وکذلک الباقیات الصالحات فی الطرفین جمیعاً وہم ہمچنین چشم از خیراتے کہ بدو بنگریستے دارد وتفکر در آیات وبدیدن قطع مجاورات بدان ماند کہ آبے ہنائے وشیرینے در بیخ درخت دہند در ونضارتے و طراوتے وصفائی ونورے وانجلائے کہ عکس پذیر وجودات ملکوتی ولاہوتی شود این اثر آن اطراف بود کہ بہ بیخ رسید واگر بزبان دروغے گوید یا کفرے

گوید یا کلمه شرکے گوید دست در محلے نا مشروع انداز و در سرقه یا غصبے یا
بمال غیرے بنا حقے یا دست انجا انداز د که بزنا کشد و بلواطت برد و بپا
بجاے رود بت بپرستد و می خورد و زنا کند و سوے سرقه رود و کذلک
الباقیات والصغایر المنسوبته لهذه الاطراف بجملتها۔ این بدانکه آتشے یا خاکسترے
گرم در زیر درخت انداز د چنانکه گفته ام که اطراف مر دل را همچنان اند که بیخ مر
اطراف خود را تاریکی و کدورتے وغفلتے در دل طاری گردد تا کار بجاے کشد
که آنچنان سیاه گون شود که به تیغال ماند والعیاذ بالله خوف آن باشد که عاقبت
تا بچه کشد هان هان بهش باش یک اندیشه کن با خود این سخن را دست آموزه
روزگار خود مساز که مومن هر فسقے که کند بدان کافر نشود و ایمانش باقی باشد
آرے هم همچنین است تو میگوئی اما باندیش چه گفته ام خوف آنکه چون درخت
را آب ندهند گل و برگ و شاخ و بیخ خشک گردد پس آن خشک شد باز
گشت بتری و تازگی در حیز استحالت افتاد هیچ اندیشه می افتد که فاسق دو
رو میدارد بوجهے طرف کفرے و بوجهے طرف ایمان۔ دو حلقه فرض کن یکے را
حلقه ایمان نام نه دوم را حلقه کفر۔ در دائره ایمان جز صلوة وصوم و تلاوت و
صدقه و سخن حق گفتن و شنیدن آنچه امثال اینست نباشد و در حلقه دوم آن که
شرب خمر و زنا و لواطت و سرقه درین حلقه بیابند بجان و سر تو دیگو که حلقه دوم
که حلقه کفر است در و شرک باشد و کفر باشد و کذب باشد و خیانت باشد و سرقه
و زنا باشد و لواطت باشد۔ هان وهان اکنون بدانکه مومن است ساکن دائره
ایمان است والعیاذ بالله اگر او خواهد که سرقه کند زنائے لواطتے شرب خمرے
و قول کذب را مباشر شود نه آنکه او را از دائره ایمان بیرون می باید آمد در
دائره کفر در باید شد هیهات هیهات فهیهات باندیشه باشید بدانید که چه میگویم

ماہر باشید مگر آنکه دو اعی پیش آمده باشد والسلام۔

حدیقه سیوم

در تجلی حق تعالی بر عامه مخلوقات و دوری و نامقدوری ایشان از و قوله عز من قایل اَلَم تَرَ اِلیٰ رَبِّکَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ

دیدی که این عروس حضرت از وراے پرده ربوبیت چه چشمک زد هر طرفی مردم چشم دل کشاده پس آن صورت اعماز نمود گفت کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ درین نظاره نظرت کشوده ہیچ نکرت وارد و درین نظاره ہیچ دیده میشود هرگز ظل را بے آفتاب وجود نه و هر جا که آفتاب سایه نه ضرورت باشد که ابوالحسن نوری از دوری و نامقدوری این را بنالد و بوقت خویش شور انگیزی کند اگر او ست من نه ام و اگر منم او نیست ہیہات ہیہات سنائی خودستائی میکند و در ان نمودار خودنمائی میسازد۔ بیت

بے منت او تا سنائی با من است یا سنای زین قبل درمانده ام

نه آنکه از قابلیت حظوظ بدر میبرد آنکه ترا چه وازو چه نصیب. موسی علیه السلام چه گفت اَرِنی اَنظُر اِلَیکَ تازیانه سرزنش بر سر وجود او زده اند چه گفته اند لَن تَرانی تو نمی بینی بر نسبت وجود او که سد راه شهود او بود لمحه پلک زدنی افتاد و آن کوه وجود را شنیدی چه شد که سد راه تجلی او بوده جَعَلَهُ دَکّاً او نیست نابود گشت موسی علیه السلام را چه پیش افتاد خَرَّ مُوسیٰ صَعِقاً این بیہوشی و مدهوشی بنود این نابودگی او بے خویشی بود چون بخویش آمد هر آئینه عدم امکان وصول دید گفت فصلے و صلے نیست فقدے وجدے نه یک سر رشته طرفے مبدا طرفے معاد هر دو سر را با همه گرفته اندیکے در یکے محو و لاحول ولاقوة

الا باللہ۔ بیت

سخن کوتاہ کن گیسو درازا   کجا تو این سخن ہیہات ہیہات

جار موسی بلا موسی فلم یبق موسی شئی من موسی۔ حکما گفتہ اند الواحد
لا یصدر منہ الا الواحد محمد حسینی تو چہ میگوئی میگویم یکے اندر ہمان یکے دیدی
خرقانی چہ پردہ دری میکند از وحدت پیرہن وجود دوپارہ میکند سینہ کشادہ
دو مینماید چہ باشد انا اقل من ربی بسنتین انا را بدست حقیقت بکار و تحقیق
دو را حاک کن اقل را یابی اندک انداز پاک شوی من ربی تعدیہ است
بسنتین بالجمع وَمَا اَمْرُنَا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ نہ آنکہ ہم در یکے
رفتہ اند لمح بالبصر جز وہمے نماند اگر این چنین نیست آدم علیہ السلام از کجا
صورت نمود و حوا بکدام لون بر آمد تلون و تکون از آبے و گلے خاست
تفصیل باجمال پیوست مقید با مطلق یکے شد غوک از دریا است ہم بدریا
پیوست اگر خواہد از دریا خبرے دہد سر از آن غرقاب بیرون باید کشید
فریاد او کہ میشنود او کرامی شنواند و اگر در غرقاب اوست او خود دران غرقاب
غرق است زہے گرداب حیرت لا بدلہ ولا سبیل الیہ۔

الحمد للہ علے انني   کضفدع یسکن فی الیم
ان ھی فاھت ملیت مالہا   وان سکتت مانت من الغم

ماہی را پرسیدند از کجای در چہ حیات تو بچیست باز گشت تو بکدام ماہی
چہ گوید از آب رستہ ام در آب میباشم و آب آشامم و مرجع من ہم آب باشد
وبے عجب کارے حوا با دم باز میگردد و آدم بحوا یکے نمیشود۔ بیت

گاہ من او باشم و او من گہے   یوالعجب کارے و بس طرفہ رہے

اودمن نہ من او نہ وادی دمنی در میباز د نعوذ باللہ انہ الان کما

نہ در میان نہ

کان ویکون کما کان فکن الان کما کنت وتکون واللہ اعلم۔
اے عزیز جہد کن کہ مردان از حجرۂ تقلید بدر آیند بصحرائے حقیقت وحقیقت
حق رسند تقلید چیزے با خیر با برکت است تقلید چیزے با استقامت و قامت
است تقلید چیزے با ترس با بیم است تقلید چیزے با ذوق وشوق است تقلید چیزے
با روح و راحت است تقلید چیزے با درد با درمان است تقلید چیزے با سوز و ساز است
نعرہ وشور صوفیان است وطامات ترہات ایشان ومناجات اہل خلوت
وناز ونیاز ایشان ومردمان کہ بادیہ گرفتہ اند کہوف وغارات را مسکن وماویٰ
ساختہ اند این ہمہ در مقام تقلید است وہزار در ہزار نفر را چون جہد کنند کہ
از خانقاہ تقلید بشہر تحقیق آیند اگر یکے بہ تحقیق آید باقی ہمہ در الحاد و زندقہ
واباحت گرفتار گردند فایاك وایاہ فایاك وایاہ۔ تو خزانۂ دل طالب
را بجواہر وزواہر عبادات واذکار ومناجات مالامال کن تا ہم بیکبارگی باشد کہ
عروس حقیقت بروے تجلی کند وپیرایہ شریعت وطریقت را ابرخود گرفتہ
باشد اکنون این آن کسے است کہ از ہزار در ہزار بہ تحقیق رسیدہ باقی ہمہ
در بند خودی وخودرائی گرفتار گشتہ اند والحاد واباحت وزندقہ مایۂ خود ساختہ اند
فایاك وایاہ فایاك وایاہ واللہ اعلم

حدیقہ چہارم

دربیان شریعت وطریقت وحقیقت وحق الحقیقت وحقیقۃ الحق

شریعت عبارت از گفت انسان کامل است۔ طریقت عبارت از
کرد انسان کامل است۔ حق الحقیقت عبارت از بود انسان کامل است
حقیقۃ الحق عبارت از بود نابود انسان کامل است۔ مثلاً انسان کامل سخن

گفت و آن سخن متضمن چہ بود یعنی ہر کہ این چنین کند او بدولت دید رسید آنچہ
گفتہ بود کرد و شد و بدین کردکرد براے دریافت سعادت دید بود رسید این
سخن عبارت ہم ازین باشد التصوف علم وعمل وموھبۃ گفت براے
این دید را علم شد آن کار کرد کرد و شد بدان دولت رسید مواہبت شد پس
آن خود را مربوط بشریک شد کہ یافت چنانکہ ابویزید گوید غصت فی بحر الاعمال
فوجدت نفسی مربوطۃ بزنار نیار فقطعتہا فاذا انا ھو چو در دید
خود را گرفتار شرک دید بود گرانید آنگہ چہ گفت فاذا انا ھو. این نبود کہ او نبود این
دم شد وہمیشہ در میان بود و بود ہم نابود گشت خود او ہمو بود. ازبود نابود سخن میخواہم
گفت اما این معنی مشاہدہ ما شد مردم سخن حقیقت بشنود ریش را شانہ کند و بال آن
بر وہنادہ در صدر محافل ومجالس بنشینند و این کلمات بگویند و راستا دچیا بہ بینند
و سرے بجنبانند والناس یظنون بھم ظنونا و ایشان بدین خوشوقت
گردند. در حضرت ذوالنون از قدر این دریا مردم سخنے میگفتند ذوالنون مانع آمد
گفت چہ گویند کہ مردمان ہواپرست بشنوند و آنرا دست موزۂ صدارت خویش
سازند کہ مائیم این دانیم و گوئیم ہر کسے کجا بدین رسد حاصل کلام این بودہ کہ نحن ذلک
نحن ذاک لاحول ولاقوۃ الا باللہ بہ آن بود کہ ازین جنس سخن نگویم دیدم مردمان
را من نمیگویم اسم فلان بن فلان از من این کلمات شنود ہمدرین ولایت
آمد و خود را برین بربست مردمان بر وگمانہا بردہ اند و ندانستند این چنیں محقق
دگر نباشد فا یہا الحسینی اقطع لسانک واختصر بیانک والسلام

حدیقہ پنجم

دربیان مجاز کہ عالم مجاز و عالم حقیقت چہ معنی دارد

این عالم مجاز است و وراے این عالم حقیقت. مجاز مجوزت یعنی محل

جواز حقیقت و دوم محل گذشت تن رفتن جاے قرارگاه نیست آنکه گویند مجاز
محل جواز حقیقت مجاز را با حقیقت علاقے باید تا از مجاز عنایتے حقیقت توان
کرد مثلاً گوییم زیدٌ اسدٌ در زید شجاعتے باید که از حقیقت اسد است تا زیدٌ اسدٌ گفتن
درست آید چون این عالم را عالم مجاز گفتن و راے این عالم حقیقت داشتن
پس ازان حقیقت درین مجاز لمحه پرتوے عکس رشحه باید و اگر نه مجاز گفتن درست
نباید هان وهان فکرتے گمار که درین جهان از عالم قدس پرتوے و عکس تمام ترد
روشن تر پدید است اگر تو ره آن کارگیری پس آن روی روزے ازان عکس
وازان رشحه پرتو افتد ان الله خلق آدم علی صورته همین نشان میدهد
خلق ادم علی صورت الرحمٰن بیانے آسان تر میکند. رسول الله
میفرماید رایت ربی لیلته المعراج فی احسن صورت خبرے ازین
عالم میدهد صورتے مجلی مصفا منور قابل انعکاس سبحانه و تعالی آفرید و حسن و جمال
قدسی بر صفت انعکاس بروے تافت رسول الله در آن آئینه عین او را مشاهد
کرد بصورت فرمود رایت ربی فی احسن صورت و آنکه گفت فوضع
کفیه علی کتفی فوجدت بردها فی قلبی آن کف که معکس دستے
که او را قبضے و بسطے و اصبعے و قبضهٔ بود نیست او حکایت میکرد و کلتا یدیه
یمین الصدقة او لا تقع فی کف الرحمن این ید غیب در غیب است
این عین در عین نیست و انکه گویند مجاز بمعنی درگذشتن است جاز عنه اے تجاوز
عنه اشارت برین میکند تا از علین بعکس قرار برنگیری و البته درگذشتن شرط کار
است انه سبحانه وراء کل وراء مفهوم و اصلان حقیقت است آنجا این حدیث
درست تر لا فصل و لا وصل و لا قرب و لا بعد و لا فقد و لا
وجد والسلام

حدیقۂ ششم

در بیان متخلق شدن باخلاق خدا و متصف بصفات او تعالی و تقدس

خواجہ من قدس سرہ العزیز حکایت میفرمودند خدمت خواجہ قطب الدین بختیار اوشی قدس اللہ سرہ العزیز سماع می شنیدند در اثنائے رقص قاضی حمید الدین ناگوری باے شیخ افتادے شیخ اشارت بخادم کردے خادم سر بر کردے۔ بندہ خدمت خواجہ عرضہ نمود کہ چہ سر بود قاضی پائے افتاد خواجہ خود سر بر نکردے اشارت بخادم شدے خواجہ در حال این مصراع بر زبان راند۔ مصرع

اینجا نرسد زورق ہر سودائی

دانستم ہر جنس مردم کہ نشستہ اند ہر کسے محرومیت این ندارت ضرورت خواجہ اعماز فرمودند نادانے از میان مردم این سخن گفت کہ خبرے نداشتہ اند خواجہ بگفت آن نادان التفاتے نکرد ساعتے طریقہ مراقبہ تاملے فرمود پس آن درویشے بزرگے پرسید ہمین لفظ من باز گردانید کہ چہ سر بود قاضی پاے افتاد و شیخ خود سر بر نکردے اشارت بخادم شدے آن بزرگے جواب فرمود شیخ قطب الدین در مقام کبریا بود۔ این سخن اشکال گونہ دارد چہ باشد اگر محدث خوانی مخلوق گوی متصف بصفات باقی دائم شود گویند رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است کہ تخلقوا باخلاق اللہ واتصفوا بصفات اللہ میان آن صفت یکے متکبر است چو سالکے متجلی بصفت تکبر شود ہر آئینہ کبریا بر سر او برآورد این چہ باشد کہ متصف بصفات شود گویند آہن سرد است و سیاہ است در آتش افتد سرخ شود و گرم شود عین آتش نماید اینجا چہ گویند

نارٌ وصفاً حدیدٌ ذاتاً کار بجائے کشد نا ز ذاتاً حدیدٌ وصفاً
شود این سخن چه معنی دارد آهن را در آتش اندازند چندان بدمند آهن تمام ذرات
شود آتش گردد و بهوا رود به کرهٔ ناری بپیوندد آنگه درست آید نار وصفاً و ذاتاً یعنی
وهم آن بود که حدید بود چون بحقیقت بازگشت آنچه بود همان شد میگوید تعالی
الکبریاء ردائی روے مرید پر ابیوشد سبحان خالق در صورت انسان که محدث
زائل فانیست تجلی کبریا کرد که گمان برو که این شخص متجلی به صفت کبریا است
بادشاه مالک الرقاب فی لیلة مظلمة بلباس گدایان بر ابواب گردد بر کاله نانے
خواهد کرا گمان رود که این بادشاه مالک رقاب الامم است اکنون چه میگوئی کبریا در وا
شد یانه و همین صورت است که گویند الشیخ یحیی و یمیت هر آئینه
چون صفت احیا برو متجلی شود او متصف بصفت احیا شود پس شیخ یحیی و یمیت
باشد بدان که شیخ احیاے اماتت میکند این فعل فعل خدا میکند این شیخ صورت
دهی بیش درمیان نیست چه گمان رود درین جهان و دران جهان جمال حضرت
راکسے بدین چشم بیند این بیغوله وحدقه که برسر تست این چشم فیض آن بصیر سمیع
میگیرد بدان فیض می بیند۔ آفتاب با چشم گوید که ترا شرم نمی آید که میگوئی که من می
بینم در قدرت تست که می توانی دید مستفیض فیض من شوی تو نمی بینی فیض من
می بیند ما رای الله غیر الله همین معنی دارد۔ مسکین معتزلی را همین گمان افتاد
تا آنکه از جمال حضرت الوهیت محروم گشت مسکین فقیه را همین وهم بود که در
دار فانی جمال باقی کسے توان دید و هیچ ندانسته اند که او را کسے ندید جز او۔ خود را خود
دید خود با خود عشق بازد بغیر خود نپردازد۔ سید جعفر صادق علیه الصلوة والسلام رضی الله
عنه روزے اهل بیت خود را بجمع آورد تا آنکه موالی هم با ایشان گفت سخنے دارم
هرچه باشد حق بگوئید واگرنه حق الله در گردن شما ماند سید فرمود هر چیزے که در من باشد

بر روے من بگویند تا در ازالت آن بکوشم همه به یک زبان در مدح وثناے او مبالغت کردند پس آن گفتند یک سخنے الست نمیتوانیم گفت گفت همان می باید گفت گفتند بهمه آراستهٔ مگر آنکه اندک کبرواری گفت آرے وقتے کبر داشتم کبریاے او آمد بجاے کبر من نشست اینکه امروز می بینید این کبر من نیست کبریاے خدا است چه باشد این سخن کبریاے او آمد بجاے کبریاے من نشست درین معنی دو احتمال است یکے آن کبر من متصف بکبریاے او شده است مانند حدیدٌ ذاتاً ناروصفاً ومعنی دوم کبریاے او کبر مرا از جان و جهان من از بیخ و بنیاد برکند بهواداد خانه خالی شد کبریا بجاے کبر نشست این را چه گویند نارٌ ذاتاً حدیدٌ وصفاً بدان معنی که بالا گفتم این بدان ماند آهن را در آتش اندازند اینجا اشکالے دارد اگر در بیان شروع کنم قصه مطول گردد والسلام

حدیقهٔ هفتم

در نصب کردن حق منصب شیخوخت یکے و بیان وزن اعمال و چیزے از تمثلات

یکے را خواهند منصب شیخوخت بنامش مسلم نویسند او را بهمه عبادات وطاعات وحسنات ومبرات هنات وزلات در میزان الاعمال فرستاده آن قدر مریدان (و فرستند) از مرد و زن که با او پیوندند ایشان را نیز با همه عبادات وطاعات ذنوب زلات در میزان الاعمال فرستند این شیخ را و با همه او که گفتیم در پله نهند کذلک مریدانش را در پله وزنے کنند اگر پله این شیخ از پله مریدان گران آید شیخوخت بنام او مسلم شود وآنکه گویند فرد اگناهان مریدان در پله پیر خواهند نهاد هم بدین معنی است. اینجا امیرالمومنین علیه الصلوٰة والسلام رضی الله عنه شاهدے عادلے است بگواهی او این اثبات شود دیگر امیرالمومنین حسن وحسین علیهما الصلوٰة والسلام ورضی الله

عنهما هر دو علاحده کاغذے بنویسند که ما گواهی میدهیم این مرد مستحق بهشت است فردا
آمنا وصدقنا مقام شفاعت بد وارزانی باشد اینجا پرسند وزن اعمال از طاعات
وعبادات وحسنات وزلات وغیر آن همه اعراض باشد عرض شد مثلاً شئے گشت
وزن او چه صورت دارد ومیزان عبارت از چه چیز است این سخن نازک است
در هر بیانے نگنجد ودر هر گفتارے درنیاید وهر ذهنے وصاحب ورایئے فهم نکند
میزان عبارت از دو پله است وهر پله را سه ریسمان بسته باشند وتعلق کرده بدو
سوراخ که آنرا عین المیزان نامند ومیان آن چوب هم بستگی هست که آنرا لسان
المیزان گویند اکنون این وزن چه معنی دارد واین میزان چه معنی دارد واین کفتان
چه معنی دارد محمد غزالی گوید ترا چه گمان رود که میزان الاعمال برین صفت که گفتیم
این چنین است آنجا پله کجا ریسمان وچوب چه معنی دارد واین را میزان العروض
تصور کن یعنی چنانچه راستی وکژی نظم را وزیادتی وکمی او بمیزان العروض معلوم
شود این وزن اعمال را همین باشد این سخن حکماے اسلامیه است وشیخ محمد این معنی دارد
بن ناصر خسرو تلمذی کرده است مضمون علی هذه از تصنیف خواجه محمد است
این سخن را آنجا اثباتے درستے کرده است آرے این سخن را از روے عقل
ابی عنوان گفت اما بدان که این وزن اعمال براے جزا است تا بندگان
یکدیگر بدانند هرچه برما میرود همه باستحقاق ما میرود اما بمیزان العروض صاحب نظم
براے تحقیق آن نظم را خود وزنے کند خود بداند راستی وکژی کجا زیادت کجا
وکم کجا او تعالی عالم بهمه است بجزئیات وکلیات او را چه احتیاج وچه حاجت
بدینست که وزن کند تا بداند زیادت کیست وکم کیست ولاحول ولا قوة الا بالله
انه عالم بالجزئیات وکلیات گاه تقدیر هر یکے را نخواست خود چنانچه خواست کرد
فعلی هذا این گفتار حکما را علما بالله وزنے نهند ودر پله نسنجند انشاء الله درین

بیان شروع کنیم وبالله التوفیق سخن بحق گذارده شود. رسول الله صلی الله علیه
وسلم فرمود من رای رؤیا کتمه نایتقصها اعبرها او صلی الله علیه مطلع بر نسبت
هر چیزے است در دنیا نسبت دارد بر حسب آن او تعبیرے میکند وتعین یکے
نسبت از نسبت باقیات آن از معجزه وکرامات اواست مردے درخواب
بیند که عورتے جمیله آنرا نیشکر شیرینے میدهد معبر تعبیر کند که اورا از دنیا چیزے رسد
واین دنیا بدو حال نماید یکے تمثل بصورت عورت کند دوم بحقیقت خود پیدا آید
آن عذره باشد اگر مردے بیند که خاشاک وقذره میخورد معبر تعبیر کند که او از دنیا
بکمالیت او برخورد وهمبرین منوال حال میزان الاعمال را تصور کن حق سبحانه
صورت میزان را همبدان مثال که صورت ترازوے این جهان است
پیدا آورده است واعمال که اعراض اند تمثل بصور کند اعمال حسنه را شئے جمیلے
ببینے چنانکه خوب روئے پر اندامے زیبا شکلے چنانچه یکے گوید. **بیت**
آن یار گل اندام چنان شسته بردلم که بهر نشست دیگرے جائے نماند
واعمال سیئه را صورتے قبیحے زشتے مردارے شئے در غایت زشتی سیه
پر لب پست بینی بلند رخسار ایاک فعلی هذا هر جا که زشتی است یکجا جمع کن چنانکه لنگی
لنگی صورت اعمال قبیحه را بدین تمثل کند ودر غایت تنگی وسبکی این هر دو صورت
را در پله نهند وزن کنند که گران آید وکه سبکی وهر یک را چنانچه پر کاله کاغذے کهنه
سیاهے زشتے وچنانچه طبق زر هر دو را وزن کنند چونه باشد همبرین مثال تصور
کن گران که آید وسبک که وبنده کا ترا فهم دهد که او بداند که این صورت اعمال
سیئه من است واین صورت اعمال حسنه من وهر یک با خود بداند که این صورت
حسنه من واین صورت اعمال سیئه من است بعد وزن او خود داند که من مستحق
چه ام تعذیب یا تنعیم وآنکه بر وتعذیب شد واو داند که من مستحق آنم همانچه مستحق

بودم ہمان پیش آمد وکذلک العکس وآنکہ اوبداندکہ صورت حسنہ من دلیل بر این
کردکہ آن صورت اعمال حسنہ من است اوبداند او تعالی این صورت را
احسن الصورگردانیدہ است نیست مگر بفضلہ وکرمہ وآنکہ گویند اعراض را جوہر
سازند ہمبرین معنی است اما ایشان ازین بیان غافل اند دنیا غرضے دو تمثیلے
کہ گفتیم یکے مبنی از حقیقت دوم مبنی بر ابصار وزن ہمبرین قیاسات کہ گفتیم فافہم
واغتنم عاقلان را اشارت بسندہ است اگر بحقیقت نظر شود ہمہ وجود است
جز تمثالات نباشد لاحول ولاقوۃ الا باللہ کجا افتادم سخن بازگشت کہ جز از شخصے
کہ بانتہاے معارف رسیدہ باشدکہ پیش ازان فہم نیست عبارت ازان این
سخن است ما ابلغ مدحتک ولا احصی ثناء علیک انت کما
اثنیت علی نفسک میدانی کہ نخست چہ گفت اعوذ بعفوک من
عقابک از فعلے بفعلے پناہید پس آن گفت اعوذ برضاک من
سخطک از صفتے بداماں صفتے متعلق شد ازینجا ترقی کرد بذاتش رسید گفت
اعوذبک منک وما ابلغ مدحتک ولا احصی ثناء علیک انت
کما اثنیت علی نفسک اے مسکین آنی دانی کہ من درین جملہ مختصر
صفت بہشت وصفت دوزخ وصفت تنعیم وصفت تعذیب بتمام وکمال
بیان کردم علما باللہ دانند کہ چہ گفتم خدا اسے ترا علمے روزی کند۔ بیت
شب ہجران و روز تنہائی توچہ دانی کہ با تو نگذشتہ است
وقتے با معشوقہ بخلوت یکے نگفتۂ دوگانگی بماندہ است وگہے ہجران
وگہے فراق را احساس نکردۂ ازین سخن تراچہ خبر اگر ازین ماثور ترا آشنائی
رسیدہ باشد بدانی ماثور این است یا نور یا نور النور یا منور النور
یا نور السموات والارض۔ ھیہات فھیہات شعر

کے بود ما ز ما جدا ماندہ من وتو رفتہ و خدا ماندہ

والسلام

حدیقہ ہشتم

دربیان معنی نماز بجماعت و دربیان اسرار ارکان صلوۃ

چنین گویند کہ این حدیث مصطفی است نیت المومن خیر من عملہ یا نیت المرء خیر من عملہ عمل مربوط بنیت است کہ مردے نماز گذارد چنانچہ قیام و قرأت رکوع وسجود بتمام بجا آرد و را نیت ادائے صلوۃ نبودہ باشد لا فرضاً ولا نفلاً آن صلوۃ را اعتدادے نباشد مردے ہذلے کرد لا ثواب ولا عقاب فیہ اگر فرض کنیم چند نفرے در یک صف نماز میگذارند یکے برسم وعادات میگذارد دیگرے برائے نجات میگذارد سیوم برائے فوز درجات وتنعیم جنات عدن ومردے برائے دیدار حضرت میگزارد وعداً او نقداً و یکے دیگرے من حیث انہ الہنا ونحن عبدہ میگذارد واگر خداوند نماز ہر یکے قبول فرماید نماز ہر یکے بحسب نیت او باشد واو کہ بریا وزور گذارد فقیہ گوید لا ثواب لہ ولا عقاب لہ وصوفی گوید او یکے از جملہ مشرکان خدائے باشد اکنون خیر من عملہ چہ باشد بعضے گویند این از قبیل قلب است یعنی عمل المرء خیر من نیتہ اگر نیت ہست وعمل نیست چہ سود مند آید پس عمل بہتر از نیت باشد نیت بہتر از عمل باشد بر نصاب باشد مردے حولان حول شد بغیر نیت ادائے زکوۃ تمام مال را در راہ خدا بذل کرد ثواب او مثل و درجہ او برتر گویند۔ درین حدیث زینوا القران باصواتکم از قبیل قلب است یعنی زینوا اصواتکم بالقران وما دیدیم کہ یکے قران را

باِلحان خوب خواند در دل سامع اثرے بیش و رقتے برتر باشد قران خواندن
ابو موسیٰ اشعری و شنیدن رسول الله علیه السلام و فرمودن او لقد اوتیت
مزمارا من مزامیر آل داود و گفتن ابو موسی اگر دانستمے که تو میشنوی
لحبّرت تحبیرا اکنون چه میگوی تزیین قران بصوت شد یا تزیین صوت
بقران شد در اعتبارات مختلف سکوت اسلم الطریق والسلام۔

حدیقهٔ نهم

در بیان مراتب دل و اطوار او و چیزے از عدم خلقت قران

اتفاق علما است که نماز فریضه بجماعت گذاردن سنت موکده و جماعت
هم امام و مقتدی این نیز جماعت باشد زیرا چه یکے با دوم جمع شد حکم جماعت گرفت
و گویند در اول جمع زوج است و سه اول جمع فرد است و خواجه من قدس الله
سره گفته است هر که میان هشتاد سال یک نماز فریضه بغیر جماعت گذارد صوفیان
او را اجرت چرکین نامند و مشایخ کسے که با ایشان پیوند کند اول نصیحت این باشد
که فریضه بجماعت گذاری و بعضے علما نماز جماعت را واجب گویند و میان واجب
و سنت موکده صفت موافات باشد اوستادنا مولانا عماد الدین تبریزی رح
مکملات گفتے واجبات را مکملات و بعضے علما نماز بجماعت فریضه گویند
تمسک بدین آیت کنند وارکعوا مع الراکعین اے صلوا مع المصلین و
تشبث به حدیث پیغامبر کنند که او گفت فارجع فصل فانک لم
تصل و القصة علی الشهرت۔ و دیگر گوئیم صورت و هیئت موجود است
بر انواع است بر تنوع و اختلاف است و هر یکے بصورت نوعی خویش مسبح
و مصلی رب است تعالی یکسر سر زیر پا بالا آفریده است چنانچه اشجار و اصل فرود است

دن تحبیرا ن بقرآن باشد

واطراف او بالااست و بعضے طیور کذلک تسبیح او همین صورت نوعی اوست
گویند خداوند فرمود وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ و معنی گویند تسبیح او دلالت
بر وجود صانع علیم قدیم حکیم و دیگر تسبیح دارد مخفی بد و اهل کشف وعیان خبرے
ازین به یقین داده اند. حکایت مرتضی علی علیه الصلوة والسلام و مورے که
پاسے او از بند نعلین مرتضیٰ علی افگار شده بود در کتب مسطور است. قوله
سبحانه وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوٗدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فٰعِلِيْنَ
بدین مثال شاهدے عدل است و ضمیر بحمده یا راجع به الله است و این ظاهر
است و مرجع او بشئی هم درست باشد زیراچه گفت و ما من موجود الا
وله وجهان وجه منه الی نفسه وجه منه الی ربه پس چون جهت
الی الرب باشد وجهیکه در شئے بنسبت رب دارد و این ضمیر راجع بدانست
معنی این چنین باشد هیچ چیز نیست که او مسبح خود نیست لاحول ولاقوة الا بالله کجا
افتاده ام بسر سخن باز آیم وجودیست خداے را معکوس میپرستد و وجودیست
درست ایستاده آن نوع انسان است و وجودیست نگون شده میپرستند
وَمِنْهُمْ مَن يَمْشِيْ عَلٰى اَرْبَعٍ چنانچه دواب است مانند او وجودیست
و وجودیست که افتاده بشکم میرود چنانچه مار و امثال آن فَمِنْهُمْ مَن يَمْشِيْ
عَلٰى بَطْنِهٖ صلوة جمله انواع واجناس را تحیزے است استاده خاصه انسانست
آن قیام صلوة است رکوع صورة چهار پایان انگاهداشت که ایشان همچنان می
روند و در سجده شد آنکه بشکم میرود صورت او را انگاهداشت و آنکه سجده کرد
صورت معکوس را نگاهداشت که خدا یرا به راس نگون کرده میپرستند اینجا
جماعت چه معنی دارد لله در من قال بفریضة تعدیل الارکان
و بحقه و بحقیقت نماز بجماعت این باشد که انسان قلبے دارد و قالبے دارد و

روحے دارد وسرے دارد وخفی دارد ہر پنج بیک خانہ قرار گیرد و ہریکے بادیگرے
صورت اتحاد بیند خفی با قلب آنچنان جمع گردد کہ قطرہ با دریا ہر یکے را بادیگرے
ہمین مثال است اے عزیزما زجماعت بحق معرفت وشناخت رب العزت
جزاین نباشد وہمچنین گویند انا من اھوی ومن اھوی انا والسلام

حدیقہ دہم

اجماع بقرآن مفسران واجماع عقلاے دین است کہ اللسان
ترجمان القلب فعلی ہذا با این کلام سخن چونہ ربط یابد یَقُولُونَ بِاَلْسِنَتِہِمْ
مَالَیْسَ فِیْ قُلُوْبِہِمْ ازبسیارے مردم کہ ایشان دربیان علمے ادعا وقتی کنند
پرسیدم جز سکوت بصفت مرد مبہوت نبود اما آنچہ مارا دربیان محققے است
تنبیہے وتشریحے کنیم ولرا ہفت طور است یکے را قلب گویند دوم را فواد
گویند سیوم را خفاف گویند چہارم را جاش گویند پنجم را خلد گویند ششم را آنچہ
گویند ہفتم را اجمال گویند وجز این نامہا دیگر ہم ہست آن ہم ازین ہفت بیرون
نیست اینکہ مردے چیزے کہ در دل باشد در زبان غیر آن گوید در پردۂ آن
پردہاے دل است کہ گفتار غیر آنست مرد حافظ کلام اللہ میخواند و در دل او
حکایتہاے دگر میکند آن حکایتہا میان این ہفت پردہ در پردہ ہست عاشق مبتلا
قَدْ شَغَفَہَا حُبًّا از چہارم پردہ است حب غیر حق تا چہارم پردہ است و
حب اللہ جز در فواد و قلب نیست غیر حق درین حریم گزرے ندارد اگر حافظے
قرآن را بدین صفت خواند آنچہ بزبان میگوید دل ہمان گوید عنقریب کشف اسرار
قرآن بروے جلوہ کند ملی حرف خود را در برا و برا داد بہ در زمان لطیف از
الف والم تا سین والناس حرفاً بعد حرف مع ادا نہ بصفت مخارجہ مرتب

بغیر خطائے و خللے و سہوے و زللے دست دہد این معنی بکرے است فحول
علما باللہ را انجو نا بہ دست دہد تا کدام نیک بخت باشد کہ این عروس ازلی در
برا و براد شنید سنائی رحمۃ اللہ علیہ برین جملہ اشارتے فرمودہ است بیت

عروس حضرت قرآن نقاب آنگہ براندازد   کہ دارالملک ایمان را مجرد بنید از غوغا

اینجا معلوم میشود کہ قرآن مخلوق است یا غیر مخلوق کلام نفسی او بدین
صفت است کہ گفتیم او تعالی ازلا و ابدا درکلام است سکوت بر و روا نیست
و اگر حدوث و زوال آید و جمیع کلام او عربی و عبری انجیل و زبور ہمہ یک حرف
است و آنکہ او بدین طی حروف رسیدہ صفتے از صفات او متصف گشت گفتار
او این چنین نیست کہ او تعالی گوید بسم اللہ چنانچہ معلوم مردم است اول با بعدہ سین
بعد ازان میم آن مردم کلام او شنیدہ اند کہ قصص را بدان مجلدات مستغرق شود
یک حرف گفتہ اند و اگر آنرا در کتابت و گفتار آرند کتابخانہ پر شود بعضے
محققان ہم ازین گفتہ اند کلام لیس بحرف ولا صوت ولا غیر حرف
وصوت شعر

سخن کوتاہ کن گیسو دراز را   چو میدانی کہ محرم در جہان نیست

اینجا عبارت دست نمیدہد اینجا جز از غموزے و رموزے و اشارتے
و لحظے نیست عبارت بے کم است روندہ بیا استادہ است این عالمان جاہل
و این پیران نابالغ و طفلان سپید سر و سپید ریش سیاہ کار اند فہم نکنند تو سخن
گرد آر شعر

مرد معنی را طلب از این میان   اہل صورت را نباشد اعتبار

والسلام

دو حدیقہ کہ بعد اتمام این نویسانیدہ بودند این است ۔

حدیقۂ اول

دربیان ازلیت وابدیت محبت حق اختیار کردن عاقل محبت را

اہم الہام واکرام المرام محبت اللہ است تعالیٰ عن الزوال والانصرام و محبت اسباب ومواجب علی انواع مرد حکیم عاقل وشخص علیم فاضل فکرتے گمارد کہ عمر عزیز را درکدام کلام کار رود درچہ مطلوب صرف باید کرد معلومش شد کہ ہمہ در ورطۂ زوال وفنا است احسن الاشیا واجمل المطالب عبادت رب است سبحانہ وآن نیز در ورطۂ عدم است امروز شخصے للہ فی اللہ صلوٰۃ را کہ حسنہ بعینہا است بحق شرایطہا وارکانہا بجا آورد وآنرا خداوند سبحانہ قبول کرد فردا آمنا وصدقنا جزاے آن دہد اما صلوٰۃ در ورطۂ خیال افتاد وہی دار انعام واکرام لا دار تکلیف وتعنیف واگر کسے گزارد ویکے از ملذذات ومرغوبات بود اما نماز رفت برین قیاس ہرچہ این جہلے است مال وجاہ وقوت وعیش وتمتع جز خیالبازی نیست صلوٰۃ کہ حسنہ بعینہا است جاہ ومال او گفتنم دگر چیز یرا چہ عبرت باشد امامحبت اللہ سبحانہ بصفتہ ازل وابد استؔ او ازلی وابدی دوستی او کذلک پس مرد حکیم سلیم ہمہ را پشت دادہ روے بمحبت آورد حکیم سنائی میگوید **بیت**

گرت نزہت ہمی باید بصحراے قناعت شو	کہ آنجا باغ درباغ است وخان درخان ودادرا
وراز زحمت ہمی ترسی زنااہلان بر صحبت	کہ از دام زبون گیران بعزلت رستہ شد عنقا
مرا بارے بحمد اللہ زراہ ہمت وحکمت	بسوے خطۂ وحدت برد عقل از خطا اشیا

حکیم سنائی چنین فرمود کہ حکمت وہمت این تقاضا کرد جز خداوند سبحانہ را طالب نباشد عمر عزیز اوصرف نکنند ہان وہان بسے کلام ما را اصغاے کن واہتمام تمام در اعلیٰ علیین فہم خود منقش ومثبت سازد کہ طالب محب وعاشق

مبتلا ورای این همه است الفائز من الله در دلش طالب سبوحی و قدوسی که وجودش ورای همه وجودات است و از جمله نسبت و انما فات بیرون هست اسناد فقیه وجیهه مذکر و مفسر و محدث ناصح با وی پند دهد یا ابن نسا الحیض این التراب و رب الارباب واین الماء والطین من حدیث رب العالمین.
تو چیستی وکیستی قدم بر خط عبودیت استوار میدار و امید و ارباش فردا ترا نجاتی شود و اگر فوز در جنات و دخول جنات ترا میسر آید ذلک فضل الله یوتیه من یشاء و این مسکین نیز با خود فکری میکارد که نصّاح بحق نصیحتی کرده اند تو مجهولی مجهولی استغفر الله ترا با وی چه نسبت برای محب را جنسیت شرط است **مصرع**

دلا دامن فراهم کن کجا ما و کجا ایشان

دل را از آن باز آر و ثانی حال بنماز وی مبتلا وتی تا بچه مشغول نظری میکار دچه بیند که دل همانجا گرفتار است لابد ولاحیلت ولا جرم فریاد برکرد با همنشین چنین گوید. **بیت**

دل را ز عشق چند ملامت کنم که هیچ | این بت پرست کهنه مسلمان نمیشود

این رباعی در حال او باشد. **رباعی**

صوفی شوم و خرقه کنم فیروزه | دردی سازم ز درد تو هر روزه
زنبیل بدست دل دیوانه دهم | تا از در تو در دکنم دریوزه

خواجه من قدس الله سره این مصرع را "تا از در تو درد کنم دریوزه" چند بار گردانید و گفتند که تا از در تو درد کنم دریوزه تمنا فی وبتلای اسیری گرفتاری این بیت را بسیار بار با خود میگفت. **بیت**

محمد را ز حال او چه پرسی | گرفتارم گرفتارم گرفتارم

مطربان قوالان این رباعی را ترانه میگفتند. **رباعی**

جائے دیدی غریبکے تو یکے — کورانه خزدنے خرے نه سگکے
نگذارندش هیچ کلبه شبکے — باین همه مفلسی گرفتار یکے

محمد حسینی با خود میگفت آها فاها آن عزیز بزرگوار منم والسلام

حدیقه دوم

در بیان اختیار کردن طالب راه ارادت وطلب تجلی در سلک این مجموعه منسلک گرداند تا تضییع آن لازم نیاید و هدیه بقدر مهدی درے و در درگاه آن مقرب و هادی باشد۔

محمد حسینی میگوید اگر طالب را قوم پرسند که چه موجب بود که راه ارادت اهل تصوف اختیار کردی و در حکم ایشان درآمدی و آنچه فرمودند تو آن کردی والبته جان و جهان خویش فدائے خاکپاے ایشان ساختی او شاید با محرم این گوید که محبت حق د. دل من القا شد دیدار جمال کمال حق در دل من افتاد من دران متحیر گشتم هر چند که دل را ازین خطره بازمی آرم بازمی آید و اگر از متفقه و محدثه میپرسم ایشان با جمعهم انگشت سبابه خود را بدندان میگیرند که هرگز این سخن مگو که وعده است فردا آمنا وصدقنا اهل بهشت را بعد اکمال نعم ایشان را این دولت دهند که جمال لایزال مشاهدهٔ ایشان شود اما این که تو نقد میطلبی درین جهان دنیا استغفار کن بره توبه گذر خود را از خطره وصال باز آر از هر نوع عذر بخواه و من خود را این چنین میکردم که ما للتراب و رب الارباب واین الماء والطین من حدیث رب العالمین وفقیهان ومحدثان ومفسران همین تعلیم کرده اند باز دل را خواهان آن می بینم خود را مضطر ومتحیر یابم عین آن میشود که شاعرے گفته است۔ **بیت**

دل را ز عشق چند ملامت کنم که هیچ — این بت پرست کهنه مسلمان نمیشود

درین گرداب حیرت که لا بدله و لا سبیل الیه افتاده دست و پاے میزدم همه درین ورطه بودم ناگهان شنیدم که طایفه صوفیان ازین نشانے میدهند و ازین نوع بیانے میکنند و بدین دعوی هم دارند تا آنکه این دوبیت میخوانند ـ بیت

آنانکه ریاضت کش سجاده نشینند   باید که خدا را بنمایند و به بینند
در خود نه نمایند نه بینند به تحقیق   از اهل سموات که یاجوج نه بینند

بحضرت جناب عالیه ایشان غلطان آمدم و جبین خویش را بر آستان ایشان سودم اصغاے درستے نماے کردم در گوش من افتاد یکے میگوید لیس فی جبتی سوی الله دیگرے میگوید انا الحق دیگرے میگوید سبحانی ما اعظم شانی با خود گفتم این نباشد جز آنکه از دیدار او نصیبے گرفته اند هر آئینه بر ایشان آمدم خود را در سلک ایشان منسلک کردم و آنچه ایشان میگفتند آثار و علامت آن پیدا دیدم این اختیار راه تصوف من موجب این بود که بیان شد و شیخ رحمته الله علیه خود با من ارشاد کرد بهرا ایثار المهدی هولاء القوة لاجل کذا و کذا لاحول ولا قوة الا بالله این ره طالبان نیست ره غافلان است والله اعلم والسلام

وجود العاشقین

المعروف بہ

رسالہ عشقیہ

از تصنیفات

حضرت قطب الاولیا امام الاصفیا شہباز بلند پرواز لامکان
جعفر الثانی ولی الاکبر خواجہ صدر الدین ابوالفتح سید محمد گیسودراز بندہ نواز
رضی اللہ تعالیٰ عنہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

سپاس بے حد وستایش بیحد مرقادر مطلق وحاکم برحق را وجانان عاشقان
ومحبوب جملہ جہان را و درود بے قیاس مراحمد حق شناس راکہ محب درگاہ ومحبوب ن صاحب
شہنشاہ معین العاشقین وممد المحققین والتابعین واصحابہ المقربین باد وآلہ الامجاد ن محقق

بعد سپاس حق و درود برحق سخنے چند از عشق بے پایان خاک وبقوت جان پاک بعنایت ہو اللہ وبہ اشارت حسبی اللہ در قلم آوردہ میشود تا محبانرا محبت بیافزاید و دوستانرا دوستی رہ نماید واین خاک را نیز بہ دعاے خیر یاد باید تا بدولت آن یار قدیم وشفقت ہمراہ مقیم درین خاک باشد مستقیم درین باب امید الی اللہ لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَۃِ اللہ است۔

بدانکہ اے عزیز درین جہان ہمین سہ چیز است وراے این ہمہ ناچیز
یعنی عشق وعاشق ومعشوق ہمین ظہور وہمین بطون ظاہر عبارت خلق وباطن ن معشوق قائل
عبارت خالق واین ہر دو در مرتبۂ ذات یکے باشد اگرچہ بسیار است چنانچہ
احد یعنی لا احد الف بمعنی عشق وحے بمعنی عاشق ودال بمعنی معشوق در جمع
توحید ہر سہ یکے باشد چنانچہ دریا وموج وکف ہر سہ حقیقت دریا است ن در حقیقت
ویکے است۔ اکنون کسے را کہ این در بکشاید من وتو نماند آن دم یکے باشد یکے
کما قال اللہ سبحانہ وتعالیٰ وَمَآ اَمْرُنَآ اِلَّا وَاحِدَۃٌ اے صفت

الا واحد لا یعنی نیست صفت ذات ما مگر یکے چنانچہ قال النبی علیہ السلام العشق نار اذا وقع فی القلب احرق ما سوی المحبوب
معنی چنین باشد کہ عشق آتش است چون افروختہ شود در دل مردم بسوزد ہر چہ غیر دوست بود یعنی غیر بود بزرگے میفرماید ؎

جہان عشق است دیگر زرق سازی   ہمہ بازی است الا عشقبازی

چون این آتش ترا حاصل شود ہیزم تن تو سوختہ گردد آنگہ تو نہانی عشق ماند تو ندانی عشق داند چون خود را بخود باختی از خودی خود خلاص یافتی چنانچہ عشق دل منزہ است از آب و گل یعنی جان باز در عشق سرافراز دو چشم خود بخود ہمی مالد دیا ہمین نالد ؎

مجنون عشق را دگر امروز حالت است   کاسلام دین لیلی دیگر ضلالت است

سر محبوب مجنون داند اما عقل عاقل اینجا کور ماند زیرا کہ عشق سہ حرف است عین عبارت از نفی عقل و شین عبارت از نفی شرک و قاف عبارت از نفی قالب یعنی چون عشق آید این ہر سہ چیز فراموش گرداند چنانچہ مصلح الدین از عشق صادق شیخ سعدی میفرماید ؎

چو عشق آمد از عقل دیگر مگوے   کہ در دست چوگان اسیر است گوے

و نیز عشق را پنج مرتبہ آوردہ اند اول شریعت یعنی شنیدن صفت جمال محبوب تا کہ شوق پیدا آید دوم طریقت یعنی طلب کردن محبوب و رفتن در راہ محبوب سیوم حقیقت یعنی حضور بودن دایم در حسن محبوب چہارم معرفت یعنی محو کردن مراد خود را در مراد محبوب پنجم وحدت یعنی وجود فانی خود را شکستن ہم در ظاہر و ہم در باطن موجود مطلق دانستن ہمین محبوب را۔ چون این پنج مرتبہ تمام شود کار بہ اتمام رسد آخر ہمین عشق محبوب ماند و موج عاشق و معشوق در بحر

عشق غرق شود چنانچہ بزرگے فرمودہ العشق کالطھر بین الدمین
یعنی وجود میان دو عشق است چنانچہ پاکی عورت میان دو خون است یعنی
اول ہم عشق بود و آخر ہم عشق باشد زیراکہ ہر وجودیکہ ہست بیرون از عشق نشدہ
است بغیر از عشق نتواند ماندن پس اول و آخر ظاہر و باطن ہمین عشق است

الوجود بین العشقین کالطھر بین الدمین ؎

چیست آدم چیست حوا عشق بس — گرچہ آید صد ہزاران پیش و پس

چون بیان عشق و مرتبۂ عشق تمام شنیدی و دریافتی اکنون بکمال ہوش
بشنو و دریاب بدانکہ اے عزیز این عشق مانند تخم است و اورا درختے است
کہ آنرا وجود گویند و قالب نامند و تن خوانند و این درخت درون و بیرون گرفتہ
بیان بیخ — و این درخت پنج بیخ است یکے عقل دوم وہم سیوم روح چہارم علم پنجم جان و این ہر
پنج را حقیقت گویندہ ازین پنج بیخ پنج شاخ ظاہر شدہ یعنی از عقل بینائی
و از وہم شنوائی و از روح بویائی و از علم گویائی و از جان توانائی و ازین پنج شاخ
پنج برگ برآمدہ یعنی از بینائی حرص و از شنوائی کینہ و از بویائی حسد و از گویائی غضب
و از توانائی کبر است و این ہر پنج معنی نفس است و آن پنج معنی دل است و
بیان دل — این ہر دو در مرتبہ ذات یکے باشد و این را شریعت گویند چنانچہ بزرگے فرمودہ
است ؎

نفس و روح و عقل و دل جملہ یکے است — مرد معنی را درینجا کے شکے است

چون بیخ با شاخ و شاخ با برگ شنیدی و دریافتی اکنون گل با میوہ و میوہ
بیان گل — با تخم با ہوش بشنو و دریاب۔ بدانکہ اے عزیز این درخت را گلہا است یعنی طاعت
و زہد و تلاوت و قناعت و سخاوت و این پنج را در معنی طریقت گویند و درین گلہا
میوہا است یعنی شفقت و محبت و رحمت و برکت و ہمت و این پنج در معنی عشق یکے

باشد که او را معرفت گویند و در میوه تخم است که آنرا وحدت گویند زیرا که همون تخم اول است که آنرا عشق خوانند العشق هو الله که از وی همه ظاهر شده است بلکه همو است که بدین خود را جلوه داده است دایم و قایم است چون بیخ با شاخ و شاخ با برگ و برگ با گل و گل با میوه و میوه با تخم یعنی شریعت و طریقت و حقیقت و معرفت و وحدت.

چون این جمله شنیدی و دریافتی اکنون با هوش بشنو و دریاب که وجود این درخت از طبایع اربع عناصر و اربع نام است یعنی حرارت و رطوبت و برودت و یبوست یعنی گرمی و سردی و تری و خشکی یعنی آتش و باد و خاک و آب این هشت یعنی چهار است برون و درون این وجود عدم هرچه هست همین چهار است.

چون این شنیدی و دریافتی اکنون با هوش بشنو و دریاب بدانکه ای عزیز جنبش این درخت بازی شهوت است و قال و استواری این درخت خیال و حال و حیات این درخت بیداری و هوش و ممات این درخت خواب و فراموشی کما قال النبی صلی الله علیه وسلم النوم اخ الموت یعنی خواب برادر موت است.

چون حیات و ممات این درخت شنیدی و دریافتی اکنون با هوش بشنو و دریاب که نهال این درخت در فنا است که آنرا بقا گویند و وجه الله خوانند و ذات الله نامند کما قال الله تعالی کُلُّ مَنْ عَلَیْهَا فَانٍ وَّیَبْقٰی وَجْهُ رَبِّکَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِکْرَامِ و این فنا یعنی بقا است و این درخت درون و برون گرفته و ظاهر و باطن پیوسته بلکه عین درخت شده و یکی گشته و دو نمانده. اکنون ببین که جمله این درخت بقا است که آنرا عشق نیز گویند که این درخت عشق لاحد و لانهایت لامثل و لاغایت خود بخود شکل و صورت صد هزاران و رنگهای بیشمار دارد وحده لا شریک له.

واین جمله چون شنیدی و دریافتی اکنون کمال آن با هوش بشنو و در باب معشوق عشق و عاشق هر سه یکے است اینجا تو خود بخود نگنجی همه ان چه کار دارد بدانکه اے عزیز این درخت همین وجود هستی تو و شکل این درخت همین افعال و اوصاف تو کما قال علیه الصلوٰة والسلام ان الله خلق آدم علی صورته اے علی صورت الرحمن اکنون به بین تو که عین بقائی بلکه عین عشقی و مطلقی و مقیدی مطلق جز تو کسے نیست فی الجمله توئی که خود را بخود گذاشتی دوئی و جدائی نیست ؎

زعین تقیدی وعین مطلقی

وجودے ندارد کسے جز خدا — همانست باشد همیشه جدا
تماشاے خود را بخود می نمود — همون عاشق و عشق و معشوق بود

چون نفس خود را چنین شناختی عین بقا گشتی قال النبی صلی الله علیه وسلم من عرف نفسه بالعجز والفناء فقد عرف ربه بالقدرت والبقا چون نفس خود را فنا شناختی بقا یافتی چون فانی فی الله شدی باقی بالله گشتی چنانچه بزرگے فرموده ؎

هر چند که پر دردی کے محرم ما گردی — فانی شو فانی شو تا محرم ما گردی

چنانچه آورده اند در دل درویش اهل فنا ندا شد جرّد جرّد یعنی مجرد شو مجرد شو همه موے اندام او ریخته شد زهے مقام حیرت درویش که در حیرت بمانده چنانچه در خبر است الحادث اذا قرن بالقدیم کشف له اثر یعنی نمک در آب انداز ند جمله آب شود و اثر نمک نماند اکنون تو نمانی عشق ماند و تو ندانی عشق داند ؎ ن درویش اهل ابنا باشد

دریاے کهن چو بر زند موجے نو — موجش خوانند و حقیقت دریاست

درین جمله جا نها چنان گم شود که گفت و گوے و جست جوئے نماند کما

قال النبی علیہ السلام من عرف اللہ کلَّ لسانہ چنانچہ
شیخ سعدی فرماید

چو بلبل روے گل بیند زبانش در نوا آید　　مرا از دیدن رویت فرو بست است گویائی

اما اینجا گفتہ میشود بہ اعتبار کمال شوق و دوست یعنی من عرف
اللہ طال لسانہ چنانکہ باد صبا آید انچہ بستہ در حال بکشاید و این بیت بر
زبان سراید

عجبے نیست کہ سرگشتہ بود طالب دوست　　عجب این است کہ من واصل و سرگردانم

چون این جملہ تمام فہم کردی اکنون بہوش باش و نگاہ دار کہ اے عزیز در
وجود تو سہ مقام است اول و اوسط و اسفل یعنی ناف نفس کہ مرتبۂ اسفل است
تعلق بہ دوزخ دارد درین دیو و پری و مار و کژدم و آتش و سردی و آنچہ لوازم دوزخ
است و اجناس سفر درین مقام است و این مقام ظہور ابلیس است ۔ و مقام ن ودرین
اوسط سینہ است تعلق بہ بہشت دار یعنی زمین بہشت مقام حور و قصور و اشجار
و اثمار ناز و نعمت و انچہ لوازمہ بہشت است درین مقام شاہ عشق بنام محمدؐ ن لوازم ن وشاہ عشق [illegible]
ظہور است ۔ و دل مقام اعلی کہ تعلق ہمہ بحق دارد کہ احد است درین مقام ملایکہ
وعرش و کرسی لوح و قلم آسمان و آفتاب و ماہتاب و ستارہ و انچہ لوازم نور حق
است درین مقام است و شاہ عشق درینجا بوصف اللہ ظہور است ۔ چون این
جملہ کمال میوۂ عشق و وصف عشق است بلکہ ہموارہ است کہ خود بدین طریق ن ہمون
است اما بمقامے نام دیگر است قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم انا ن بہر مقام
مافی وراء العرش احمد و فی السماء احمد و فی الارض محمد و تحت
الثراء محمود یعنی ہمون احد در مقامے نام احمدؐ و محمدؐ و محمودؐ دریافت ۔
چون این مقام شنیدی اکنون باہوش بشنو و دریاب اے عزیز آدم

وعالم جملہ عشق است وقدیم است اول وآخر ندارد تو آمده است ؎

این جهان صورت است ومعنی دوست و - به معنی نظر کنی همه اوست ؎

نقشے منودم من عیان درصورت انسان نهان

ظاهر مکن باکس مگو خوش خوش برو بردار ما

ونخواهد رفت بلکه دایم وقایم است کما قال الله تعالی لَمْ یَلِدْ وَ لَمْ یُوْلَدْ اسے لَمْ یَخْلُقْ وَلَمْ یُخْلَقْ یعنی نه آفریده است ونه آفریده شده است همچنان است هو هو هو اینجا فهم من فهم چنانچه بزرگے فرموده ؎

عشق سلطان است درهردوجها عقل را مدخل نباشد اندران

زیراکه این دریا است خون خوار وبے قعر وبے کنارهی هی این را بیان توان گفت واگر کسے سوال کند که هی می ضمیر مونث است پس مشابهت حق تعالی چون توان کرد جواب آن است که در شب معراج تجلیات حق سبحانه تعالی حضرت خواجه عالم را علیه افضل الصلوة والسلام به صورت مونث شده بود۔

چون این جمله شنیدی و دریافتی اکنون بشنو و دریاب بدانکه اسے عزیز این ماندن تو درچه است و درچه مانده یعنی محبت ودرمحبت ماندن است که آنرا عشق نیز گویند ودرمحبت مانده زیراکه بیرون محبت ماندن ممکن نیست هرکرا دوست داری وبهرچه روے آری آنکس نیز توئی که خود را بخود دوست داشته باشی وهرچیز راکه بینی ومحبت داری آن نیز توئی کما قال النبی صلی الله علیه وسلم رایت ربی بعین ربی دیدم خدا را بچشم خدا حدیث دیگر رایت ربی فی لیلة المعراج فی احسن صورت من صورت امرد شاب قطط یعنی پیغمبر فرمود صلی الله علیه وسلم که دیدم پرودگار خود را دران شب معراج به خوب ترین صورت جوان که زلف او پیچ درپیچ بود اما محمدؐ

علیہ السلام خدا اے عزوجل را در خود دید چنانچہ در آیت شاہد است کما قال اللہ تعالیٰ وَفِیْ اَنْفُسِکُمْ اَفَلَا تُبْصِرُوْنَ یعنی من در ذاتہاے شما ام و نمی بینید شما دیگر شاہد است ما رایت شیئا الا و رایت اللہ فیہ یعنی ندیدم من ہیچ چیز را اگر دیدم خدا را در ان چیز شاہد دیگر انا واللہ فی الوحدت واحدا یعنی من و خدا در وحدت یکے ام ــ

احد است اینجا احد اے مرد کار	دایما در عشق باشی بیقرار

پس اے عزیز او دایم خود بخود نگر انست چنانچہ بزرگے فرمودہ ــ

اے خدا چون توئی غم و شادی	تہمت ما و توچہ بنہادی
ہم تو لیلی و ہم تو مجنونی	ہم تو شیرین و ہم تو فرہادی

بزرگے دیگر فرمودہ ــ

خدا بود عاشق بخود اے گدا	جہان کرد آئینہ خود نما
تماشاے خود را بخود می نمود	ہمون عاشق و عشق و معشوق بود

چون این محبت را بشنیدی و دریافتی بدانکہ اے عزیز این محبت را آب حیات میگویند و جاے این در ظلمات است یعنی دردن چشم زیرا کہ محبت از چشم پدید آمدہ است اکنون چشم خود را بشناس کہ کیست و چیست کہ صاحب وجود تو و مالک تن تو ہمان تخم اول است کہ جملہ از و ظہور راست چنانچہ عبد اللہ انصاری در مناجات خود میفرماید الٰہی ہستی وجود خود چہ نازم مرا دیدہ دہ کہ آن نظر بہ ہست تو سپارم این را دایم و قایم نگاہ دار و خود را بخود بین و خود را بخود جلوہ کن و خود را بدین لبیا روبار چنانچہ بزرگے فرمودہ است ــ

[illegible] ارزانی دار

چشمے دارم ہمہ پر از صورت دوست	با دیدہ مرا خوش است چون دوست درواست

از دیده و دوست فرق کردن نه نیکواست یا اوست بجاے دیده یا دیده ہمو است

رباعی
اے دوست ترا بهر دو کان میجستم ہر دم خبرت زاین و آن میجستم
دیدم بتو خویشس را تو خود من بودی خجلت زده ام کز تو نشان میجستم

چون صفت چشم تمام شنیدی و دریافتی اکنون با ہوش بشنو و دریاب
بدان که اے عزیز این نور حقیقتہ ریح است که آنرا روح نامند که الارواح
مراکب من السمایے یعنی دم بقدم آمیختہ و یکے شدہ و یکے گشتہ است چنانچہ
بوے در گل و مسکہ در شیر بیت

بندہ با حق ہیچو شیر و روغن است آمیختہ این ہمہ شیر است و روغن ہم تو ی لا یبصرون
اما حقیقتہ دم است که آنرا روح خوانند و نور گویند کما قال اللہ تعالیٰ
اَللّٰهُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ این ذرہ نور و روح را بہ عبارت و اشارت
گفتہ شدہ است اما بحقیقت نام و نشان ندارد و حد و رسم نیز ندارد ذاتے
است نا محدود و نا متناہی و بحرے است بے پایان و بے کران و این ذات نور
علی الدوام در تجلی خویش است چنانچہ بزرگے فرمودہ بیت

بے نشان شو در رہ نام و نشان تا جمال خویش را بینی عیان

نظم عربی
پس گل آدم ہمین دم خاک باد ظاہر صورت چہ بینی ہر چہ بینی یاد باد

چون این شنیدی و دریافتی اکنون با ہوش بشنو و دریاب بدانکه اے عزیز
ہمین دم و قدم یعنی روح و ریح را خدا و رسول گویند ظلمت و نور خوانند جبرئیل و میکائیل
و اسرافیل و عزرائیل نامند بهشت و دوزخ جن و انس وحش و طیور و کفر و اسلام
خوانند دین و دنیا کعبہ و بتخانہ گویند۔ بیت

مسجد و دیر توئی کعبہ و بتخانہ یکے است ہر کجا گوش نہادم ہمہ غوغاے تو بود
و این حقیقت عشق است که خود بخود چنین است ظاہر و باطن خود است

ہرچہ شد شدن تواند و ہرچہ کرد کردن تواند و بداند کہ وَاللّٰہُ عَلیٰ کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ شعر

عشق مشاطۂ ایست رنگ آمیز — کہ حقیقت کند بہ رنگ مجاز
عشق میباز و خدا با خویشتن — شد بہانہ درمیانہ مرد وزن

این مثنویات کہ گفتہ شد ہمہ درباب عشق درج کردہ شد واللہ اعلم بالصواب۔

مثنوی

عشق گوہر بے بہا و بے نشان — بہر عشقش ہر دمے تو جان فشان
عشق اول عشق آخر جا و دان — باخودی خود بباز د ایمان
عشق نور و عشق نار و عشق دار — عشق پنج و ہفت باشد عشق چار
عشق باد و عشق آتش آب خاک — درحقیقت عشق باشد جان پاک
عشق شاہ و عشق ماہ و عشق راہ — بر سر خود عشق پوشد صد کلاہ
عشق عرش و عشق کرسی ازدان — ہم قلم ہم لوح ہم محفوظ دان
عشق شمس و ہم سما و ہم زمین — ہم فرشتہ در شمارے درکمین
عشق روشن ہم نجوم و ہم برج — باخودی خود نزول و ہم عروج
عشق بیخ و عشق شاخ و عشق گل — عشق میوہ عشق تخم و عشق ل
عشق در صورت جمال خود نمود — جملہ اشیا درحقیقت عشق بود

این مختصر را وجود العاشقین نام نہادہ شد۔

رسالۂ توحید خواص

از تصنیفات

حضرت قطب الاولیا امام الاصفیا شہباز بلند پرواز لامکان جعفر الثانی

ولی الاکبر خواجہ صدر الدین ابو الفتح سید محمد گیسو دراز بندہ نواز

رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العلمین والصلوۃ علی رسولہ محمد والہ
اجمعین۔ اما بعد رسالہ دربیان **توحید خواص** ومقام اہل اختصاص۔
ن بعد حمد بعد از حمد کہ موجود نیست مگر وے ودرود بر مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ مقصود
نیست مگر وے آنچہ سوال میکردی وبہ ابتہال درمیخواستی کہ چند سخنے در توحید
خواص بنویسم قلم برگرفتم وبتائید ربانی در کتابت آوردم تا شمۂ اجابت سوال
تو کنم وسخ شک وشبہ از دامن یقین تو بہ آب تحقیق بشویم وچنانکہ زمانہ وقت
ن ہمہ املا کند بنویسم از راہ انصاف کہ ہمہ دل سامع باشد کہ اِنَّ فِی ذٰلِکَ لَذِکْرٰی
لِمَنْ کَانَ لَہٗ قَلْبٌ۔ والموفق ھو اللہ
ن عالم موجودات **فصل**۔ بدانکہ موجودات عالم بر دو نوع است عالم صورت وعالم
معنی عالم صورت ہمہ ظاہر است وعالم معنی ہمہ باطن۔ عالم صورت بعضے
بدیدۂ ظاہر دیدہ میشود چنانکہ ملکی بعضے بدیدۂ باطن دیدہ میشود چنانکہ ملکوتی۔ و
آنکہ عالم معنی است آن دیدہ نشود مگر در صورت پس ظاہر وباطن ہمہ صورت
اوست کہ او خود را بر این صورت در ظاہر مینماید **رباعی**

ہر نقش کہ بر تختۂ ہستی پیدا است　　آن صورت آنکس است کین نقش آراست

دریاے کہن جو بر زند موجے نو   موجش خوانند و در حقیقت دریاست

موحدان گویند کہ یک نور است کہ خود را بہمہ صورت نمودہ است و
بہمہ کسوت پیدا کردہ است و بصورت مجنون و لیلی و بشکل وامق و عذرا تجلی
کردہ است و ہمونست کہ بچشم مجنون نظر بر جمال خود کرد و در لیلی دید و خود را دوست
داشت پس ہر کرا دوست داری و بہر کہ روے آری روے بدو کاری او
باشد اگرچہ تو ندانی۔ قطعہ

میل خلق جملہ عالم تا ابد   گر بباشد ور نباشد سوے تست
جز ترا چون دوست نتوان داشتن   دوستی دیگران بر بوے تست

نظر مجنون بر حسن لیلی بر جمالیست کہ جز آن جمال ہمہ قبیح است اگرچہ مجنون نداند
کہ ان اللہ جمیل و یحب الجمال غیر او را نشاید کہ جمال باشد چون غیر او را در حقیقت
ظہور نیست جمال دیگر چگونہ تواند بود۔ رباعی

یارے دارم کہ جسم و جان صورت اوست   چہ جسم و چہ جان جملہ جہان صورت اوست
ہر معنی خوب و صورت پاکیزہ   اندر نظر تو آید آن صورت اوست

مردے پیش خواجہ شقیق بلخی رحمۃ اللہ علیہ آمد و گفت یا شیخ بزبان بیان
توحید بکن خواجہ شکر طلبید و آن مرد را پرسید کہ این چیست آن مرد گفت شکر است
پس خواجہ فرمود از ین شکر صورت اسپ و ستور و آدمی بساز آن مرد صورت
ہاے مختلف بساخت خواجہ یک یک پرسید کہ این چیست آن مرد گفت کہ این
آدمی و این اسپ و این ستور است خواجہ فرمود ہمہ را بشکن و یکے کن آن مرد
ہمہ را بشکست و یکے کرد خواجہ فرمود اکنون چیست گفت شکر است خواجہ فرمود
کہ برو کہ بیان توحید تمام کردم۔ قطعہ

یک عین متفق کہ جز او ذرہ نبود   چون گشت ظاہر این ہمہ اغیار آمدہ

اے ظاہر تو که عاشق و معشوق باطنت مطلوب را که دیده طلب کار آمده
همان معنی که بزبان موسی علیه السلام أرنی گفت خطاب لن ترانی هم ازو
شنید و همه معنی که بزبان درخت إنی أنا الله گفت بگوش موسی آنرا هم او شنید قطعه

چون جمالش صد هزاران روی داشت بود در هر ذره دیدار دگر
لاجرم هر ذره بنود یار تا بود هر دم گرفتار دگر

تجلیات او را نهایت نیست هر عاشقی از و نشانی دیگر دهد و هر عارفی
از و عبارت دیگر کند و هر محققی از و اشارت دیگر فرماید اما برین سر عزیز کرا وقوف
دهند آنرا که بدل رسیده باشد و حظ دلش دایم همین باشد چنانکه گرسنه تقاضای
او بطعام باشد تقاضای دلش دایم همین باشد بزرگی گفته است که محبت
و معرفت آن باشد که غذای تعالی محب و عارف را عیش و غذا باشد
خورش وی با خیالش بود و گفتن وی با خیالش بود و بودن وی با خیالش
بود جمله حرکات و سکنات بی و نگذارد اکنون آنکس اهل دل باشد اما دیگری
که زمانی دل بحضور محبوب آرد و زمانی دیگر دلش بگریزد چون آهوی وحشی گرفته
بخانه آرند همین که رها شد رفت چنین کسی را اهل دل نخوانند اهل نفس گویند و سالک
خوانند و صوفی نگویند متصوف گویند یعنی رونده راه صوفیان خوانند صوفی گفتن نتوان
که صوفی در نمک زار حقیقت افتاده نمک شد عوام کالانعام اند و علما باخبر اند و متصوفان
راه روانند و صوفیان رسیدگان حق اند بیت

تا کی اے عطار زین حرف مجاز بر سر اسرار توحید آی باز

مارا چون قلم در صحرای وحدت روان است فرقها کفرها باشد چون یک
نور است که محیط است بهمه صورتها پس او را نور مطلق گویند و توحید مطلق آن
است که چیزی از چیزی و راهی از راهی و کاری از کاری و صحبتی از

صحبتے جدا نکنی و پشت بچیزے ندہی و روے بچیزے دیگر نیاری کہ چون روے
بچیزے مقید آری بے شبہ پشت بدیگرہا کنی از توحید مطلق بیرون افتادہ باشی
مسلمان حقیقی اوست کہ بتوحید مطلق رسیدہ باشد وآنکہ بتوحید مقید ماند مسلمان مجازی
باشد نہ حقیقی اگر نمیدانی کہ چہ میگویم در چشم من درآ و بین کہ ہمین است۔ **نظم**

آفتابے در ہزاران آبگینہ تافتہ — پس برنگ ہر یکے تابے عیان انداختہ
جملہ یک نور است لیکن رنگہاے مختلف — اختلاف این وآن را درمیان انداختہ

برہر کہ این درحقیقت کشادند اضافت من وتو از وساقط شد ونسب
ازان من وتو از وطرح افتاد از ہفتاد ہزار حجاب ازان نور وظلمت کہ پیش سالک
است من بندۂ یک نقطہ ام کہ بتو نمایم و راہ صد سالہ بیک ساعت گم کنم گوش
دار کہ این جملہ ہمین غافل بودن تست از محبوب تا غفلت از تو برخاست
حجاب نیست اما آنچہ حجاب نورانی وظلمانی کہ گفتم میتواند بود کہ نماز و روزہ
وتلاوت قران ولذات عبادات کہ ترا از دیدن محبوب و یاد آوردن او
باز دارد این ہمہ حجابہاے نورانی باشد وحجابہاے ظلمانی ہمہ مشغولی بہواے
نفس است وچون گفتیم کہ یک نور است حجاب نور وظلمت چہ معنی دارد
آرے چون تو بآن نوری ولمحہ از او غافل نہ ترا حجاب نیست چون غافل شدی
محجوب گشتی از حجاب بیرون باید آمد حجاب ومعصیت تو ہمہ غافل بودن تست
از محبوب واگر توی پس غیری او را حجاب میشود بدانکہ چون ہمہ یک نور است
واو واحد ونہایت نیست پس ہرچہ ہست درعالم صورت ومعنی صورت
اوست واو بہیچ صورت مقید نیست تو بہ تو از آن نیست کہ از قید بیرون آئی
ودر توحید مطلق افتی۔ **بیت**

حجاب روے تو ہم روے تست درہمہ حال — نہانی از ہمہ عالم زبس کہ پیدائی

ہمین کہ پردۂ پندار از غیر در صحراے دل تو آمد دوئی پید اشود و حجاب روے نمود۔ **بیت**

ودی را نیست رہ در حضرت تو   ہمہ عالم توئی و قدرت تو

چون پندار غیر و دوئی از ساحت دل تو برخاست دل بزبان حال این گوید۔ **رباعی**

روزت بتو بودم و ندانستم   شب با تو غنودم و ندانستم

ظن بردہ بودم کہ من بودم و من   من جملہ تو بودم و ندانستم

زمن بودم بجاو
کزمن جملہ تم

خدایا مارا از پیش ما بردار و خود را برخود پیش دیدۂ خود دائم و قایم دار این چند سخنے یادگار این درویش برابر جان خود بداری و بہمہ کس ننمای و کسیکہ در طلب این باشد در ہفتہ بمطالعہ این رسالہ خالی نگذاری کہ فائدہ خواہد داد ان شاء اللہ تعالی بمنہ و کمال کرمہ۔ **تمام شد رسالہ توحید خواص**

تصنیف حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز بندہ نواز قدس اللہ سرہ العزیز

رسالہ منظوم در اذکار

از افادات

حضرت قطب الواصلین سید محمد حسینی گیسو دراز رحمتہ اللہ علیہ

رسالہ منظوم در اذکار

از تصنیف حضرت خواجہ خواجگان جعفر الثانی

ولی الاکبر خواجہ صدر الدین ابوالفتح سید محمد حسینی گیسو دراز بندہ نواز

رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حاضر و ناظر تو حق در دل بدان — ہم بدان با خویش او را ہمزبان
رفع وسواس است توجہ پیر نیز — ہم ازین گردی تو واصل اے عزیز
عین خا خود را اگر دانی دلا — محو گردی از خودی خود در خلا
عین خا دانی کنی ہر جا نظر — از برای محو خویش است سربسر
ہم لا اجل اثبات حق است ہمزبان — ہم بدان باشی تو مثل عاشقان
اے تو با ہر جزو خود خا را بدان — ہم بہر از جزو کل اشیاے آن
تا مغیث خا شود مکشوف ہم — خا شود معشوق تو اے محتشم

هرچه در ره در نظر آید بدان ذات او تا غیر او بینی همان
فعلها را جمله فعل او بدان فاعل او هست کس نه درمیان
آئینه روشن به بین تو بعد ذکر خا یدان خود را وکن درخویش فکر
آئینه درهم به بین تو خویش را کن تصور روی خا در خود دلا
این برای رویت حق ابتداست گیر لازم طالبا در هر زمان
کل شئی هالک دان جز خدا غیر او چیزے ندانی دایما
این برای محو خود راهست بدان کوششے کن اندرین محنت بجان
کن تصور من همین بینم عین تا که گردد کشف بر تو فرض عین
هم تصور کن تو با خا و به عین تا که بینی بر تو انیست فرض عین
اندرون نون تصور کن تو خا قبلهٔ خود تو بهر وقتے بجا
تا حضور دل شود اندر نماز در نمازت حاصلت گردد نیاز
هم تو در نون کن تصور یار خویش شین کاف زین چون شده به پیش
هم یقین دان پیش او استاده ام بندگان چون در سجود افتاده ام
هم همین بینم یار خویش را میکنم هم انکار کار خویش را
منتظر باشی که این دم بایقین یا من آید در سخن آن نازنین
جمله حرف قاف ای قاری بدان صورتے دارند شکل دلستان
قایم است این جمله حرف قاف زین هم بحق در وقت تالی زو الیقین
منتظر باشی بدان صورت که آن قایمت بینی تو آن صورت عیان
چون که آن صورت تجلی حق است چون به بینی تو شوی مست الست
چون کنی تالی تلاوت همچنین هم کلام الله بدل خوانی ازین
خارقے اید بدست و دولتے ختم قرآن تو کنی در ساعتے

هم همین خویشی بود تو عین خا | هم بدانی تا شود مکشوف خا
اندرون دل تصور کن تو خا | تا شود قلب ترا رویت ابا
هم بدان حق را تو میم خود دوام | هم تو میم این همه عالم تمام
تا کہ کشف این شود اے خوش پسر | نیک بختی آن شنو پند پدر
گر تو میخواہی حضور اے جان پیر | باش دایم در خیال دلپذیر
ہر چہ در خا بگذرد آنرا بدان | خا و دال و ہم الف در ہر زمان
عالم غیبت چو آید در نظر | کن تصور جملہ را خا سر بسر
ہر چہ بینی منتظر باش اے پسر | قاف آنچہ آیدت اندر نظر
جملہ را دان تو صفات و سر ذات | ہم ازین ها میشود کشف صفات
دال الف تا جملہ عالم را بدان | منتظر تا آن بباشی ہر زمان
این برائے کشف ذاتست اے پسر | اندرین محنت بخور خون جگر
اسم الف در دل تصور کن مدام | ہم بہ آب زر نوشتہ والسلام
ور ہمین خواہی ببینی آن جمال | باش اندر میم رانی کل حال
تو میا ور ہم بچیزے سر فرو | چون در آی آن درا ہر دم برو
گر روی در لامکان بینی لقا | تو ہمین کن باش جویان ورا
مطلع بر کاف و ہا یا عین صاد | ہم شوی آن منقص کہیعص
فتح باطن میشود از ذکر دال | چونکہ آنستا ز نبی خوش خصال
میشود دلرا حضور از ذکر خا | ہر شیے بسیار گو آنرا بتا
ذکر حدادی خلا چندان بگو | تا دلت روشن شود اے خنجو
ذکر چار و ہم سہ را با کن حضور | تا چہار اطراف سہ بینی تو نور
خاصہ تعیسو درا از اہل عیان | ذکر پنج رکنی تو گوی ہم بجان

نا کلی باشد

هم بذکر خا شود حاصل حضور — دل شود ذاکر ازین هم جمله نور
هم بذکر لام و او آخر بدان — میشود کشف سماوات اے جوان
ذکر الف هم لام وها ذکر خفی است — دایم الاحوال گوید گر ولی است
ذکر کشف کاف در نون با حضور — کن تو چندان تا شود کشف قبور
ذکر ابدالان کسے گوید مدام — او شود ابدال هم صاحب مقام
هم برائے استقامت آن مقام — ذکر دوم ابدال گویند بر دوام
ذکر یا هو هم بوصف کو کنون — از دهانت تا که نور آید بیرون
ذکر هو دو رکنی اے مست فنا — گو برائے محو خود را دایما
ذر هو در چار رکنی اے عزیز — محو کلی تا شوی بس گو تو نیز
هم بلا کیفے به بینی نور حق — گر تو گوئی بس تو ذکر انها
ذکر با آخر که یاست اندر حجاب — گو که تا گردد دعا یت مستجاب
ذکر الف آخر یاست اے گوهر جهان — تا شود کشف سماوات اے جوان
کشف تو چندان که ذکر بند دست — خاصهٔ شیخ فرید اجهودن است
ذکر خا آخر که با خوشدل ربا ست — بهر قطع طمع جمله جز خدا است
ذکر بیچون چار رکنی گو دلا — بهر کشف پاک ذات حق را
ذکر حق استاده گو اے نور نور — تا تمام اندام تو گیرد حضور
ذکر یا و آخرت یا اے عزیز — هم دو رکنی است بگو آنرا تو نیز
ذکر یا آخر که دالست اے نگار — بهر دفع سرویت گو بے شمار

ایضاً ذکر الابدال بجالسین
کما هو المعتاد فمید یدالیمین

تمت

رسالہ مراقبہ

از تصنیفات

حضرت قطب الاولیا امام الاصفیا شہباز بلند پرواز لامکان

جعفر الثانی ولی الاکبر خواجہ صدرالدین ابوالفتح سید محمد گیسو دراز بندہ نواز

رضی اللہ تعالیٰ عنہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد للہ رب العلمین والعاقبۃ للمتقین والصلوٰۃ علی رسولہ محمد والہ اجمعین۔

بدان کہ بدرستی کہ راہ سالکان طریقت اول مجاہدہ بعدا و مراقبہ بعدا و مشاہدہ وبعدا و مکاشفہ۔ اما درین کتاب مقصود بہ **مراقبہ** بود کہ مرتبہ اول بیان کردہ شدہ۔

و **مراقبہ** در لغت برگردن شتر سوار شدہ سوے دوست رفتن است و در اصطلاح سلوک گردن نہادن بحضور دوست و دوست را درچشم داشتن۔

و انواع مراقبہ بسیار است و درین کتاب برسبیل اختصار سی وشش مراقبہ ذکر کردہ شدہ تا طالب زود بمقصود در رسد۔ **واین کتاب را مراقبہ خوانند**۔

مراقبہ اول آنست کہ خود را دایم الحال حضور او داند و در اعین حاضر داند بر حکم نص اَلَمْ یَعْلَمْ بِاَنَّ اللّٰہَ یَرٰی یعنی آنکس کہ گناہ میکند نمیداند بدرستی کہ خدا ے می بیند بلکہ او بتحقیق حاضر است می بیند ہر فعلے کہ انسان میکند۔ واین مراقبہ آنست کہ جبرئیل علیہ السلام حضرت رسالت پناہ را تعلیم کردہ بود ان تعبد اللہ کانک تراہ فان لم تکن تراہ فانہ یراک۔

یعنی اینک عبادت بکن تو اے محمدؐ خدا یرا چنانستے کہ می بینی تو او را پس اگرچہ تو او را نمی بینی او ترا می بیند و این را مراقبہ **حضوریت** گویند۔

مراقبہ دوم را **قلبی** گویند و آن آنست کہ ہمہ وقت او را در قلب داشتن چنانکہ قولہ تعالیٰ وَهُوَ اللّٰهُ فِي السَّمٰوٰتِ وَفِي الْاَرْضِ این آیت اشارت بدین مراقبہ است یعنی آن خدا اے است کہ موجود است در آسمان ہا و در زمین و از آسمان قلب یعنی دل تصور کن و از زمین قالب کالبد دل بدان یعنی ہمہ وقت بدان کہ وجود در دل و در کالبد دل است۔

مراقبہ سیوم را **قربت** گویند آنست کہ ہمہ وقت او را نزدیک خود داشتن چنانکہ قولہ تعالیٰ نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْدِ یعنی ما نزدیکتریم مر شمارا از شاہ رگ شما۔ و حضرت امیر المومنین علی ابن ابی طالب علیہ السلام اشارت کردہ اند مع کل شئی لا بمقارنۃ وغیر کل شئی لا بمزایلۃ۔ یعنی بدرستیکہ آن خدا اے تعالیٰ با ہر شئی موجود است نہ باتصال آن و بغیر ہر شئی است نہ بانفصال مانند در آئینہ۔

مراقبہ چہارم را **مراقبہ معیت** خوانند۔ آنست کہ او را دایم با خود شناسد چنانکہ قولہ تعالیٰ وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَمَا كُنْتُمْ۔ یعنی ان خدا سبحانہ تعالیٰ است با شما ہر جا کہ باشید شما۔ این ایت اشارہ بر مراقبہ است۔

مراقبہ پنجم مراقبہ احاطت خوانند و آن آنست کہ او را بداند در تمام ذات خود و در ذات غیر در گرفتہ است چنانکہ قولہ تعالیٰ وَاللّٰهُ مِنْ وَّرَائِهِمْ مُّحِيْطٌ یعنی خدا اے تعالیٰ شامل در ہم ایشان چون آب در جامہ پس در تمام ذات خود درا احاطت او بداند۔

مراقبہ ششم را **مراقبہ افعال** خوانند یعنی ہر شئے را با فعل آن شئے

کہ بیند خداوند تعالیٰ را خالق آن شمارد و بہ وے خلق خالق پیدا کند چنانکہ قولہ تعالیٰ
وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُوْنَ یعنی خدائے تعالیٰ آفرید شمارا و فعل شمارا
پس در ہر فعلے او را پیدا کند بس و فعل آن رمزے بخدا مینماید۔

مراقبہ ہفتم را مراقبہ **صفات** خوانند یعنی دایم مشغول بہ بزرگی او مستغرق شود کہ آنحضرت کریم است ہر چیزے را نعمت میرساند چنانکہ قولہ تعالیٰ وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ رَّحْمَةً وَّعِلْمًا یعنی میتواند ہر شئ برحمت و علم او توانست برحمت و علم آنست کہ شب و روز در دانستگی و خیال در اوصاف اللہ باشد۔

مراقبہ ہشتم را فنا خوانند یعنی خود را در مقام فنا پذیرد و خود را در مردگان شمارد و درین مراقبہ الکنانہ است کہ در مقام عدم وجود اللہ پیدا شوم۔ قولہ تعالیٰ اِنَّكَ مَيِّتٌ وَّاِنَّهُمْ مَّيِّتُوْنَ ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُوْنَ یعنی اے محمد تحقیق تو مردہ است و تحقیق ایشان ہم مردگانند پس تحقیق شما در روز حشر نزدیک صاحب دعویٰ میکنید شما۔

مراقبہ نہم ذاتی باشد خود را محو کند بر یگانگی او آید یعنی پیدا آرد و بر یگانگی او آید یعنی یکے پیدا آرد و ہمہ ناپید شمارد قولہ تعالیٰ قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ ایمائے بر توحید ذات است۔

مراقبہ دہم سوی باشد یعنی ہمہ علامت ربوبیت بر مرتبہ بلند تر آرد و عالم را در مرتبہ فرو تر چنانکہ قولہ تعالیٰ سَنُرِيْهِمْ اٰيٰتِنَا فِي الْاٰفَاقِ یعنی سرانجام می نمایم ما نشانہائے ما در فوقہائے ایشان۔

مراقبہ یازدہم شہود باشد یعنی بداند کہ او ہمہ وقت حاضر است و در الوہیت او ہمہ عالم گواہی داد کہ او شاہد و مشہود است ہم در و مستغرق شود۔

مراقبہ ۱۲ دوازدہم وجودی باشد یعنی ہمہ جا او را بداند بر حکم اَیْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ یعنی ہر جا کہ باشید شما پس آنجا ذات اللہ موجود است ہم درو مستغرق شود۔

مراقبہ ۱۳ سیزدہم سرادق است یعنی در تصور دل پردہ از و بہر رنگے کہ باشد اما رنگ زرد بہتر درون دل مقرر بود او قصد کند و مستغرق شود قولہ تعالی اَلَمْ تَرَ اِلٰی رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ یعنی نمی بینی تو اے محمد سوے پروردگار خویش چگونہ دراز میکند سایہ را پس استمداد ظل پردہ او ست وجود شمس شود مقصود است۔

مراقبہ ۱۴ چہاردہم جمال باشد یعنی خیال در حسن او کند مستغرق شود فَاَمَّا اِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِيْنَ فَرَوْحٌ ہر چونکہ باشند از مقربان پس در راحت اند ایشان جز آن مراقبہ است۔

مراقبہ ۱۵ پانزدہم مصدر و مرجع باشد یعنی در خیال غرق شود کہ ہمو ست پیدا آرد و برد و هُوَ يُبْدِئُ وَيُعِيْدُ۔

مراقبہ ۱۶ شانزدہم ارتسام است یعنی چہار سورہ در خیال بالفاظ کشادہ تر بگذارند تمام با معنی والعصر والضحی واللیل والشمس۔

مراقبہ ۱۷ ہفدہم امانت باشد یعنی خود را از این بداند و آنچہ پیش خود است امانت شمارد و این مقام تسلیم است وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ اِنَّهٗ كَانَ ظَلُوْمًا جَهُوْلًا یعنی بار امانت آدمی گرفت و حال اینکہ در جہل تاریک بود۔

مراقبہ ۱۸ ہیجدہم پیر است یعنی در خیال طاعت پیر شود مَنْ يُّطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ نزدیک قاضی القضات پیر در دل مرید خود

رامی بیند و مرید در دل پیر خدا اے رامی بیند۔

مراقبہ[۱۹] نوزدہم آیینہ است یعنی شب و روز در خیال خود و صراط مستقیم خود جوید و اِنَّ رَبِّیْ عَلٰی صِرَاطٍ مُّسْتَقِیْمٍ خود نمائی کند۔

مراقبہ[۲۰] بستم اشیا باشد یعنی بداند در خیال کہ خالق ہمہ اشیا اوست ہرچہ کند او کند۔

مراقبہ[۲۱] بست یکم ہویت است یعنی تمام در محو غیر ذات اللہ کہ کونہ وجودہ ازان مراقبہ است

مراقبہ[۲۲] بست و دوم ہیبت باشد در خاطر گیرد کہ ہمہ درون عرصات عرش ایستادہ و دست ہم بستہ باسلوک پر ہیبت ترسان و لرزان و پریشان حکم قضاء اللہ بر طریق جہات کشادہ جہابت در رساند کہ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ یعنی کشادہ در خاطر دارد کہ فرمان در رسیدہ کہ من کدام است ملک امروز خدا اے راکہ او تنہا بے وزیر و شریک و شکنندہ مقصود شما است در حساب و عذاب غرق شود

مراقبہ[۲۳] بست و سیوم وجہ اللہ باشد یا تصور وجود كُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهٗ تسلیم کند یعنی ہمہ در ہلاک پذیرد و وجود او را بقا و خود ہم در و شود۔ ۲۸

مراقبہ[۲۴] بست و چہارم خاتم است راست بہشت و چپ دوزخ تصور کند و خدا و ند محاسب بداند۔ این مراقبہ نیست مگر تشویش در تشویش سخت نیکو۔

مراقبہ[۲۵] بست و پنجم عرش باشد غایت مرتبہ او تصور کند کہ او بر عرش است۔ ثُمَّ اسْتَوٰی عَلَی الْعَرْشِ اما ازان شتاب میکند کہ

کہ چنین مربع می شنید و میفرماید کہ باستوای ھذا۔

مراقبہ ۲۶ بست و ششم وراء است یعنی خود را در مقام نسیان
انداختن پس در آنجا عینے شہودے وجودے نیست لذتے و ذوقے و فنائے
وبقائے نیست ازل وابد نہ۔

مراقبہ ۲۷ بست و ہفتم محاسبہ کہ خود را در آنجا حسابے و یسیر آورد
بضمانت بایستد۔

مراقبہ ۲۸ بست و ہشتم صور و اشکال است استغفر الله
لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِیْٓ اَحْسَنِ تَقْوِیْمٍ صدق آن کشادہ کردہ کہ چنین
صور در صحرائے وجود آید تصور کند اما درین چون بزہ کار نیست۔

مراقبہ ۲۹ کرام بست و نہم وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِيْٓ اٰدَمَ در تصور
کند کہ آدمی را تعظیمے و تعلیم بخشیدہ۔

مراقبہ ۳۰ سی ام نزاہت است کہ در تصویر پاکی خود باشد تا
باقدوس پیوند و پاکی را راہ نماید۔

مراقبہ ۳۱ سی و یکم خدا باشد یعنی ہیچ وجود در دل موجود نہ بیند و آن
صفت ہویت است لا الہ الا ھو درین کار بیشتر میبرد۔

مراقبہ ۳۲ سی و دوم فردانیت است و آن در تصور است
با احد و فرد و صمد و نیز عمل این مراقبہ است۔

مراقبہ ۳۳ سی و سیوم صمدیت است لا فصل ولا وصل
ولا قرب ولا بعد در صمدیت صرف جولانی کند۔

مراقبہ ۳۴ سی و چہارم عین باشد عین الاعیان خود را بینائے
آن کردہ اند یعنی ذات او عین حضور در تصور کند۔

مراقبہ سی و پنجم[۳۵] **وحدت** خوانند کہ حضرت علی علیہ السلام میفرماید العلم نقطہ کثرھا الجہل چنانکہ مردمان العلم کلمۃ بل حرفۃ بل نقطہ۔

مراقبہ سی و ششم[۳۶] کثرت تصور کند میرود میگیرد تا آنکہ وہم پرواز اعلی علیین واثر او بیند بلکہ برتر بیند وزہے اثر مراقبہ کہ کسے را ازان خبر نباشد

محمد حسینی بسیار این حسبنا اللہ اکنون سخن کوتاہ کن والسلام

رسالہ اذکار چشتیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

رسالہ اذکار چشتیہ از افادات حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز قدس اللہ سرہ العزیز

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بدان بدستیکہ اذکار ہمہ مروی اند از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وبعضے ذکرہا تعلیم کرد رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ وبلال وبعضے ہر ایک را بدین ـ

روزے رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مر امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ را فرمود کہ یا علی بنمایم ترا راہے کہ بہ بینی بدان راہ خدائے عزوجل را گفت علیؓ نعم یا رسولؐ اللہ پس رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بگو لا الہ الا اللہ پس گفت علی رضی اللہ عنہ یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دایم میگویم پس رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت بگو چنانچہ من تعلیم کنم پس رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تعلیم کردند امیر المومنین علیؓ وبلالؓ را ـ

وبعضے ازان اذکار دو حلقی است بگوید لا الہ حالیکہ آغاز کنندہ باشد قول لا الہ از دہن قلب چنانستے کہ بیرون می آرد از قلب غیر خدائے را و بگرداند وگردان سوے جانب راست ہمچون حلقہ تا بسینہ و باز بگرداند سر وگردن

را سوے جانب چپ وبزند ربط بر دہن دل از آنجا کہ آغاز کردہ بود بقول الا اللہ چنانستے کہ در می آرد در دل نورے از انوار خدا تعالی وظاہر کند بجنبش سرگردان را بہر دو حلقہ و تصور کند بآن اول کہ حلقہ اول را است کہ دنیا پس می اندازم از دل میکشم ولفت دوم را کہ حلقہ دوم را است عقبی تصور کند کہ از دل کشیدہ دور میکنم و خداے را در دل جا نگیر میکنم و بلند کند آواز ربط و قصد کند کہ آواز بر ربط بود الا اللہ از درون دل بر آید و ہم در آن دل بنشیند و تصور کند در حال ہر ذکر باشد خداے عزوجل حاضر است و بالحضور او تعالی نشستہ ایم و واقع چنین است وہمین مراقبہ است وہمین تصور در مراقبات دیگر نیز کند و ازین تصور غافل نباشد و یقین داند کہ خداے عزوجل حاضر و ناظر و قریب است از رگ شہ رگ ہم واگر نہ ذکر ہیچ فائدہ ندارد و نگاہ دارد دل را از خطرات وطریق دفع خطرات توجہ و التجا سوے شیخ مرشد کند و بسیار توجہ سوے شیخ در حال دفع خواطر دارد و بعضے ازان دو حلقی ظاہر کند بجنبش سر وگردن را ظاہر نکند ربط یعنی قولاً الا اللہ را و بعضے ازان نہ ظاہر جنبش را و نہ ربط را و این ہر دو نوع را خفی نامند و اول را جلی نامند و ہمچنیں در جمیع اذکار خفی باشد

ایضاً اگر ہر دو ذکر یعنی جلی و خفی با حبس تمام نفس باشد خطرات دفع و در جمیع اذکار قصد حبس نفس کند درین تاثیر بسیار است و اگر ذکر در جمیع احوال خود حال اکل و شرب وغیر ذلک حبس نفس کند زود تر بمقصود رسد۔

و بعضے ازان اذکار فنا و بقا است نفی و اثبات آورد و بر دوے نامند و بعضے ازان حدادی است و تصور در حالت اذکار بدرستی کہ نیست معبود مگر اللہ چنانچہ ہست و نیست موجود مگر اللہ۔ بندگی میان بڑہ ابن مخدوم

ے مراد ازین حضرت سید اکبر حسینی فرزند کلان حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز اند کہ مشہور بہ مخدوم سید بڑے بودند۔ ع ح

سید محمد حسینی گیسو دراز میفرمایند کہ ہمچنین شنیدہ ام از شیخ خود و مخدوم خود کشف مزید بر حسب تصور معنی طریق ذکر فنا و بقا چنانچہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مر امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ و بلال رضی اللہ عنہ را تعلیم کرد اینست کہ بزند ربط اول بر دہن دل پس بجہت قبلہ در آن فرو کنندہ باشد سر خود را سوے زمین باز بزند ربط بر دہن قلب اولا بر جہت راستا یا ز بجہت چپا در دہن قلب و جلوس اذکار ہمچون جلوس کے در صدر گفتہ شد اما میباید کہ دہن قلب و محل قلب شناسد کہ حرفت این بنیاد افعال صوفیہ است ازین حاصل میشود۔ نزدیک قلب پرکالہ گوشت است مثل صنوبری یعنی کہ گوشہ جاے روح حیوانی کہ بدو تعلق کردہ است و روح انسانی کہ نام نفس ناطقہ است عند الحکما و روح الروح اعظم است عند صوفیہ و آن فیض حق سبحانہ و تعالی و امر از امرہاے او و شان از شانہاے اوست و ہو غیر مخلوق و آن ہر دو مخلوق اند و موت عبارت است از انزہاق روح حیوانی اتفاق بین الحکما والصوفیہ و روح انسانی نیز و نزدیک امام محمد غزالی رحمۃ اللہ موت عبارت است از قطع تعلقات روح حیوانی و کذا نزدیک تابعان امام مذکور و این پرکالہ گوشت نہادہ شدہ است در جانب چپ چپاس ضرب و ربط ذاکر بر و واقع میشود آنچہ او از میکرد جنس بیہ و غلیظ است میسوزد و سبب این دو غلیظ بستہ شدہ است قلب۔ ہم ازین جہت گفتہ شدہ است وقتیکہ فارغ شود صوفی از ذکر و در مراقبہ رود و حبس نفس کند شتاب شتاب دم نکشد و از بسیاری ذکر دہن قلب کشادہ میشود و آنکہ اعداد ذکر دو علقی پانصد کرت است و از ان فنا و بقا و جز آن دو ہزار کرت و تا سہ ہزار است ہر چند ہر ذکر زیادہ شود مراد زود تر حاصل شود زیادہ ذکر حاصل شود و ہر ذکرے کہ شتاب

بنا ید کرد تا آنکہ از ہزار بار کم نکند یا زگذارد۔ بعضے ازآن طرق ذکر فنا جلوس و فنا مثل جلوس صلوٰۃ است مگر زانوے راست استادہ کند و سینہ خود را دراز کند سوے قبلہ و ربط زند اولا بزانو و ربط دوم بر قلب۔ و بعضے ازان ذکر فنا و بقا این کہ استادہ شود بر سر و زانو دران حال دراز کنندہ باشد و سینہ خود را نزدیک ربط سوے قبلہ اولا و بعد سوے قلب دوم بار آین ذکر از اذکار ابدالان است۔ بندگی میان بڑے ابن حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسودراز قدس اللہ سرہ العزیز میفرمایند کہ ذکر ظاہر شدہ بود مخدوم ما را انچہ ظاہر شدہ بود

و بعضے طریق ذکر فنا و بقا آنست کہ ایستادہ شود و پاے راست را پیش نہد پس رکوع کند بر یک زانو و بزند و ربط در حال رکوع سوے جہت اسفل پس استادہ شود و بزند ربط سوے قلب۔

و بعضے طریق ذکر فنا و بقا آنست کہ استادہ شود و نہد پاے راست را پیش پس پیش شود نزدیک ربط اول دران کہ اداز باشد جہت بال بعد پس آید نزدیک ربط ثانی و بزند ربط بر دل۔ و بعضے طریق ذکر فنا و بقا آنست کہ بنہد چہار مصحف کشادہ کردہ یکے سوے راست و یکے سوے چپ و یکے در پیش و یکے در کنارہ پس زند ربط اول بر مصحف راست پس بر مصحف چپ پس بر مصحف کنارہ پس بر مصحف پیش درین ذکر تجلی قرآن میشود مر ذاکر را اما باید کہ ذکر کند۔ و بعضے طریق فنا و بقا آنست کہ بنہد ذاکر پیش خود یک مصحف را پس بزند ربط بر آن مصحف بعدہ بر دل خود و درین ذکر تجلی رب تعالیٰ و تقدس است۔ و بعضے طرق ذکر فنا و بقا آنست کہ بنہد آتش و آنرا پیش خود پر انگشت پس زند ربط اولا بر نار پس بر دل خود درین ذکر ظہور انوار از دہن و دل ذاکر است آتش در جمیع امور ذکر ہا شرط است فاحفظ و ہمچنین شرط است در جمیع ذکر ہا کہ

توجہ تام کند سوے مقصود خود بطریقے کہ نگذارد درخاطر غیر مقصود خود و تصور کند
در قلب حضور خویش۔ و شرط دیگر آنست پاک بودن از منہیات شرع۔ کسے
را کہ مذوق شد این پس داده شد نیکی بسیار۔ بندگی میان بڑے این بندگی
مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز قدس اللہ العزیز میفرمایند کہ مخدوم ما فرموده اند ہر کرا اظہار
نفس و توجہ تام باشد و بکند آنچہ گفتہ شده است از اذکار و مراقبہ حاصل شود
مقصود او البتہ بہر فعلے و شغلے و کسے را باشد خواه سلطنت و امارت و قضا
و تجارت و درس و فتوی زیان نکند او را چیزے پس فہم کن و غنیمت پندار۔
و بعضے طریق فنا و بقا بشان غلطیده برقفا بزند ربط اولا سوے راستا بعده جانب
چپا۔ بعضے از طریق فنا و بقا بر نقش ہندی بروجہ نہند سینہ خود را برخوب دان را س
نقش است پس بزند ربط اولا سوے بالا دران حال کہ برکننده باشد سر
خود را بعده جہت اسفل نظر کننده باشد زیر محل استلقاے خود۔ و بعضے از طریق
ذکر فنا و بقا آنست کہ بنشیند و بگیرد انگشت نر پاے راست بدست راست
و نر انگشت پاے چپ بدست چپ و بجہد از نشستگاه خود سوے راستاے
خود و بزند ربط دران حال باز سوے نشستگاه بجہد و بزند ربط باز جانب
پیش خود بجہد و بزند ربط۔ و بعضے از طریق ذکر فنا و بقا آنست کہ بنشیند ذاکر چنانچہ
جلوس ذکر کہ بالا گذشتہ بزند اول طرف راستاے خود باز طرف چپاے خود
باز طرف دل خود این ذکر را سہ رکنی میگویند۔ و بعضے از طریق فنا و بقا
آنست کہ بزند ربط اول جانب راستاے خود و باز جانب چپاے خود باز
جانب دل باز جانب پیش خود و نام این ذکر چہار رکنی خوانند۔ و بعضے از طریق
فنا و بقا آنست کہ بزند ربط اول از طرف اول راستاے خود باز طرف چپاے
خود باز طرف بالاے خود باز طرف دل خود باز طرف پیش خود درین حال

فرو کند سر را سوے زمین و نام این ذکر پنج رکنی است ۔ و بعضے از طریق ذکر فنا و بقا آنست اینکہ بنہد ہر پنج انگشت یکبارگی اول بر جبہہ خود باز بر کتف راست خود باز بر کتف چپ باز بر دل خود و نام این ذکر محبوبی خوانند ۔ و بعضے ازان اذکار جبرئیل است و سہروردیہ وار شیخ خالد است برین طریق بگوید لا الہ دراز کند گردن را طرف راست خود از اسفل سوے بالا و بزند ربط بقول الا اللہ بر دل و نام این ذکر یک رکنی است ۔ و بعضے ازان اذکار کروبین و جبروتین است کہ آغاز کند لا الہ از دل سوے بالا و دراز کند پس بزند ربط ہم بر دل بقول الا اللہ ۔ و بعضے ازان اذکار ذکر ابدال است بدین طریق دراز کند دو دست خود را جہت بالا چنانستے کہ میگیرد چیزے را از ہوا از نور ہاے خداے تعالی و باندازد در دہن و بزند ربط بقول الا اللہ تا بر انداختن در دہن استادہ شود بر دو زانو و بجنباند خود را وخطا ہر گرداند نشاط آن قدر کہ ممکن باشد و این ذکر استادہ ہم میکنند و نظر کند در وقت انداختن در دہن سوے کنارہ خود و در وقت انداختن است چیزے سوے بالا کند ۔ و بعضے ازان اذکار نیز ذکر ابدالی است بدین طریق بنشیند چنانچہ جلوس ذکر است بس دراز کند دست راست خود جانب پیش و خود نیز میل کند سوے بالا و مشت بندد و در وقت گفتن لا الہ چنانستے کہ میگیرد غیر خداے و میکشد از دل برون می اندازد پس دست کشادہ کند باز مشت بندد چنانستے کہ میگیرد از نور ہاے خداے تعالی باندازد در دہن و بگوید الا اللہ و بزند ربط و ہمچنین بگوید بدست چپ و بدین دو ذکر تاثیر بسیار است اگر مداومت کند بدین ذکر و اکثر درین ذکر حضور و شہود ابدالایان حاضر میشوند و ذکر میگویند با ذاکر ۔

بدان بدرستیکہ جمیع اذکار را اگر دایم کند ذاکر را اثر کند و میگردد ذکر قلب پس ہمیشہ ذکر کند دل ذاکر ذکر بشنود و کسیکہ نزدیک ذاکر باشد او ہم بشنود پس آن روح میگردد ذاکر و بندگی میان بڑہ ابن حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز قدس اللہ سرہ العزیز میفرمایند کہ شنیدہ ام از مخدوم خود کہ میفرمودند کہ ذکر بزبان نقلق است و ذکر بقلب وسوسہ است و ذکر بروح مشاہدہ است و ذکر بسر معائنہ است و ذکر خفی مغاینہ میان ہر یک درجات است و حالات کہ بشناسد آنرا اہل آن۔ اللہم ارزقنا۔

وبعضے ازان اذکار انا فیہ وھو فیّ بگوید اول انا و اشارت کند سوے دل بفروکرن سوے دل پس سربدارد سوے آسمان بگوید فیہ و متصل باین بگوید پس ربط بزند سوے دل فیّ و بخواند در اثناے ذکر انا من اھوی ومن اھوی انا و اگر بخواہد این مصراع را طریق انا فیہ الی آخرہ ذکر بگرداند وبعضے گفتہ اند اگر بخواہد کہ بگوید بطریق این ذکر انا انت انت انا و بزند ربط کہ در ذکر انا فیہ الی آخرہ۔ و اگر بخواہد کہ انا ھو وھُوَ انا و ہمچنین ملہمہ گشتہ اند برین ذکر بعضے صوفیہ۔ اگر بخواہند کہ بزبان ہندوی بگویند بدین طریق بگویند ہوں توں توں ہوں و ربط انا فیہ الی آخرہ بزند۔ وبعضے ازان اذکار ذکر ھو ھو است بدین طریق اول ازجانب پیش بفتح الواو پس ازجانب بر دل ہو پس ازجانب راستاے خود ہُوَ بفتح الواو پس ازجانب چپا بفتح الواو و بسکون الواو۔ وبعضے ازان اذکار ذکر ھو بدین طریق آغاز کند اول ازطرف راستا بگوید ہُوَ بفتح الواو پس بزند ربط بر دل بگوید ہُوْ بسکون الواو۔ وبعضے ازان ذکر ھو بدین طریق بگوید اول روے سوے بالا آورد ہُوَ بفتح الواو پس بزند ربط بر دل و بگوید ہُوْ بسکون الواو۔ وبعضے ازان اذکار بسکون الواو بگوید درحال کشیدن دم و گذاشتن دم تامل کند معلوم خواہد شد کہ این شی غریب

وعجیب است ونیز مر جبرئیل علیہ السلام گفتہ شدہ است بدرستیکہ او دم میکند ومی برد درون وبرون ہر روز و شب بست وچہار ہزار دم است پرسید میشود از ہر دم بدو سوال یکے آنکہ در چہ کشیدی دم را دوم آنکہ در چہ گذاشتی دم را گفتہ شود کہ من ذکر میکنم بقول ہو کشیدن نفس و در گذاشتن در ہر دو طریق۔
وبعضے ازان اذکار ذکر یاھو جانب راست وجانب چپ وجانب پیش وجانب فرود واین ہر چہار بسکون الو او بگوید۔ وبعضے ازان اذکار لا ھو الاھو است بدین طریق بگوید اول آغاز کند از سر دل بقول لاہو مدکند گردن وسر را سوے بالا چنانستے کہ بیرون میکند از دل ما سوے اللہ راپس آن ربط بزند بر دل بقول الاہو۔ وبعضے ازان اذکار تجلی ذات است وطرح کند الف ولام ونقط۔
وبعضے ازان اذکار ذکر کشف روح است ہر روح کہ باشد در ہر مقام کہ باشد می باید کہ بگوید اول یارب بست ویکبار و بنشیند چنانچہ می نشیند برائے ذکر ہا راپس بگوید یا روح یا روح الروح وبزند ربط بر دل پس سر بر کند سوے بالا وبگوید یا روح ما شاء اللہ۔ و دیگر تلقین ذکر کردہ اند بندگی میان بڑہ ابن بندگی حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز قدس اللہ سرہ العزیز۔ بعضے متعلقان رابست ویک کرت واگر خواہد ربط عکس کند درین پس مراقبہ رود وحضور دارد وبرابر دارد قلب وروح خود را سوے مطلوب تا پیدا می شود او را البتہ سوال کند از روح آنچہ خواہد۔ وبعضے گفتہ اند کہ بگوید سوے آسمان اول یا روح سوے قلب دوم بار یا روح الروح ہمچنین تلقین کردہ اند بندگی میان بڑہ را حضرت مخدوم قدس سرہ العزیز۔
وبعضے ازان اذکار کشف قبور ومعرفت اہل قبور از نیک نیک بخت

است یا بدبخت است و این ذکر بعینہ ذکر کشف روح است۔ و بعضے گفتہ اند کہ برود مرید سوے قبر ابتدا اے حال بنشیند برابر روے میت از قبر پس ذکر کند و مراقبہ کند اما اگر کامل شود محتاج نباشد سوے قبر رفتن بلکہ بشناسد احوال مردگان ہر جا کہ خواہد در راہ یا در بازار یا در خلوت۔

و بعضے ازان اذکار ذکر کشف قبر است بنشیند نزدیک قبر برکند سر خود را سوے آسمان و بگوید یا نور پس بزند ربط بر دل خود و بگوید یا نور پس بزند ربط بر دل خود و بگوید اکشف لی پس زند ربط ثالث بر قبر برابر روے میت پس بگوید از حال خود۔ و بندگی میان بڑہ این حضرت مخدوم سید محمد حسینی قدس اللہ سرہ العزیز میفرمایند کہ ہمچنین تلقین کردہ اند مرا بندگی مخدوم و من کرات و مرات مشغول بودہ ام۔

و بعضے ازان اذکار ذکر اجابت دعوت است و ذکر استغفار میت است و آن اینست کہ گوید سوے راستا یا قریب و سوے چپا یا رقیب و سوے دل یا محیط و سوے علو بالاے سر سوے آسمان یا مجیب و وقت یا مجیب گفتن بر دو زانو استادہ شود ہر دو دست بر دارد سوے آسمان و فرود برد برروے ہمچنین بسیار نزدیک اختتام و حاضر دارد در دل مقصود و مراد خود را البتہ ہر مرادے و مقصودے کہ باشد برآید و بعضے مریدان را مکان یا محیط یا مجیب و بعضے مکان یا محیط یا رفیق تلقین کردہ اند۔

و بعضے ازان اذکار ذکر دیگر است از براے اجابت دعوات و ہوا ذکار صاحب الخصوص۔ بزند ربط اول سوے راستا پس بگوید یا رب ثم الی الیسار ہکذا پس سوے قبلہ ہمچنین پس سوے آسمان بگوید یا ربی دو تنکہ تمام مانند ذکر اول۔

وبعضے ازان اذکار ذکر النور است بدین کہ بگوید در جانب راستا یا نور ودر جانب چپا یا نور ودر دل یا منور ذکر کند ہر روز بدین طریق۔ وبعضے ازان اذکار ذکر الحق است بگوید کلمہ الحق چنانچہ در چہار رکنی میگویند ولیکن ربط آخر بر دل زند واگر خواہد بطریق چہار رکنی ربط بزند ودرین ذکر تجلی میشود مر ذاکر را شئ پوشیدہ از جلال پس کسیکہ تحمل کند این را وصابر باشد بر آن بگردد لائق مرادہاے بسیار وامورہاے شریف واگر بخواہد طریق سہ رکنی بگوید اول سوے چپا پس راستا پس بر قلب بگوید ورضرب آخر حقی۔
وبعضے ازان اذکار ذکر حق حقی تو آغاز کند بحق از راستا پس بگوید حقی طرف چپا پس بزند ربط بر دل بقول تو۔
وبعضے ازان اذکار بزبان ہندوی است بسہ رکنی اول راستا بگوید اُوْہِیْ ھےٰ چپا بگوید اِسے ہِیْ ھےٰ وبر دل بگوید اِسے ہیِنْ ھےٰ۔
وبعضے ازان اذکار ہندوی است بنشیند مربع برنہج جلوس جوگیہ وبر کند چشم سوے آسمان وبگوید اُوْہِیْ ھےٰ الف مرت آخر بر دو نطاہر گردد مر ذاکر را حالتیکہ بر شود خانہ چون از ذکر باز ماند بر حالت خود بیاید چنانچہ بود۔
وبعضے ازان اذکار ذکر شیخ است بگیرد نام آن شیخ را بر کند روے سوے بالا برابر پس بزند بر دل ہمچنین ذکر کند ہزار بار این اصل است اگر زیادت بہتر است مر ذاکر را واین ذکر نیز از طیر وحشام است۔
وبعضے ازان ذکر دفع امراض واسقام از جہت دردہا نیز۔ بگوید طرف راستا یا احد ودر چپا یا صمد وبر دل یا فرد وجہت بالاے سر خود یا وتر واگر بخواہد کہ درمحل یا فرد یا وتر بگوید ویا درمحل یا وتر یا فرد بگوید ہمہ جائز باشد۔
وبعضے ازان اذکار ذکر کشف حقایق اشیا است وآن ذکر یا احد یا صمد

است پس بنشیند چنانچہ از جہت ذکر می نشیند پس ربط اول در طرف پیش سوے بالا بگوید یا احد بزند ربط بر دل بگوید یا صمد و اگر بخواہد راستا و چپا بگوید۔

وبعضے ازان اذکار ذکر فہم کردن تجلیات از جمالیت و طریق آن است کہ وقتیکہ بہ بیند چیزیرا تفکر کند درو و بگوید یا رب فہم لی یا ہو پس رجوع کند سوے فکر و فہم آن چیز نصیب گرداند اللہ تعالی فہم او را بفضل خویش۔ وبعضے ذکر فنا و بقا در حالت راہ رفتن است اگر شتاب روان میشود بگوید در وقت نہادن ہر قدم اگر آہستہ و با وقار روان شود بگوید نزدیک قدم راست لا و نہادن قدم چپ الٰہ یا نزدیک راست الا یا نزدیک قدم چپ اللہ بگوید۔

وبعضے ازان اذکار ذکر العروج بر سماوات است برین بگوید یا علی یا عالی یا رافع یا رفیع۔

وبعضے ازان اذکار ذکر کشف العرش و استوی است آغاز کند از جہت آسمان و بگوید یا من استوی علی العرش و بزند ربط بر دل نزد گفتن العرش چنانچہ ذکر میگویند جبر و تین و کروبین۔

وبعضے ازان اذکار ذکر کشف الملکوت است و حاضر شدن ملایک است و درین ذکر کشف روح نیز است و آن این است بگوید از جانب راستا سبوح و در جانب چپا قدوس باز سوے قبلہ سر بالا کردہ رب الملئکۃ باز سوے دل بگوید والروح و اگر خواہد کہ آغاز کند در راستا بگفتن سبوح و در چپا بگفتن قدوس باز از راستا ہم بدین طریق و بگرداند سر را طریق حلقہ سوے بگفتن رب الملئکۃ و تمام کند بر دل بقول والروح۔

وبعضے ذکر زبان ہندوی بر طریق پیچ رکنی است راستا بگو اینہان

تون ودر چپا بگوید اونہان تون بالاے سر سوے آسمان بگوید اونہان تون۔ واین ذکر منسوب سوے شیخ المشایخ شیخ فرید الدین اجودھنی است بندگی شیخ فرید الدین این ذکر بسیار میکردند۔

وبعضے ازان اذکار ذکر یا احد یا صمد یا فرد یا وتر است آیئن پیراہن دست چپ بکشد بر کتف انداز د و بنہد قدم راست خود را شتاب شتاب بگوید یا احد پس چپا بگوید یا صمد باز طرف راست یا فرد باز طرف چپا یا وتر بلند گوید و پاے راست چنانچہ میکند نزدیک است پس رجوع سوے مکان ہمچنین واللہ اعلم بالصواب مرتب شد۔

تمام شد رسالہ اذکار چشتیہ

شرح بیت حضرت امیر خسرو دہلوی رحمتہ اللہ علیہ

زدریاے شہادت چون نہنگ لابرآرد ہو

تیمم فرض گردد نوح را در عین طوفانش

از تصنیفات

حضرت قطب الاولیا امام الاصفیا شہباز بلند پرواز لامکان جعفر الثانی

ولی الاکبر خواجہ صدر الدین ابو الفتح سید محمد گیسو دراز بندہ نواز رحمتہ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

وبہ نستعین یا کریم

شرح بیت امیر خسرو دہلوی رحمتہ اللہ علیہ از زبان معجز بیان خوارق بنیان حضرت صدر شریعت بدر طریقت غواص بحار معرفت شاہباز بلند پرواز مسند نشین سریر ناز ابوالفتح الولی عین علیؒ میران صدرالدین محمدؒ گیسو دراز الملقب من عنداللہ تعالیٰ بہ گیسو دراز قدس اللہ سرہ العزیز۔

امیر خسرو دہلوی فرماید ؎

زدریاے شہادت چون نہنگ لا برآرد ہو
تیمم فرض گردد نوح را در عین طوفانش

بدان اے برادر فہیم و دانائے مستقیم کہ دریں جا مراد از "دریاے شہادت" عالم ظاہر است کہ آنرا ملک ناسوت گویند و ہر ظاہر را باطن است الی تسعۃ ابطن وکنایہ از "نوح" سالک است۔ چون بکرم اللہ تعالیٰ سالک مسلک قدم صدق در سفر باطنی نہد این وجود ظلمانی ظاہری کہ کنایہ از دریاے شہادت است

فانی گرداند یعنی تبدیل اخلاق کردہ چنان شفاف صاف کند کہ عکس پذیر شود
تا بطفیل حبیب اسے محمد رسول اللہ صلوات اللہ علیہ وآلہ وسلم کشتی وجودش
درگرداب ضلالت وندامت نیفتند۔ خوش گفتہ است کسے کہ گفتہ ؎

چون ترا پاک از تو بستانند　　دولت آن دولت است و کار آن کار

بعدہ عالم ملکوت کہ باطن اوست ظاہر شود و دران اسرار لاہوتی کہ اشارت
از "نہنگ" است ظہور پذیرد چنانکہ یکے غواص درین دریاے آشنائی
شنائی کردہ جواہر مراد خویش دست آوردہ چہ خوش سرفرازی ودلربائی میکند
بگوش یگانگی واخلاص بشنو ؎

رسیدم من بدریاے کہ موجش آدمی خوار است
نہ کشتی اندران دریا نہ ملاحے عجب کار است

چون بکرم حق سبحانہ وتعالی عاشق صادق وطالب فایق قدم طلب پیشتر نہد
یعنی میخواہد کہ درین دریا شنائی کند از کمال سطوت او تعالی بندہاے کشتی
وجودش ہمہ جدا شوند بعدہ از تلاطم امواج نور سبوحی وقدسی تابے نیازی کہ مراد
ازان "طوفان" است ظہور پذیرد یعنی تجلی شود و درآن محو فی محو وطمس فی
طمس ورمس فی رمس گردد کما قال الجنید رضی اللہ عنہ الحادث
اذا قرن بالقدیم لم یبق لہ اثر۔ امینی قدس اللہ سرہ
العزیز ازدریاے وحدت چہ خوش گوہرہاے بے بہاے آوردہ در گوش
جان منسلک کن۔ **مثنوی**

عشق است زعالم الہی　　معلوم کسے نشد کماہی
ہرکس کہ رسید گشت خاموش　　وآنکس کہ چشید گشت مدہوش

چون بکرم اللہ تعالی وبطفیل حبیب اللہ محمد رسول اللہ صلوات علیہ وآلہ سالک

واصل درین مرتبت و رتبت رسید و آنکہ عنایت کہ مشاطۂ بارگاہ الوہیت اوست آمدہ کشتی طلبش را بر جزیرۂ اخلاص فرود آوردہ و در حجرہ فِی مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِیْكٍ مُقْتَدِرٍ نشاندہ جامہاے معشوقی و محبوبی کہ تعریفش الانسان سری وانا سرہ است در خلق الطاف و اشفاق آوردہ وجود سالک و اصل خاکی کہ مراد ازان "تیمم" است بپوشاند و تاج محبوبی کہ وصفش یُحِبُّهُمْ وَیُحِبُّوْنَہٗ است با درہے بہاے کہ اولیائی تحت قبائی لا یعرفہم غیری بر سرش نہد و قباے عاشقی صادق کہ خیاط ازل بمقراض فنا فی اللہ تقطیع کردہ و بسوزن بقا باللہ و بریسمان شریعت و بخیۂ طریقت و بفراویز حقیقت دوختہ و بجواہر اخلاق محمدی مرصع کردہ بود بدان مشرف ساختہ و بعطریات سروریات الٰہی معطر کردہ بر براق وحدت بلجام خدائی پاے درزین دلربائی آوردہ بر کاب شوق و راحت سوار کردہ و عنان مراد با چابک انکسار بدستش سپردہ و چتر معرفت بدست توفیق الٰہی دادہ بر سرش گرفتہ و جو دنقیب وارانی انی کنان پیش شدہ در کوشک صمدیت کہ مقام معشوقان و محبوبان درگاہ الوہیت اوست از آنجا فرود آوردہ بر کشتی وصال بمیثال نشاندہ گلہاے انوار محمدی بر چہرۂ مبارکش ایثار کردہ و دف وصال بدست مغنی اسرار وحدت سپردہ جلوہ دہد کہ الانسان سری وصل بی۔ چنانچہ درین مقام حضرت سرور پیغمبران و امام واصلان و تاج سرہمہ محبوبان و معشوقان بر تخت نبوت نشستہ بزبان مبارک چہ درریزی و گہر افشانی میکند در رشتہ جان منسلک کن قال علیہ السلام لی مع اللہ وقت لا یسعنی فیہ ملک مقرب ولا نبی مرسل۔ و حضرت سرور اولیا علیؓ مرتضی علیہ السلام نیز درین مقام

بر کرسی خلافت نشستہ بزبان در بار گوہر نثار میفرماید لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا۔ آہ یکے بیچارۂ نیستے نابودے مبتلاے متحیرے

چہ خوش اشارتے نظارتے میکند بگوش استغراق بشنوے

درمیان صد ہزاران گر یکے را شد وصال   زندۂ جاوید گشت اوگرچہ حیران شدچہ شد

و دیگرے عاشقے واصلے چہ خوش نظرے ظاہرے می آورد بگوش معرفت بشنوے

اے نسخۂ نامۂ الٰہی کہ توئی   وے آئینہ جمال شاہی کہ توئی

بیرون ز تو نیست انچہ در عالم ہست   در خود بطلب ہر انچہ خواہی کہ توئی

چنانچہ درین مقام حضرت سرور عالمین و امام الواصلین رسول رب العالمین علیہ السلام میفرماید من رانی فقد رای الحق انا احمد بلا میم سبحان اللہ عاشق مبتلاے و واصل منتہی را لابد است کہ درین مقام قرار گیرد یعنی درین مقام جمع الجمع متوطن شود زیرا کہ درین مقام طالب مطلوب شدہ و مطلوب طالب۔ پس ازین روبر سالک واصل "یتیم" فرض گشتہ یعنی درعین تجلیات انوار معشوقی و محبوبی کہ در ظاہر خاکی با و تعالی گشتہ باقی ظہور کردہ است و فیض او رنگ آمیزی نمودہ است درآن حال باو تعالی مبتلاے جمال خویش باید شد کما قال الجنید رحمتہ اللہ علیہ النہایت رجوع الی البدایت خوش گفت کسے کہ گفت ے

دانی چہ رازہا است درین پردۂ وجود   کین جلوہ ہاے خویش خدائی خود نمود

سبحان اللہ و بحمدہ کثیرا ازین مقام زیادہ ترچہ باشد من عرف اللہ کل لسانہ درین مقام است اگر این و این فافہم۔ واغنم من ذاق عرف و من عرف وصل و من وصل لا یرجع

چنانچہ یکے واصلے و بتلائے دیوانہ باخدائے خویش گشتہ یکے بزبان ہندوی خوش دہرۂ میفرماید بگوش وصال بشنو دہرہ

ہیرت ہیرت اے سکھی ہون ہی کی ہیرائے

بوند جو پڑی سمند میں سوکیوں ہیری جائے

سبحان اللہ کدام جلوہ گریست این بکمال کرمک و بحب حبیبک این جلوہ وصال گوہر مثال برین بساط بانبساط بیسر گردانا د بحرمت محمدؐ و آلہ الامجاد و تمم بالخیر و الصواب و الیہ المرجع و الماب۔

تمت تمام شد بالخیر و الکرام

برہان العاشقین

المعروف بہ

قصہ چہار برادر

و مشہور بہ

شکار نامہ

از افادات

حضرت برہان الکاملین الواصلین سید السادات ولی الاکبر الصادق صدر الدین ابوالفتح

سید محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بندہ نواز

قدس اللہ سرہ العزیز

و

شروح این مقالہ مستطاب

از بزرگان سلف

۱۴۱

برہان العاشقین

از تصنیفات حضرت خواجہ بندہ نواز سید السادات سید محمد گیسو دراز حسینی رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العلمین والعاقبۃ للمتقین والصلوۃ والسلام علی رسولہ والہ اجمعین
قولہ تعالیٰ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

بدانکہ ما چہار برادر بودیم از نہ دیہہ سہ جامہ نداشتند ویکے برہنہ بود. آن برادر برہنہ درستے زر در آستین داشت بباز ار رفتیم تا بجہت شکار تیرو کمان بخریم قضا رسید ہر چہار کشتہ شدیم بست وچہار زندہ برخاستیم آنگاہ چہار کمان دیدیم سہ شکستہ وناقص بودند یکے دوخانہ ودو گوشہ نداشت آن برادر زردار برہنہ آن کمان بیخانہ وبیگوشہ بخریدند تیرے می بایست چہار تیر دیدیم سہ شکستہ بودند ویکے پر وپیکان نداشت آن تیر بے پر وپیکان را بخریدیم و بطلب صید بصحرا شدیم چہار آہو دیدیم سہ مردہ بودند ویکے جان نداشت آن برادر زردار برہنہ کمان کش تیر انداز از ان کمان بیخانہ وبیگوشہ آن تیر بے پر وپیکان را بران آہوے بیجان زد کمندے می بایست تا صید را بفتراک بندیم چہار کمند دیدیم سہ پارہ پارہ ویکے دو کرانہ ومیانہ نداشت صید را بدان

کمند بے کرانہ و بے میانہ بر میان بستیم خانۂ می بایست کہ مقام کنیم و صید را پختہ سازیم چہار خانہ دیدیم سہ درہم افتادہ بودند و یکے سقف و دیوار نداشت در آن خانۂ بے سقف و بے دیوار در آمدیم و دیگے دیدیم بر طاق بلند کہ ہیچ حیلہ دست نمیرسید مغاکے چہار گز زیر پاے کندیدیم دست بہ آن دیگ رسید چون فنکار پختہ شد شخصے از بالاے خانہ فرود آمد کہ بخش من بدہید کہ نصیبے مفروض دارم برادر کامل مکمل در کمین نشستہ بود استخوان فنکار را از دیگ برآورد بر تارک سر وے زد درخت سنجدے از پاشنۂ پاے او بیرون آمد بر سر آن درخت زرد آلو رفتیم خربزہ کاشتہ بودند نفلاخن آب میدادند از ان درخت باذنجان فرود آوردیم و قلیہ زردکے ساختیم و باہل دنیا گذاشتیم چندان خوردند کہ آماس شدند پنداشتند کہ فربہ شدند بدر خانہ نتوانستند رفت و در ہمانجا است خود ماندند و ما بہ آسانی از کید آن خانہ بیرون شدیم و بر در خانہ نخفتیم و بسفر روان شدیم۔ و الوالالباب تعرف این حالات را باز نمایند۔

تمام شد

شرح برہان العاشقین

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

ابتدا ے سخن بنام یکے　　　در دو عالم یکے ست نیست شکے
او یکے وصفات او بسیار　　　لیس فی الدار غیرہ دیار

ایہا الاحباب ہذا الجواب انچہ گفت:-

ماچہار برادر بودیم از نہ دبہہ اللہ اعلم العقل والنفس والطبیعت والہیولی۔ یعنی ما چہار ارواح بودیم اول روح ربانی۔ دوم روح حیوانی سیوم روح ملکوتی سمائی۔ چہارم روح انسانی قدسی ربانی۔ یعنی این چہار برادر از پردہ خضرا ے افلاک بگنبد غبرا متوجہ گشتیم بامر اِہبِطُوا از آسمان بہ ارض افتادیم بطلب صید معرفت صفات ومحبت ذات احد پاک از قرب بہ بعد افتادیم و از جمع بتفرقہ چوں سر کنت کنزا مخفیا وقوف دادند عزت معشوق تیغ عشق عاشقانرا شہید گمانید تا گنج بیغما شود۔ آنچہ گفت کہ **ببازار شدیم تا بجہت شکار تیر وکمان بخریم قضا رسید بقدرت کشتہ شدیم از ان چہار مقتول بست وچہار زندہ مقتول خاستیم**

جمادی

بر سر چار سوے جنونی بقبضۂ بے نیازی چون عقل مجازی و علم لانفع ریختند واز خاکے کہ بدان چون گل شاد آئینہ دل ساختند بفعل مقتول شہید اول چہار در بدن عقل یعنی حسی و غریزی وطبیعی وحقیقی وچہار نفس امارہ ولوامہ وملہمہ ومطمئنہ وچہار جنس حیوانی وجنی وملکی وانسانی وچہار نوع کافر وفاسق ومنافق ومومن و چہار عنصر باد وآتش آب وخاک وچہار طبع بلغم وصفرا وسودا وخون۔ آنچہ گفت کہ سہ برادر جامہ نداشتند یعنی حیوان ونبات ومعادن لباس استعداد کمال نداشتند افراط وتفریط در اختلاف ونزع سردی وخشکی گرمی وتری دور گروہ برانگیختہ وہر یکے بدامے آویختند ما گفتیم از سماسوے ارض فنادیم وباز از ارض میر دیم بسما۔ آنچہ گفت یکے برہنہ بود آن برادر برہنہ در ستے زر در آستین داشت یعنی کہ آن برادر انسانی از لبس غرور وتلبیس شیطانی برہنہ بود نقد درست ایمان در آستین عنایت داشت کہ عنایت الازلیت کفالت الابدیت در وسط حال مجروی بنزد عارف مخلص ندائے فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ شنید خطاب لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَٰلِكَ قَوَامًا را اجابت کرد در اجتہاد وجہد سعی کردیم بحکم لیس۔ آنچہ گفت کہ ما چہار کمان دیدیم سہ شکستہ وناقص بودند یعنی اعتمادے نہی شائیست۔ اول کمان رسم وعادت ابنائے روزگار ہر کسے بقیاس اقواس بے قیاس اساس نہادہ بودند مانند قدرت عامیانے ناقص وبے بنیاد۔ دوم کمان تعصب وکنایت کہ بطریق فہم وخیال خود چیزے گفتیم مثال ہفتاد و دو فرقہ کلہم فی النار۔ سیوم کمان اسنادہا ومنقولات و معقولات ومخالفات وروایات ومسائل ورسائل کہ برہم می بندند و طریق را مشوش ومشترک میگردانند۔ چہارم کمان قرآت وشرایع وسنن کہ

قوس مستقیم است اما این کمان بقوت بازوے ہر کس نیست۔ انچہ گفت کہ یکے کمانہا دو گوشہ و خانہ نداشت یعنی این کمان قران بحریست کہ کرانہ و میانہ نداشت قولہ تعالی لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي رب نور قران کمان دہری را تیر زبان وکمان دولت را تیر قلم باید۔ وآنچہ گفت کہ چہار تیر دیدیم سہ شکستہ بودند اول تیر بخل دوم تیر قہر سیوم تیر خشم وکبر کہ اینہا بوقت مرگ تباہ میشود قولہ تعالی فَاِذَا نُفِخَ فِي الصُّوْرِ فَلَآ اَنْسَابَ بَيْنَهُمْ۔ آنچہ گفت کہ چہار آہو دیدیم سہ مردہ بودند ویکے جان نداشت۔ یعنی امارہ ولوامہ وملہمہ از حیات حقیقی مردہ و بیخبر بودند۔ انچہ گفت کہ یکے جان نداشت یعنی مطئینہ کہ بے فرمان حرکت نکند بفرمان جنبد تیر صدق وَمَا تَوْفِيْقِيْ اِلَّا بِاللّٰهِ در کمان اخلاص نہادیم وبقوت لاحول ولا قوۃ الا باللہ بکشیدیم ودرکشادصید مطئینہ قید کردیم۔ مرد کہ پیر شود وبیک تیر سہ صید تواند کردیعنی بیک کلمہ لا الہ الا اللہ ہر سہ نفس را بند ساز د۔ آنچہ گفت کہ کمندمی بایست تا صید را بفتراک بندیم یعنی این صید شہید را شہود شاہد بریم آنچہ گفت کہ چہار کمند دیدیم سہ پارہ پارہ بودند کہ کسے ازپارہا راست نیشود اول کمند جہل مرکب وجہل بسیط دوم کمند غرور برحمت وپندار طاعت باری سیوم کمند دلیری باامید رحمت وتمناے خیال نومیدی از کرم کریم۔ انچہ گفت کہ ویکے ردو کرانہ ومیانہ نداشت یعنی ازعنایت بے نہایت کہ اول پدید بود کہ نہ از کے ونہ آخر پدید کہ تاکے و درمیان ہیچ حدے وعدے ظاہر نبود یعنی حَبْلِ اللّٰهِ جَمِيْعًا بدین حبل بر فتراک وَاعْتَصِمُوْا بِاللّٰهِ بستیم وبطریق وَاُفَوِّضُ اَمْرِيْ اِلَى اللّٰهِ روانہ شدیم درمقام رضینا

بقضاء الله تعالیٰ ثابت باشوق تَوَکَّلتُ عَلَی اللّٰہ بدین کمند بے کرانہ و بے میانہ بستیم۔ آنچہ گفت کہ خانہ می بالیست تا مقام کنیم و این صید را بہ بختہ سازیم چہار خانہ دیدیم سہ درہم افتادہ بود اول خانہ بدن معلول کہ مقام اضداد شدہ است کہ از معانی مجہول بمرگ درہم افتادہ دوم خانہ امید بدوستی دنیا دراز امیدی از فراموشی مرگ از غایت غفلت سیوم خانہ قوت ظاہری و مغرور بہ غش وجود در کاسہ بدن می پختیم بہ آتش ندامت پختہ شد بہ وسوسہ شیطانی توہم غرور یعنی کبر و عجب پندار از بالاے دماغ بر آمد و بر مجالس اخلاق افتاد و گفت نصیبے مفروض دارم نصیب من بدہید آن برادر کہ لباس غرور نداشت و از صفات ذمیمہ برہنہ بود نقد درست ایمان در آستین غائب داشت و بدان کمان چنان قید کردہ بود و بہ معرفت ساختہ یعنی آن روح و نفس ناطق تا عقل کل و علم بالغ و قوت توحید و عمل صالح کہ بہ حقیقت خلیفہ حق و منشور قولہ اِنَّا جَعَلْنٰکَ خَلِیْفَةً فِی الْاَرْضِ داشت بہ قوت رجولیت کرد کہ استخوان مخالفت وَنَهَی النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰی بحکم آیت اِنَّ عِبَادِیْ لَیْسَ لَکَ عَلَیْهِمْ سُلْطٰنٌ نفس و ہوا و شیطان و دنیا کرد کہ درخت کرد تَخْرُجُ فِیْ اَصْلِ الْجَحِیْمِ ۙ طَلْعُهَا کَاَنَّهٗ رُءُوْسُ الشَّیٰطِیْنِ ہ از پاشنہ عقبہ عاقبت کار روے بیرون آمد۔ یعنی این دعویٰ معنی کہ اول کردہ بود قولہ فَبِعِزَّتِکَ لَاُغْوِیَنَّهُمْ طعمہ ایمان کند ضعیف کہ در دل پوشیدہ کہ در آخر آشکارا کردیم کہ اِنَّ کَیْدَ الشَّیْطٰنِ کَانَ ضَعِیْفًا گذر کرد گشت راجع شد و از نیز تقدیر اِلَّا عِبَادَکَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِیْنَ لاجرم باصل خویش راجع شد کل شیٔ یرجع الی اصلہ سنجد مگر کہ سر دانست مفرد محکم ما از عقبہ عاقبت کار روے بیرون آمد و ببیجان

نزرہ و ہرزہ کاران زر دار گذاشتیم کہ الدنیا جیفۃ وطالبہا کلاب آنچہ
کہ گفت کہ چندان بخوردند کہ اماس گشتند پنداشتند کہ فربہ شدند
تا از ایشان ہراس کردیم کہ مبادا ہمچون ایشان در ہراس گردیم ایشان فربہی
از لاغری و آماس از شکم تہی باز ندانند۔ و آنچہ گفت کہ از خانہ بآسانی بیرون
آمدن نتوانستند در نجاست خود ماندند یعنی کہ در ضرب و النازعات
در رنج جان کندن و حسرت خان و مان ماندند و جان ایشان را بسختی برمیکشید
چنانچہ سکر موت از منکرات ایمان لذات نمایند و علت سیل و استغراق
و درد و داغ وَالْتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ اِلٰی رَبِّكَ یَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ
در رنج مالا یطاق و عقوبت ہجران و فراق جان از تن ایشان جدا میشوند
و تا قیامت در عذاب القبر گرفتار می مانند نعوذ باللہ منہا۔ آنچہ گفت
و ما بآسانی از کبید آن خانہ بیرون شدیم یعنی جواہر انسانی بقوت
جذبہ رحمانی باشارہ اِرْجِعِیْ اِلٰی رَبِّكِ آسان از ایشان بہ بستانی روند و از
گلو کہ کید آن خانہ بدان است چون باد پرو رند و ضرب اِھْبِطُوْا رام ہم اِرْجِعِیْ
پابند ندا سے فَادْخُلِیْ فِیْ عِبٰدِیْ وَادْخُلِیْ جَنَّتِیْ ہمچو لبن از میان فرث
دایم مثل گل از گلاب از میان خار چکید آسان بود بہ دشوار۔ آنچہ گفت کہ
بر در خانہ بخفتیم و خوش بسفر روان شدیم ختم شد یعنی در شہر گورستان
کہ فنائے محض است بخفتیم و در سے بر روے خلق ببستیم و در روضہ بنشستیم
و این بیت مسافرانہ گفتیم بیت۔

شاہ ما چون بعشق میبازد   اِھْبِطُوْا را بہ اِرْجِعِیْ بازد
این سوال و جواب گشت تمام   بر محمد ز ما درود و سلام

تمت

شرح دیگر برہان العاشقین که ناتمام است

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والعاقبة للمتقین والصلوة علی رسوله محمد واله اجمعین
قوله تعالی وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ
بدانکه ما چهار برادر بودیم از نه و پهه سه جامه داشتند
یعنی چهار ارواح یعنی نه فلک سه ازان چهار ارواح جمادی و نباتی و حیوانی
سبب کثافت نسبی و اضافی قابل تجلیات نبودند از کسوت عاری بودند
و یکی برهنه بود یعنی روح انسانی نسبت فرط لطافت از کسوت عاری
مجرد و یکتا بود قابلیت انفکاک انوار الهی میداشت ـ آن برادر برهنه
درستی زر در آستین داشت یعنی که بقیه از گنج مخفی در آستین وجود
با خود داشت که الانسان سری و صفتی ـ بهازار رفتیم یعنی بظهور آمدیم
و از مرتبه احدیت بواحدیت رسیدیم تا بجهت شکار تیر و کمان بخریم
قابلیات و استعداد حاصل کنیم یعنی تقاضای کنت کنزاً مخفیا فاحببت
ان اعرف فخلقت الخلق یعنی تنورات با ملاحظه ذات و صفات
تجلیات ذات و صفات ـ قضا رسید هر چهار کشته شدیم یعنی هر
چهار از اطراف اطلاق به تقید آمدیم از مستغنی غیر نبودیم خلقت رسیدیم بکیفیت

قتل کنایت از جدائی از مقام اصلی است الفراقت اشد من القتل

بست وچہار زندہ برخاستیم یعنی ہر یکے بر چہار تقید نسبی واضافی بہ ستشگان صفت متصف شدیم یکے تعین مرتبہ ظہور دوم آنکہ ہر یکے در مرتبہ خود اسمے یافتیم سیوم آنکہ ہر یکے در مرتبہ خود قابلیت یافتیم چہارم آنکہ ہر یکے بعلم رسیدیم کُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلٰوتَهٗ وَتَسْبِيْحَهٗ پنجم ہر یکے راکثافت نسبی پیدا آمد واز اوج صرف لطافت فرود آمدیم ششم آنکہ داغ خلقت بر ناصیہ ہر یکے فراپدید آمد وازین متنبہ اند بود کہ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ فِيْ سِتَّةِ اَيَّامٍ ؎

بصحراے عدم خوش خفتہ بودم مرا با نیستی خویش خوش بود

زخواب خوش مرا بیدار کردی ندانم یا ترا زین چیست مقصود

آنگاہ چہار کمان دیدیم یعنی چہار استعداد دیدیم سہ شکستہ وناقص بودند یعنی جمادی ونباتی وحیوانی زیرا کہ بعض اسماے صفات بودند آن مظہر جملہ اسماے صفات از ان جہت ناقص گفت یعنی چہارم استعداد انسانی کہ مظہر ذات با جملہ اسما وصفات کامل لطافت بود۔ ویکے دوخانہ ودوگوشہ نداشت یعنی ہیچ کجی وخمیدگی نداشت بجہت آنکہ التفات ماسوے اللہ نبودش وبحقیقت کجی وخمیدگی التفات است بغیر ذات پاک بدانکہ مثال انسان خورشید است کہ وقت استوا بر صحرا ہموار بتابد ہیچ کجی ظل وظلمت نیست آن را در زردار برہنہ آن کمان بیخانہ وبے گوشہ آن استعداد را ہیچ کجی وخمیدگی نداشت حاصل کرد۔ عبارت چنین آمد کہ مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰى۔

بجز یہ تیرے می بایست یعنی قابلیت می بایست۔ چہار تیر دیدیم سہ شکستہ بودند از ان از حمل بار امانت ابا آوردند وترسیدند دیگے پر وپیکان نداشت

یعنی قابلیت چہارم انسانی پر و پیکان خودبینی وخودنمائی نداشت۔ آن برادر برہنہ یعنی روح انسانی الطف آن تیر بے پر و پیکان را بخرید و لطلب صید بصحرا شدیم یعنی بصحرا ے وجود آمدیم یعنی صید حقیقت کار۔ چہار آہو دیدیم سہ مردہ بودند و یکے جان نداشت یعنی چہار مراتب عالم دیدیم و سہ مردہ بودند ناسوت وملکوت وجبروت تا عالم لاہوت ہالک است کُلُّ شَیْءٍ ھَالِکٌ اِلَّا وَجْھَہٗ در عالم لاہوت بود۔ و یکے جان نداشت یعنی حقیقت کہ ازو پیدا آید نداشت کل حقایق را نہ او را حقیقت ماہیت گنج مخفی دیگر است۔ آن برادر زر دار کمان کش تیر انداز از آن کمان بیخانہ و بے گوشہ آن تیر بے پر و پیکان را بران آہوے بیجان زد کمندے می بایست تا صید را بفتراک بندیم چہار کمند دیدیم سہ شکستہ پارہ پارہ و یکے دو کرانہ و میانہ نداشت صید را بدان کمند بے کرانہ و میانہ بر میان بستیم خانہ می بایست کہ مقام کنیم و صید را پختہ سازیم چہار خانہ دیدیم سہ شکستہ و در ہم افتادہ بودند و یکے سقف و دیوار نداشت در آن خانہ بے سقف و بے دیوار درآمدیم دیگے دیدیم بر طاق بلند کہ ہیچ حیلہ دست نمیرسد مغاک چہار گز زیر پائے کندیم دست بہ آن دیگ رسید چون نکا

پخته شد شخصے از بالاے خانه فرود آمد که بخش من بدهید
نصیبے مفروض دارم برادر کامل مکمل در زمین نشسته بود
استخوان شکار را از دیگ برآورد بر تارک سروے زد
درخت سنجدے از پاشنهٔ پاے او بیرون آمد بر سر آن
درخت زردالو و فقیم خربزه کاشته بودند لطافت آب میدادند
ازان درخت بادنجان فرود آوردیم و قلیهٔ زردکے ساختیم
و به اهل دنیا گذاشتیم چندان خوردند که اماس شدند پنداشتند
که فربه شدیم پدر خانه بیرون نتوانستند رفت در نجاست خود
ماندند و ما باسانی از کید آن خانه بیرون شدیم و بر در خانه بخفتیم
و بسفر روان شدیم و اولو الالباب معرفت این حالات
را باز نمایند۔

تمام شد

بسم اللہ الرحمن الرحیم

شرح برہان العاشقین حضرت سید محمد گیسو دراز علیہ الرحمۃ

از حضرت ابو صالح محمد عرف شیخ حسن محمد چشتی قدس سرہ

الحمد للہ رب العلمین والعاقبۃ للمتقین والصلوٰۃ والسلام علی رسولہ سیدنا

محمد والہ اجمعین

اما بعد فلما رای والدی واستاذی ومرشدی جامع الفروع والاصول مہد المنقول والمعقول علم الہدی دافع الردی قدوۃ الانام بدر التمام مربی السالکین مرشد الطالبین سید المحققین ذروۃ المدققین تاج المتقین امام المومنین سراج الدنیا والدین سلطان الواصلین قطب الاولیا ابو صالح الشیخ محمد عرف بشیخ حسن محمد بن شیخ احمد عرف بمیاںجیو بن الشیخ نصیر الدین بن الشیخ مجد الدین بن الشیخ سراج الدین بن الشیخ کمال الدین المستفیض صورۃً ومعنیً من خالہ الحقیقی وابن عم ابیہ الشیخ قطب الاقطاب بلاشک والارتیاب شیخ نصیر الحق والدین محمود الاودہی الچشتی چراغ دہلی

ؔ رحلت حضرت شیخ حسن محمد چشتی قدس سرہ بروز شنبہ ۲۸ ذی قعدہ ۹۸۲ھ واقع شد ومزار مبارک اوشان در احمد آباد گجرات است۔ ع ح

ایده الله اللطیف بلطفه الخفی و الجلی - ہذه الرسالة التی عبارتها ہکذا :-

"ما چہار برادر بودیم از نہ دیہہ سہ جا ہا نداشتند یکے برہنہ بود آن برادر برہنہ در ستے زر در آستین داشت بہ بازار رفتیم تا بجہت شکار تیر و کمان بخریم قضا در رسید من ہر چہار کشتہ شدیم و بست و چہار زندہ برخاستیم آنگاہ چہار کمان دیدیم سہ شکستہ و یکے ناقص کہ دو گوشہ و دو خانہ نداشت آنرا کہ دو خانہ و دو گوشہ نبود آن برادر برہنہ و زر دار خریدتیرے می بایست چہار تیر دیدیم سہ شکستہ و یکے پر و پیکان نداشت آنرا کہ پر و پیکان نبود آن برادر برہنہ و زر دار کمان کش و تیر انداز بخرید بطلب صید بصحرا شدیم چہار آہو دیدیم سہ مردہ و یکے جان نداشت آن برادر برہنہ و زر دار و کمان کش و تیر انداز ازان کمان بے دو خانہ و ازان تیر کہ پر و پیکان نداشت بر آن آہو زد کمندے می بایست کہ صید را بفتراک بند د چہار کمند دیدیم سہ پارہ پارہ و یکے دو کرانہ و میان نداشت آنرا کہ دو کرانہ و میانہ نبود ازان صید بر میان بستیم خانہ می بایست کہ مقام کنیم و شکار پختہ بسازیم چہار خانہ دیدیم سہ درہم افتادہ و یکے سقف و دیوار نداشت آنرا کہ سقف و دیوار نبود در آمدیم دیگے می بایست دیگے دیدیم بر طاق بلند ہیچ دست نمی رسد بعدہ چہار گز مغاک زیر پائے کندیم آنگہ دست بر آن دیگ رسید چون شکار پختہ شد مردے از بالائے آن خانہ برون آمد کہ بخش من دہید نصیبے دارم بعدۂ آن برادر برہنہ زر دار کمان کش و تیر انداز کہ در کمین نشستہ بود استخوانے از دیگ بر آورد و بر کرد و بر نارک سر آن مرد زد درخت زرد آلو سنجد از پاشنہ پائے او برون آمد بر آن درخت رفتیم خربزہ کاشتہ بودند و بغلاخن آب میدادند ازان درخت دامن باونجان فرمود آوردیم و قلیہ زردکے ساختیم

وباہل دنیا گذاشتیم چندان خوردند کہ آماس کردند از خانہ بیرون نتوانستند رفتن وما بآسانی ازکلدان آن بیرون شدیم وبزدرخانہ بخفتیم وبسفر روان شدیم ارباب تصرف والوالالباب تعرف وسرداران فقرا این حالات بازدانید"

انتهت مشکلا لایفهم منها اکثرالناس حرفا و لایجدون لها فی هذه الدیار شرحا فشرحتها کفصل الخطاب شافیا الصدور الطلاب لان فوایدها اکثر من ان یحصی وعوایدها اوفر من الرمل والحصی۔
عبارت الشراح مع المتن ہکذا:۔

ماچہار برادر بودیم یعنی چہار عناصر کہ از نہ وبیہ از نہ فلک ظہور یافتیم چہ ہیولی عناصر یکے بود از تاثیرات افلاک چہار گشت سہ جامہا نداشتند یعنی لباس نداشتند کہ بدان از صورت اصلیہ خود بدر آیند اگرچہ فی الجملہ اختلاطے بود چہ کرۂ ارض وکرۂ آب وکرۂ ہوا خلوصیت از ہر یکے رفتہ واختلاطے پیدا گشتہ چنانکہ در علم حکمت مکدر گشتہ۔ ویکے برہنہ بود کہ عنصر نار است ہیچ وجہ خلطے ندارد۔ آن برادر برہنہ درستے زر در آستین داشت یعنی بعد از پوشیدن جامہ مزاج تاثیرے غالب از ہمہ چہ نسبت بروح دارد وبیاز ار ترکیب رفتیم تا بجہت شکار روح تیر وکمان کہ اسباب تعلق روح اند ومتعلقات وے اند بخریم۔ قضا در رسید من ہر چہار کشتہ شدیم صورت اصلیہ من نماند وامتزاج یافتیم وبیست وچہار زندہ برخاستیم از ہر یک شش شش پیدا شد حواس خمسہ وروح حیوانیہ زیرا چہ ہر یک را

دخل است در رو. آنگاه چهار کمان دیدیم که چهار اخلاط است صفرا و سودا و خون و بلغم سه شکسته که بدان تیر انداختن ـه و یک ناقص که دو گوشه و دو نداشت همین قبضه داشت و قابلیت داشت. آنراکه دو خانه و دو گوشه نبود آن برادر برهنه زردار خرید آتش بصفرا تعلق گرفت. تیر می بایست تا شکار روح بدان تیر بدست آریم چهار تیر دیدیم که قوای اخلاط اند سه شکسته بدان شکار ممکن نه که قوای سودا و بلغم و خون اند و یکی پر و پیکان نداشت که ناقص است تمام وے ممکن نه و آن قوت صفرا است آنراکه پر و پیکان نبود آن برادر برهنه و زردار و کمان کش و تیر انداز بخرید که آتش است بطلب صید بصحرائے ظهور شدیم و مرکب گشتیم. چهار آهو دیدیم نفس جمادیه و نباتیه و حیوانیه و انسانیه سه مرده و یکی جان نداشت که روح انسانیه است چون بجسم تعلق گیرد در تصرف آید. آن برادر برهنه و زردار و کمان کش و تیر انداز ان کمان بے دو خانه و ازان تیر که پر و پیکان نداشت بر آن آهو زد. روح تعلق بگر می دارد. کمند می بایست که صید روح را بفتراک بندد. چهار کمند دیدیم که کلیتین و جگر و شش و قلب سه پاره پاره که بد و بستن آن شکار میسر نه و یکی دو کرانه و میان نداشت که آن قلب است شکل صنوبری دارد و پس میان و کرانه نباشد چه مدور را کرانه و میانه کو. آنراکه دو کرانه و میانه نبود ازان صید بر میان ببستم روح انسانیه بدان تعلق گرفت. خانه می بایست که مقام کنیم و شکار را پخته سازیم روح انسانیه بکمال خود رسد. بعده

ـه در نسخهٔ منقول عنه چند الفاظ اینجا غائب اند. ع ح

چہار خانہ دیدیم چہار کرۂ عناصر۔ سہ درہم افتادہ کہ کرۂ آب کرۂ ہوا وکرۂ آتش در ومسکن نتوان کرد دیگے سقف و دیوار نداشت کہ کرہ ارض است آنزا کہ سقف و دیوار نبود در آمدیم ومسکن خود ساختیم۔ دیگے می بایست کہ در ان دیگ شکار روحی را بپزیم بکمال خود برسد۔ دیگے دیدیم بر طاق بلند کہ افلاک اند وکمال آن شکار بر قواے آں موقوف است ہیچ دست نمیرسد۔ بعدہ چہار گز مغاک زیر پاے کند یدیم ہر یک عنصر را مقدار گز اعتبار کردیم یعنی قوای علویہ بے قوای سفلیہ تاثیر نمیکند آنگہ دست بدان دیگ رسید۔ چون شکار ریختہ شد مردے از بالاے آنخانہ برون آمد کہ بخش من دہید نصیبے دارم یعنی مرضہاے کہ آسمانی اند پیدا شدند بعدہ آن برادر برہنہ زر دار کمان کش وتیر انداز کہ در کمین نشستہ بود کہ گرمی آتش است استخوانے از دیگ بر آورد و بر کرد بر سرو تارک ان مرد زد یعنی اصل دفع امراض از روح است کہ نسبت بگرمی دارد بہ استعانت قوای علویہ وسفلیہ کہ استخوان عبارت از وست۔ درخت زرد آلو سنجدہ از پاشنۂ پاے او بیرون آمد بعد ازان دفع مرض صحت پیدا شد برہ آن درخت رفتیم خربزہ کاشتہ بودند و بفلاخن یعنی منجنیق کہ باو سنگ می اندازند آب میداند یعنی قوتہا و نباتہا در زمین میرویدپرورش وے بہوا است ازان درخت دامن بادنجان فرود آوردیم یعنی چیزہا یکہ قوت انسان میشود پیدا شد و قلیہ زردے ساختیم ادراہتمام مہیا کردیم و باہل دنیا گذاشتیم کہ ہر کہ خدا یرا خواہد از ہمہ باز ماند چندان خوردند کہ آماس کردند و

ازلا بد یات تجا وز کردند و بدنیا مبتلا شدند و ازخانه بیرون نتوانستند
رفتن و ما به آسانی ازکلدان آن بیرون شدیم و بر درخانه
که دنیا است بخفتیم یعنی دنیا را ترک کردیم و بسفر آخرت روان شدیم
اے ارباب تصرف و الوالالباب تعرف و سرداران
فقر این حالات باز دانید۔ للّٰہ الحمد والمنه

تمام شد

شرح برهان العاشقین حضرت سید محمد حسینی گیسودراز علیہ الرحمہ

از

میر سید عبدالواحد بگرامی قدس سرہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

میگوید موضح این کلمات گرامی عبدالواحد ابراہیم بلگرامی[1] کہ سخنہاے اہل تحقیق ہرچند بر وجہ ہزل و مزاح واقع شود بیہودہ نیست کہ الفقراء ھزلھم جد وجدھم جد ّ و از مصلحتے و منفعتے خالی نبود و این بزرگوار[2] عبارتے بطریق تعجب فرمودہ است تا افہام ملول عوام راغب تر باشند و آن تعجب ایشانرا بر استدراک معانی باعث تر آید زیرا کہ طبایع مجبول است بر رغبت ادراک چنین تعجبات و امثال ذلک۔ و این فقیر بقدر فہم رکیک خود شرح آن باز نمودہ است و توجیہے کہ ناموجہ افتد از خوانندگان مامول است ؎

گرہ کشاے ورقہاے غنچہ باد بہار بہوش گر شنوی فیض طبع درویش است

---

[1] رحلت اوشان شب جمعہ سوم رمضان سنہ ۱۰۱۷ھ و مزار اوشان در بلگرام است۔

[2] یعنی حضرت سید محمد حسینی گیسو درازؒ

توحل عقدۂ اشکال خود زدل میجوی — کہ بر دوام گرفتار عقدۂ خویش است

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العلمین والصلوۃ والسلام علی خیر خلقہ محمد والہ اجمعین ۔ قولہ تعالی وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ۔

ما چہار برادر بودیم یعنی ما چہار روح بودیم جمادی نباتی حیوانی انسانی۔ از نہ و یہہ از نہ افلاک کہ عالم علویات است۔ ع

ما زفلک بودہ ایم یار ملک بودہ ایم

سہ جامہ نداشتند یعنی سہ از چہار ارواح کہ جمادی و نباتی و حیوانی است بہ سبب کثافت نسبی و اضافی قابل تجلیات نبودند و ازین کسوت عاری بودند و یکے برہنہ بود یعنی روح انسانی بسبب فرط لطافت از کسوت عوارض برہنہ و یکتا بود و قابلیت انعکاس انوار الہی میداشت آن برادر برہنہ یعنی روح انسانی الطف در ستے زر یعنی تعبیہ از گنج مخفی در آستین وجود با خود داشت کہ الانسان سری وصفتی۔ ببازار رفتیم یعنی ببازار ظہور آمدیم و از مرتبۂ احدیت بوحدت رسیدیم تا بجہت شکار تیر و کمان بخریم یعنی تا بجہت شکار تجلیات ذات وصفات [illegible] قابلیت و استعداد حاصل کنیم قضا رسید یعنی قضائے کنت کنزاً مخفیا فاحببت ان اعرف رسید ہر چہار کشتہ شدیم یعنی ہر چہار از صرف اطلاق بتقیید آمدیم و از مستقر غیب مستودع فطرت رسیدیم و بحقیقت قتل از جدای بمقام اصلی است کہ اَلْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ ۔ بست و چہار زندہ

برخاستیم یعنی ہر یکے ازین چہار بمجرد تقیید نسبی و اضافی بشگان صفت متصف شدیم۔ یکے تعین مرتبہ ظہور و دوم ہر یکے در مرتبہ خود اسمے یافتیم و سیوم ہر یکے در مرتبہ خود قابلیتے گرفتیم چہارم ہر یکے بعلمے رسیدیم کُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهٗ وَتَسْبِيْحَهٗ پنجم ہر یکے را کثافتے لنبتی پیدا آمد و از اوج صرف لطافت فرود آمدیم ششم داغ خلقیت بر ناصیہ ہر یکے فرا پیدا آمد و ازینجا پے توان برد برا شارت کہ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ فِيْ سِتَّةِ اَيَّامٍ ؎

بصحرائے عدم خوش خفتہ بودم — مرا با نیستی خویش خوش بود
زخواب خوش مرا بیدار کردی — ندانم تا ترا زین چیست مقصود

آنگاہ چہار کمان دیدیم یعنی چہار استعداد دیدیم سہ شکستہ و ناقص بودند جمادی نباتی حیوانی انسانی۔ سہ شکستہ و ناقص از ان گفت کہ استعداد قابلیت عرفان نداشتند و یکے دو گوشہ و دو خانہ نداشت یعنی چہار استعداد انسانی کہ مظہر ذات با جملہ اسما و صفات است قابل لطافت بود و دو گوشہ و دو خانہ نداشت یعنی ہیچ کژی و خمیدگی نداشت بجہت آنکہ التفات بما سوی اللہ نبودش و بحقیقت کژی و خمیدگی التفات بغیر ذات پاک است۔ و بدانکہ مثال استعداد انسانی چون خورشید است کہ وقت استوا بر صحرائے ہموار بتابد کہ آنجا ہیچ کج ظل و ظلمت نیست آن برادر برہنہ زر دار یعنی آن روح انسانی الطف با تعبیہ گنج مخفی آن کمان بے خانہ و بے گوشہ را بخرید یعنی آن استعداد را کہ ہیچ کژی و خمیدگی نداشت حاصل کرد و عبارت چنین مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی۔ تیرے می بایست یعنی قابلیتے می بایست چہار تیر

دیدیم سہ شکستہ بود یعنی چہار قابلیت دیدیم سہ شکستہ ازان گفت کہ ازحمل
امانت سر باز زدند و ترسیدند و یکے پر و پیکان نداشت یعنی قابلیت
چہارم انسانی کہ حامل بار امانت بود پر و پیکان خودبینی و خودنمائی نداشت
بطلب صید بصحرا شدیم یعنی بطلب صید حقیقت کار بصحرا اسے وجود
آمدیم چہار آہو دیدیم سہ مردہ بودند یعنی چہار مراتب عالم دیدیم سہ بود ن
مردہ بودند یعنی ناسوت و ملکوت و جبروت کہ نسبت با عالم لاہوت ہالک
اند كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ و یکے جان نداشت یعنی یکے
کہ عالم لاہوت بود جان نداشت اسے حقیقتے کہ بروپیدا آید نداشت بلکہ خود [illegible]
ہمین حقیقت است کل حقایق را نہ کہ او را حقیقت دیگر است۔ آن
برادر زردار کمانکش برہنہ تیرانداز یعنی آن روح انسانی با تعبیہ
گنج مخفی ازان کمان بے خانہ و بے گوشہ یعنی با ستعدادے کامل
الطف با قابلیتے تمام کہ ہیچ کژی و خمیدگی نداشت آن تیر بے پر و
پیکان یعنی آن قابلیت بے خودنمائی و خودبینی را بران آہوے
بیجان زد یعنی بر آن مقام حقیقت الحقایق ربط داد و عبارت چنین آمد
ثُمَّ دَنٰی فَتَدَلّٰی فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰی بیت
زہے بلند کمانے کہ در صفت دعوے   ہمہ نشانۂ او قلب قاب قوسین است
کمندے می بایست تا صید را بفتراک بندیم یعنی رابطہ می
بایست تا آن مقام قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰی مربوط آن باشد بر قرار و
بر دوام۔ چہار کمند دیدیم سہ پارہ پارہ بودند و یکے دو کرانہ و
میانہ نداشت یعنی چہار رابطہ دیدیم یکے کمند عبادت ظاہری دوم
کمند عمارات و آبادانی باطنی سیوم کمند فنا فی التوحید چہارم کمند فنا ر الفنا۔

سہ پارہ پارہ بودند زیرا کہ در کمند عبادات ہمہ تاب خودی و دوی است و در کمند عمارات باطن بیخ شرک است شبلی قدس سرہ فرمودہ التصوف شرك لانہ صیانة القلب عن الغیر ولا غیر بزرگے دیگر فرمودہ است افنیت عمرك فی عمارت الباطن فاین الفناء فی التوحید ۔ و در کمند سیوم کہ فنا فی التوحید است شعور باقی است وتا شعور باقی باشد تفرقہ باقی باشد ۔ از جنید قدس اللہ سرہ العزیز پرسیدند چہ گوی در حق مردے کہ از ہستی ہیچ ندارد مگر مقدار رشتہ خرما گفت المکاتب عبد مابقی علیہ درہم ؎ مکاتب

تاکہ تو دم میزنی ہمدم نہ ۔ تاکہ موئے ماندہ محرم نہ

چہارم کمند فناء الفنا کہ عین بقا است ۔ دو کرانہ ومیانہ نداشت یعنی کرانہ ازل وابد ومیانہ حدوث وامکان صید را بدان کمندے کرانہ وبے میانہ بر بستیم آن صید لاہوتی بدین کمند باز بستیم ؎

با تو قرب قاب قوسین آنگہ افتد عشق را ۔ کز صفات خود بعید المشرقین افتی جدا

خانہ می بایست کہ مقام کنیم وصید را پختہ سازیم یعنی ضابطہ می بایست کہ قرارگاہ مقام فناء الفنا باشد تا رابطہ آن رتبہ لاہوتی بدین ضابطہ کامل واکمل بود ۔ چہار خانہ دیدیم یعنی چہار ضابطہ ذکر دیدیم یکے ذکر لسانی دوم ذکر نفسانی سوم ذکر قلبی چہارم ذکر روحانی سہ درہم افتادہ بودند ویکے سقف ودیوار نداشت ۔ یعنی سہ ذکر را ضابطہ درہم افتادہ بود کہ ذکر اللسان لقلقہ وذکر النفس وسوسہ ۔ اما ذکر قلبی متضمن حرف وصوت است واین سقف ودیوار اصل ذکر است ۔ چہارم ذکر روحانی کہ اصل ہمہ ذکرہا است ودر وی ہیچ حرف وصوت نیست ازان گفت کہ یکے سقف ودیوار

ندانشت دران خانۂ بے سقف و دیوار در آمدیم۔ دیگے دیدیم
برطاق بلند کہ ہیچ حیلہ دست بآن دیگ نمیرسید۔ یعنی دیگ
عشق و محبت کہ بدآن ہر خامے را توان پخت و با دیگ اخلاق کہ بدان مقام
تخلقوا باخلاق اللہ حاصل میتوان کرد و آن دیگ بر طاقچہ بلند
سعادت ازلی و مشکوٰۃ رفیع عنایت لم یزلی نہادہ بود کہ رایگان با دست
نمیرسید۔ مغاکِ چہار گز زیر پاے کندیدیم دست بآن دیگ ن مغا
رسید یعنی در زمین نفس چہار گز مغاک کندیدیم۔ اول گز توبۂ نصوح دوم گز
صدق و اخلاص سیوم گز تواضع و عجز و بیچارگی و شکستگی چہارم گز نیستی و فنا۔ آنگاہ
بحکم من تقرب الی شبراً تقربت الیہ ذراعاً و من تقرب
الیّ ذراعاً تقربت الیہ باعاً دست ہمت بآن دیگ رسید۔ و
گویند چہار صفت از طبائع اربعہ کہ در آدمی پدید آمدہ است اول کبر
کہ نتیجۂ آن آتش است دوم شہوت کہ ثمرۂ آن باد است سیوم حرص
کہ نتیجۂ آب است چہارم امساک کہ صفت خاک است۔ این صفات ن مادہ
از پلے کندیدیم۔ چون آشکار ریختہ شد یعنی اتم و اکمل شد کہ بعبارت ن و
چنین آمد اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِيْنَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِيْ
وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِيْنًا شخصے از بالاے خانہ فرود
آمد کہ بخش من ہدہید نصیبے مفروض دارم یعنی بعد تکمیل این حال
چنین خطرات آشکارا شد چہ عارفے کامل و مکمل باید با بصیرتے تیز ترکہ
بر وے این خطرات باریک ظاہر گردد و معلوم شود کہ الشرك في امتي
اخفى من دبيب النملة التي تذهب في ليلة مظلمة على
صخرة السوداء مورچہ سیاہ در خانہ تاریک بر سنگے سیاہ میرود معلوم

است کہ چہ حد بصیرت باید کہ آنرا بہ بیند یا بد و عبارت کند فَكَشَفْنَا عَنكَ
غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ۔ یا حاسد قدیم شیطان کہ از بالاخانۂ
سماوات فرود آمدہ است بدعوی در آمد کہ لَأَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ
نَصِيبًا مَّفْرُوضًا یا خطرۂ نفسانی تقاضا کرد کہ لنفسک علیک حق یا خطرہ جاہ
کشید لقولہ علیہ السلام آخر ما یخرج من رؤس الصدیقین
حب الجاہ برادر کامل یعنی آنکہ بمقام تمکین چون خورشیدی تافت
و نجوم خطرات و ساوس را بنور روحانی دریافت و مکمل یعنی پیشواے
حقانی و عالم ربانی بود و در مقام بلند وَمَا يَنطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ زبان کشاد
و در صدر مسند مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ پہلوے صدق و اخلاص باز داد
در کمین نشستہ بود یعنی در کمین خطرات بود استخوان شکار از
دیگ بر آورد استخوان شکار کنایہ از شرک خفی است یعنی چنانکہ بعد
پختہ شدن گوشت و گداختن آن استخوانہا کہ ناخوردنی است ظاہر میشود
ہمچنین بعد از کامل و مکمل شدن سالک این پوشیدگیہا کہ نامحمود و حجاب
راہ است معلوم میگردد بر تارک سروے زد زیرا کہ این وساوس
و خطرات کہ از شیطان و نفس برمی خواست ہمہ بر سر ایشان زد۔ درخت
سنجدے از پاشنہ پاے او بیرون آمد پاشنہ پاے کنایہ از
زمین شور است کہ آنجا ہیچ نمیروید چنانکہ در پاشنہ پاے ہیچ موے نمیروید
و درخت سنجدے کنایہ از خس آن زمین شور است یعنی آن خطرۂ خبیثہ
پس میگوید قلوب این عزیزان ہمچو بلدۂ طیبہ پاک و صاف گشتہ است
پارۂ زمین شور مگر در میان بود کہ از و این چنین خطرۂ خبیثہ روے نمود کہ
ہرگز بکوشش طیب نگردد وَالَّذِي خَبُثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا

بر سر آن درخت زرد آلو رفتیم یعنی بر سر آن درخت مرتاض زرد و نزار
شده رفتیم و او را ته پاے کردیم خربزه کاشته بودند و بفلاخن آب
میدادند یعنی آن هنگام دیدیم اہل دنیا را که خربزه اعیان دنیا از معادن و نبات
وحیوان و انسان در پاے این نفس و هوا کاشته اند و بفلاخن رجوع و قبول
پرورش میدهند از ان درخت باذنجان فرود آوردیم و قلیه
زردکے ساختیم یعنی باذنجان زینت و زخارف دنیا آنچه تعلق با آن
درخت سابقه داشت همه فرود آوردیم و آن چهار اعیان که معادن
نبات وحیوان و انسان بود قلیه زردکے ساختیم یعنی قلیه زرد روی آخرت
پنداشتیم تا از وعید این ایت سلامت گذشتیم که زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ
الشَّهَوٰتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِيْنَ وَالْقَنَاطِيْرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ
الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْاَنْعَامِ وَالْحَرْثِ
ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا و باهل دنیا گذاشتیم چندان
بخوردند که آماس گشتند یعنی متاع دنیا وی را چندان بتصرف در
در آوردند که مریض گشتند و دلهاے ایشان را مرض معنوی در گرفت
فِیْ قُلُوْبِهِمْ مَّرَضٌ عبارت از احوال ایشان آمد و طرفه تر آنکه ایشان
پنداشتند که دین و دل را پرورش میدهند که درست و مستقیم شده با
و پنداشتند که فربه شدند یعنی پنداشتند که به پیند ار دین پرورش
توی حال شدند و ندانستند که آن همه نفس پرورست که سمن کلبک
کلک عبارت از احوال ایشان است از خانه بیرون نتوانستند
رفت یعنی از خانه طبیعت بیرون آمدن نتوانستند که لا یلج ملکوت
السماء من لم یولد مرتین ~

توکز سرائے طبیعت نمیروی بیرون کجا بکوئے طریقت گذر توانی کرد
در نجاست خود ماندیم یعنی الدنیا جیفۃ وطالبہا کلاب و
شر الکلاب من وقف علیہا بزرگان گفتہ اند دنیا چون نجاست
عین است وخلق چون حدث ونفس چون جنابت وما بہ آسانی از
کید آن بیرون شدیم وبردر خانہ نخفتیم یعنی بحکم قافلہ سالار علیہ السلام
کہ سیروا سبق المفردون قالوا وما المفردون یا رسول اللہ
قال المستظہرون بذکر اللہ سبکبار گشتیم وما بآسانی از عقبات
طبیعت برگذشتیم مصراع

جریدہ روکہ گذرگاہ عاقبت تنگ است

وبسفر روان شدیم یعنی بحکم فرمان قدیم کہ یٰاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا مَا لَکُمْ اِذَا
قِیْلَ لَکُمُ انْفِرُوْا فِیْ سَبِیْلِ اللّٰهِ اثَّاقَلْتُمْ اِلَی الْاَرْضِ ؕ اَرَضِیْتُمْ
بِالْحَیٰوۃِ الدُّنْیَا مِنَ الْاٰخِرَۃِ ما در خانۂ طبع وہوا نیاسودیم وبسیر
معنوی روان شدیم۔ ارباب تصوف واولوا الارباب
تعرف سر این حالات را باز نمایند۔ نظم

چون بنائے خلقتم ایزد نہاد آمدم اول باقلیم جماد
وز جمادی مردم نامی شدم بعد ازان حیوان انعامی شدیم
وصف حیوانی رہا کردم چو باز آمدم در نوع انسان سرفراز
باز بگذشتم ز انسانی صفت در ملک راندم براق معرفت
وز ملایک چون گذشتم در علو کُلُّ شَیْءٍ هَالِکٌ اِلَّا وَجْهَهٗ

اللّٰہم صل علی سیدنا محمد وعلی آل سیدنا محمد

تمام شد

شرح برہان العاشقین

از سلطان الاولیا صاحب القطبیة الکبری حضرت میر سید محمد کالپوی قدس اللہ سرہ العزیز

بسم اللہ الرحمن الرحیم

"قولہ تعالی وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُوْنَ ۔ ما چہار برادر بودیم از نہ دہ سہ برہنہ بودند ویکے جامہ نداشت آن برادر برہنہ قدرے زر در آستین داشت ۔ ببازار رفتیم تا برائے شکار تیر و کمان بخریم ۔ قضا رسید ہر چہار کشتہ شدیم بست وچہار زندہ برخاستیم آنجا چہار کمان دیدیم سہ شکستہ بودند ویکے ہردو گوشہ وہردو خانہ نداشت آن برادر برہنہ زر دار کمان بے گوشہ وبے خانہ را بخرید ۔ تیرے می بایست ۔ چہار تیر دیدیم سہ شکستہ بودند ویکے پر وپیکان نداشت ۔ تیر بے پیکان خریدہ بطلب صید بصحرا شدیم ۔ چہار آہو دیدیم سہ مردہ بودند ویکے جان نداشت ۔ برادر برہنہ زر دار کمان کش تیر انداز ازان کمان بے گوشہ وبے خانہ آن تیر بے پر وپیکان را بران آہوئے بیجان زد ۔ کمندے می بایست تا صید را بفتراک بندیم ۔ چہار کمند دیدیم سہ

پارہ پارہ بودند ویکے ہردو کرانہ ومیانہ نداشت۔ صید را آن کمند بیکرانہ وبے میانہ بربستیم۔ خانہ می بایست کہ مقام کنیم وصید را پختہ سازیم۔ چہار خانہ دیدیم سہ درہم افتادہ بودند ویکے سقف ودیوار نداشت در آن خانہ بے سقف وبے دیوار درآمدیم۔ ویکے دیدیم برطاق بلند نہادہ کہ ہیچ وجہ وحیلہ دست بآن دیگ نمیرسید چہار گز زیرپاے کندیدیم تادست بآن دیگ رسید چون شکار پختہ شد شخصے از بالاے خانہ بیرون آمد وگفت کہ بخش من بدہید کہ نصیب مفروض دارم برادر کامل مکمل در کمین نشستہ بود استخوان شکار از ان دیگ برآوردہ برتارک سروے زد۔ درخت زرد آواز پاشنۂ پاے وے بیرون آمد۔ برسر آن درخت رفتیم۔ خربزہ کاشتہ بودند وبفلاخن آب میدادند۔ از ان درخت بادنجان فرود آوردیم وقلیہ زردک ساختیم وباہل دنیا گذاشتیم۔ چندان بخوردند کہ آماسیدند۔ پنداشتند کہ فربہ شدند از خانہ بیرون نتوانستند رفت۔ درآنجا درنجاست ماندند ومابا سانی از کید آن بیرون آمدیم ودیر درخانہ بخفتیم وبسفر روان شدیم۔ ارباب حقیقت واولوالالباب معرفت سراین خیالات بازنمایند'' زیادہ ترتیب

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بعد حمد خدا ونعت سید الانبیا ومنقبت آل واصحاب مقتدا واضح راے باطن آراے سالکان مسالک باد کہ روزے این بندہ بیکار سید محمد والہ خاکسار تنہا نشستہ بود ناگاہ دو تن از فقرا وارد گردیدند ویک ورق کاغذ مرقوم مشتمل برتمثیلہاے اسرار کہ عقل بآسانی حل آن نتواند نمود آوردند وگفتند کہ این ورق را از ملفوظات زبان گوہر فشان سید محمد حسینی گیسودراز

نور اللہ مرقدہ یافتیم و بخدمت فضلا و علما بردیم و استکشاف معانی آن کردیم فرمودند کہ این کلمات مہملہ نتیجہ خیالات بے فائدہ است معانی ندارد و کلام سید محمد گیسو دراز نخواہد بود۔ از آنجا پیش فقراے صاحب ارشاد و مشایخ پاک اعتقاد بردیم و التماس حل این رموز مشکلہ کردیم جواب دادند کہ این عبارات اسرار عاشقان حق و مستان جام معرفت مطلق است و غیر از ایشان کسے را دسترس بر ادراک مقاصد آن نیست۔ پس ما چون از ہر دو جا ناامید شدیم این ورق پیش شما آوردیم کہ بدانیم چرا کہ خواجہ بندہ نواز گیسو دراز این کلمات را مہمل نفرمودہ اند البتہ فائدہ در آن درج کردہ باشند۔ اکنون شما چہ میفرمائید۔ گفتیم اے درویشان این ورق کاغذ بما سپارید و بعد از دو سہ روز تشریف آرید تا فکرے در آن نمایم اگر بعقل قاصر بندہ در آید براے شما شرح این کلمات بیارایم و این عقدۂ مخفی بر صاحبان فطرت بکشایم گفتند کہ مقصود ہمین است۔ پس قلم بر گرفتم و توفیق از حق خواستم و باملا در وج پر فتوح آن بزرگوار شرح کلمات مذکور باین نوع آراستم۔

قولہ تعالی وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ۔ تقدیم این آیت بر کلمات مقصودہ براے تبین حقایق در پردۂ تمثیلہا و ترغیب بتفکر در استدراک آن مطالب است۔ و معنی آیت اینست کہ ما تمثیلہا را مثل میزنیم براے ناس تا فکر و غور در آن نمایند و ازین مثلہا مدعا را بکشایند۔ حق اینجا ناس فرمود انسان نگفت چرا کہ انسان دیگر است و ناس دیگر۔ بدانکہ آدمی چہار گونہ است انسان و آدم و بشر و ناس و براے ہر نامے مقامے است یعنی در ہر مکان کہ میرسد یک صفت تازہ در وے پدید میشود و مناسب بآن صفت موسوم

میگردد۔ پس در وقتیکه روح مجرد بود و ہنوز بقالب جسمانی اتصال و اختلاط
نیافته بود ہرگاه که امانت را قبول نمود انسان گفته شد قوله تعالی
لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِیْ اَحْسَنِ تَقْوِیْمٍ۔ بعد از ان چون خاک
خمیر شد و قالب مرتب گشت نام او آدم کردند قال النبی صلی الله
علیه واله وسلم کنت نبیًا وآدم بین الماء والطین۔
بعد از انکه از نفخ روح امتزاج علوی وسفلی باہم مرکب شد و لطافت
نور روحانی وکثافت ظلمت جسمانی ہردو شریک شدند در آن صورت
بشر گفته شد قوله تعالی اِنِّیْ خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ طِیْنٍ۔ بعد از
آنکه ظہور غفلت ونسیان در و پیدا شد و عہد فراموش کرد و حرف شیطان را
شنیده گندم خورد آن زمان ناس گفته شد یعنی نسیان کننده قوله تعالی
وَاِنَّ کَثِیْرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّہِمْ لَکَافِرُوْنَ۔ پس کسیکه
شقی وسراپا بد است مثل کفار و فاسق او ناس است وکسیکه اوصاف نفاق
حمیده کم دارد و اخلاق ذمیمه بیشتر مثل راقم حروف ودیگر مسلمین او بشر است
او در قید بشریت مانده وکسیکه اخلاق ذمیمه کمتر و اوصاف حمیده بیشتر دارد نیک
و در عبادت الہی سرگرم است مثل مومنان صالح وعابدان قانع او آدم
است که آثار آدمیت ازو ظاہر میگردد۔ وکسیکه نفس او مطمئنه شده باشد واز
کدورات بشریت پاک گردیده و در عبودیت ومحبت الہی وفنائے خود
بدرجه کمال رسیده مثل انبیا واولیائے کامل او انسان است۔ انسان
شدن مشکل است بلکه آدمیت ہم کمیاب است وعالم پر از ناس وبشر
است۔ پس خلاصۀ مقصود ازین تقریر آنکه خلقت انسانیت که حقیقت روحانیست
اول شده وخلقت آدمیت وبشریت وناسیت که حقیقت جسمانیست و

از امتزاج قالب صورت یافته بعد از آن شده۔ لهذا سید حسینیؒ اول از حقیقت روحانی شروع نموده میفرماید که ما چهار برادر بودیم فرزند از چهار گونه ارواح است نباتی وحیوانی وانسانی ناطق که آنرا نفس ناطقه گویند وانسانی قدسی۔ اگرچه محققان در ارواح اربعه جمادی را داخل نموده روح انسانی همه را یک قسم شمرده اند لیکن در روح جمادی فقط قوت ثقل جسم است که مثل ارواح دیگر قوت نشو ونما ندارد ومقصود درین مقام آن ارواح اند که استعداد قوتها وقابلیتها دارند وآن نباتی وحیوانی وانسانیست۔ و ارواح انسانی یکسان نیست در عوام الناس دیگر است ودر انبیا واولیا روح کامل دیگر۔ وسید محمد گیسودراز از ارواح اربعه یکے را کامل ومکمل شمرده یعنی روح انسانی که در هر کس کامل نمی باشد بنابر آن دو قسم تفریق یافت ناطق وقدسی۔ اما روح نباتی یعنی اشجار وگیاها تنها قوت نباتیت دارد که نشو ونما وصفا وطراوت است۔ و روح حیوانی یعنی روح بهائم وطیور باوجود قوت نباتیت قوت حیوانیت هم دارد وآن اکل وشرب وخواب وبیداری وتوالد وتناسل است که در نباتی نیست۔ و روح انسانی ناطق باوجود قوت نباتیت وحیوانیت قوت انسانیت نیز دارد وآن ناطقه وممیزه است که در نباتی وحیوانی نیست۔ و روح قدسی یعنی روح انسانی کامل باوجود قوت نباتیت وحیوانیت وناطقه هر آئینه قوت قدسیه نیز دارد که آن صفات ملکی وکشف معاملات غیب است که در آن سه ارواح نیست۔ پس میفرماید که ما چهار گونه ارواح بودیم رباعی

ده بار بگفتمت که نه بار مگیر — بگریز ز هشت و هفت زنهار مگیر
شش پنج و چهار و سه دوا نکنند — بگذار دوی را و یکے یار بگیر

مراد از دہ برائے بیت و نہ مراد از نہ طبق آسمان وہشت مراد از ہشت بہشت است وہفت مراد از ہفت دوزخ است وشش مراد از شش جہت است وپنج مراد از حواس خمسہ است وچہار مراد از اربع عناصر است و سہ مراد از موالید ثلثہ است و مراد از دو دین و دنیا است و مراد از یک اللہ است **از نہ دہ** یعنی از نہ فلک چراکہ ارواح افلاکی اند واجسام خاکی۔ اما افلاک سبعہ از قمر تا زحل ومشتری مشہور اند وہشتم فلک منازل ونہم فلک البروج عرش وکرسی را شمردہ اند و نہ فلک مقرر نمودہ اند اما ارباب عرفان کہ بدیدۂ باطن دائرہ وجود را دیدہ اند عرش وکرسی را او برائے نہ فلک المنازل وفلک البروج مشاہدہ نمودہ اند و نہ فلک را غیر از عرش وکرسی شمردہ اند۔ **سہ برہنہ بودند** یعنی ناقص بودند و از لباس کمالیت عریان وآن روح نباتی وحیوانی و انسانی ناطق است کہ آنہا ہنوز بدرجہ لطافت نرسیدہ اند کہ اوصاف قدسیہ ندارند بنسبت بروح قدسی بیجامہ اند۔ **و یکے جامہ نداشت** یعنی جسم وجسد نداشت وآن روح قدسی است یعنی روح انبیا واولیا کہ آلودہ بکدورات جسمانی نیست برخلاف آن سہ قسم ارواح کہ متعلق بہ ابدان اند و روح قدسی موصوف بفیضے است کہ از جناب قدسی میرسد چون روح انسان مورد فیوض قدسی میشود آن وقت موسوم بقدسی میگردد پس بنسبت بآن سہ ارواح از کثافت جسمانی پاک است۔ **آن برادر برہنہ قدرے زر در آستین داشت** مراد از زر گنج مخفی است بموجب حدیث قدسی کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق یعنی بودم من گنج پوشیدہ پس بدرستیکہ دوست داشتم اینکہ شناختہ شوم پس آفریدم خلق را تا شناختہ شوم۔ شناسائی آن گنج مخفی

چنانچہ حق شناختن است تنہا روح قدسی دارد پس از گنج مخفی روح قدسی فیض میابد بنابران زر در آستین داشت۔ بہا زار رفتیم یعنی بازار کثرت تعینات وتنوع ممکنات کہ از تصرف اسما وصفات حضرت واحدیت در دائرہ وجود در آمدہ اند۔ تا براے شکار تیر وکمان بخریم مقصود از شکار مکاشفہ انوار ذات وصفات خالق بے ہمتا است۔ قضا رسید ہر چہار کشتہ شدیم یعنی در معرض خطاب آمدیم چرا کہ آیتہ کریمہ وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِیْٓ اٰدَمَ مِنْ ظُهُوْرِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوْا بَلٰى شَهِدْنَا چون آفریدگار مطلق ارواح را پیش از اتصال آن بابدان براے بستن عہد میثاق در علم خویشتن جلوہ داد ارواح ہیبت آن از ہوش رفتند گویا کہ کشتہ شدند۔ وبست وچہار زندہ برخاستیم یعنی بعد از انکہ ارواح بخطاب اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ نواختہ شدند در جواب بَلٰى شَهِدْنَا گفتند کہ ایشانرا لذتے وراحتے حاصل شد کہ گویا باز زندہ شدند و در استعداد خود قوتہا دریافتند ومقصود ازین بست وچہار آنست کہ در چہار قسم ارواح بست گونہ قوت یافتیم چون چہار را با بست ضم کنم بست وچہار میشود۔ اما ازان بست گونہ قوتہا در روح نباتی پنج قوت کہ جاذبہ وماسکہ ونامیہ وہاضمہ ومولدہ است اما جاذبہ یعنی نباتات آب وہوا را در خود جذب میکند وماسکہ یعنی آنرا مسک نمودہ در خود نگاہ میدارد وہاضمہ یعنی آب وہوا ہضم میسازد ونامیہ یعنی نمو میکند ونشو ونما میسازد ومولدہ یعنی برگ وگل ومیوہ از آنہا تولد میشود۔ ودر ارواح حیوانی نیز زیادہ بر آنہا پنج قوت کہ آن ذائقہ وشامہ وباصرہ وسامعہ ولامسہ است۔ اما ذائقہ ماکولات ومشروبات دارد وتلخ وترش

وشیرین را از ہم فرق مینماید۔ شامّہ یعنی امتیاز بوہا شنیدن میکند۔ و باصرہ یعنی می بیند۔ وسامعہ یعنی صداہا را بشنود۔ ولامسہ یعنی بلمس بدن گرمی وسردی ونرمی ودرشتی را درمی باید۔ ودر روح انسانی ہم زیادہ برین پنج قوت عقل مدرکہ وتخیلہ وحافظہ وفکر ممیزہ وحسیہ مشترکہ۔ اما عقل مدرکہ یعنی بنی آدم عقل نظری وعملی دارد ودر تعقل می آرد ہر چیز را وتخیلہ یعنی قوت خیالہاے دور ودراز دارد وحافظہ یعنی حقایق اشیا را حفظ میسازد وفراموش نمیکند برخلاف حیوانات وفکر ممیزہ یعنی قوت امتیاز درحقیقت نیک وبد وحق وباطل دارد۔ وحسیہ مشترکہ یعنی چنانچہ حیوانات پنج حواس ظاہر میدارند آدمی زاد نیز پنج حواس باطن ہم میدارد ومشترکہ بحواس ظاہری چنانچہ مولوی معنوی فرماید مثنوی

پنج حسہا ہست جز این پنج حس آن چو زر سرخ این حسہا چو مس
حس ابدان قوت ظلمت میخورند حس جان از آفتابے میچرند

وظاہر است کہ دیدن وشنیدن وچشیدن وبوئیدن ولمس کردن آدمی زاد دیگر است وحیوانات دیگر۔ ودر روح حیوانی قدسی نیز زیادہ بر اینہا پنج قوت اول لطافت وبیکروحی وصافی۔ دویم سیرت ملکی کہ محتاج بخوردن وخفتن وامثال آن نیست۔ وسوم کشف قبور وکنوز یعنی آگاہی از حال دفینہا کہ درخاک اند۔ چہارم مشاہدہ عالم ملکوت کہ عالم غیب وعالم امراست ومکاشفہ عالم جبروت کہ عالم صفات ولاہوت کہ عالم ذات است پنجم الہام یعنی از غیب ملہم میشود بامور مخفیہ۔ پس ارواح اربعہ بابست گونہ قوت بست وچہار زندہ برخاستند۔ اگر کسے گوید از جائیکہ شما خبر میدہید این چہارگونہ ارواح ہنوز در قید جسمانی نیامدہ بودند پس این قوت ہا دراستعداد آنہا شد۔ واین قابلیتہا را درخود یافتند نہ آنکہ این قوتہا از

ارواح بظہور آمدند۔ آنگاہ چہار کمان دیدیم مراد از چہار کمان مجاہدہ و مراقبہ ومشاہدہ ومکاشفہ است اول جہاد اکبر با نفس امارہ یک کمان کشی است۔ دوم در تصور مرشد دینی وغیر آن بمراقبہ تم شدن دیگر کمان کشی است سیوم از مراقبہ بمشاہدۂ اسرار ملکوتی دل را کشیدن ونرم ساختن دیگر کمان کشی چہارم شکار تجلیات بمکاشفہ انوار ذات وصفات نمودن دیگر کمان کشی سہ شکستہ بودند یعنی کمان مجاہدہ ومراقبہ ومشاہدہ چراکہ مجاہدہ ومراقبہ بے مشاہدۂ تجلیات آثاری وافعالی کہ مخصوص بعالم خلق وعالم امر است ناقص است ومشاہدہ کہ شامل بر تجلیات آثاری وافعالی است نسبت بمکاشفہ تجلیات صفاتی وذاتی کہ مخصوص بعالم جبروت ولاہوت است ناقص است۔ و یکے ہر دو گوشہ وہر دو خانہ نداشت۔ یعنی کمان مکاشفہ انوار ذات وصفات زیراکہ ذات حق از مکان وزمان واز ابعاد ثلثہ کہ طول وعرض وعمق باشد واز جہات ستہ کہ قبل ویدبیین و یسار وتحت وفوق باشد منزہ ومبرا است پس ہر دو گوشہ وہر دو خانہ نداشت۔ آن برادر برہنہ زردار یعنی روح انسانی قدسی کہ چیزے از گنج مخفی در دستش بود۔ کمان بے گوشہ وبے خانہ را بگرید یعنی از مجاہدہ ومراقبہ ومشاہدہ بمکاشفہ رسید وآنرا خوش کرد۔ تیرے می بایست برائے شکار کردن تجلیات ذاتی وصفاتی از کمان مکاشفہ چہار تیر دیدیم مقصود از چہار تیر چہار گونہ ذکر است جلی لسانی وجلی قلبی وخفی قلبی وخفی سری چراکہ برائے شکار مقصود تیرے نیست بہتر از نام خدا و یاد خدا۔ اما جلی لسانی آنست کہ کسے یاد خدا بزبان کند ودل از تعظیم واجلال آن نام غافل باشد وجلی قلبی آنست کہ بفرمودہ دل واعتقاد و

عتراف بر عظمت و اجلال حضرت صمدیت نام حق بر زبان یاد نماید۔
خفی قلبی آنست زبان از دران دخلے نباشد بلکہ دل از روے تعظیم و اجلال
رخود ذکر حق نماید۔ وخفی سری آنست کہ زبان دل را ہمدران حال
نش نباشد بلکہ روح و سراز جوش محبت بفناے نفس و قالب ذکر محبوب
قیقی نماید۔ سہ شکستہ بودند یعنی ہر دو قسم جلی و خفی قلبی نیز چراکہ این ہر
سہ ذکر نسبت بخفی سری ناقص اند و انبیا و اولیاے کامل علی الانصال
ذکر سری مشغول اند۔ و یکے پر و پیکان نداشت غرض از پر و
یکان یاوری زبان و دل است و گرنہ ذکر خفی سری از ہر دو بے نیاز
ست۔ تیر بے پر و پیکان خریده لہذا این تیر را برگزیدہ و خوش کرد۔
بطلب صید یعنی تجلیات صفاتی و ذاتی بصحرا شدیم یعنی بصحراے
ائرہ وجود در رفتیم۔ چہار آہو دیدیم یعنی چہار عالم ناسوت و ملکوت و
بروت و لاہوت زیرا کہ شکار گاہ تجلیات جز این چہار عالم نیست اما عالم
سوت کہ عالم خلق و عالم شہادت و عالم آثار است شکارگاہ تجلیات
ثاریست و ملکوت کہ عالم امر و عالم غیب و عالم افعال است شکارگاہ
تجلیات افعالیست۔ وجبروت کہ عالم واحدیت و تجلی ثانی و عالم صفات
ست شکارگاہ تجلیات صفاتیست کہ مشتمل بر کثرت اضافات و بعد
عتبارات است و لاہوت کہ عالم احدیت و تجلی اول و عالم ذات است شکار
ہ تجلیات ذاتیست کہ مخصوص بوحدت و یکتائی ذات است سہ مردہ بودند یعنی
الم ناسوت و ملکوت و جبروت کہ اینہا نسبت بلاہوت کہ ہویت بحت است مردہ اند
وجود و آثار و افعال و صفات مشروط بوجود است و یکے جان نداشت یعنی
لم لاہوت کہ عالم ذات است و این روشن و مبرہن است کہ حیات ذات آن

حی وقیوم وابستہ بجان نیست بلکہ او خود حی است وجان آفریدۂ اوست
برادر برہنہ زردار کمان کش تیر انداز یعنی روح انسانی قدسی
ازان کمان بے گوشہ وبے خانہ کہ مکاشفہ باشد آن تیر بے
پر وپیکان راکہ ذکر خفی سری باشد بر آن آہوے بیجان زد یعنی بعالم
غیب ہویت کہ عالم ذات است الفت گرفت کمندے می بایست
تا صید را بفتراک بندیم یعنی ضرور شد کہ فکر کنیم تا این شکار را از دست
نرود وبا سر روح مکاشفہ ذات وصفات حق پیوستہ ومحکم بستہ باشد چرا
کہ شیطان در کمین است حضرت موسیٰ علیہ السلام گفت کہ مَآ اَنْسٰنِیْهُ
اِلَّا الشَّیْطٰنُ یعنی مراد رفراموشی نینداخت مگر شیطان ہرگاہ کہ آن ملعون
ہارونؑ دل موسیٰ علیہ السلام راکہ پیغمبر خدا بود در فراموشی انداختہ بدیگرے چہ رسد نعوذ
باللہ منہ۔ چہار کمند دیدیم یعنی کمند عزلت وکمند خلوت وکمند الفت و
کمند وحدت ۔ اما عزلت گوشہ گیری وکم اختلاطی با خلایق است وخلوت تنہا
در یاد حق بودن است وہیچ کس را پیش خود وہیچ خطرہ در دل خود راہ ندادن
است ۔ والفت در دام محبت محبوب گرفتار شدن است ووحدت با
محبوب یکے شدن واز خود کلی بر آمدن است سہ پارہ بودند یعنی کمند
عزلت وخلوت والفت چرا کہ عزلت وخلوت یقین کہ بے الفت ومحبت حق پارہ پارہ
اند والفت نیز تا بمرتبہ وحدت با محبوب نرسد ناقص است زیرا کہ شان عشق و
معراج آن اینست کہ دو را یکے سازد واز دوئی فیما بین اثرے نگذارد
ویکے ہر دو کرانہ ومیانہ نداشت در فرس قدیم کنارہ را کرانہ گویند
یعنی کمند وحدت کہ عالم یکتائی ذات است یقین کہ کرانہ ومیانہ ندارد و

ؑ این قول حضرت ہارون است علیہ السلام۔ در ہر دو نسخہائے منقول منہا از سہو کتابت لفظ "موسی" نوشتہ شدہ است
ع ح

از جهات ستہ و ابعاد ثلثہ منزا است۔ صید را بآن کمند بیکرانه و (ن منزه)
بیمیانه بربستیم یعنی برخود لازم گرفتیم۔ خانه می بایست که مقام کنیم
وصید را پخته سازیم یعنی روح را بآن ضرر۔ مند هرچند که قدسی باشد (ن بدان ضرر)
تا دران صید پخته شود از قوت روح قوت قلب حاصل آید چهار خانه
دیدیم یعنی عناصر اربعه که خاک و باد و آب و آتش است سه در هم افتاده
بودند خاک و آب و آتش چرا که خاک منهدم میگردد و آب خشک میشود و آتش
می میرد دیگے سقف و دیوار نداشت آن باد است یعنی هوا که
سقف و دیوار ندارد و مجسم نیست و سبک روح است۔ در آن خانه بے (ن بی سقف و بی جدار)
سقف و بے دیوار در آمدیم یعنی درخانهٔ عشق حق که مقام لطافت
است و فی الواقع درخانه محبت الهی جسمانیت نیست و هواے آن خانه
لطافت سبکروح است۔ دیگے دیدیم یعنی دیگ عشق که همیشه در جوش
است بر طاق بلند نهاده یعنی بر طاق سعادت که آن طاق کمشکوٰة
فِیْهَا مِصْبَاحٌ است و در کلام مجید آمده اَللّٰهُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ
مَثَلُ نُوْرِهٖ كَمِشْكٰوةٍ فِيْهَا مِصْبَاحٌ ط اَلْمِصْبَاحُ فِيْ زُجَاجَةٍ ط اَلزُّجَاجَةُ
كَاَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُّوْقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُّبٰرَكَةٍ یعنی خدا نور آسمان
و زمین است و تمثیل نور او مثل طاقچه است که در آن چراغ است و آن
چراغ در شیشه است شفاف مثل ستاره درخشنده و مالیده شده است
از شجرهٔ مبارک۔ ارباب عرفان و محققان گفته اند که روح مومن طاقچه است
و نور روح محمدی شیشه است بران طاق و نور وجه الله چراغ است دران
شیشه که بهیچ وجه و حیله دست بآن دیگ نمیرسد چهار گز زیر
پاے کند یدیم یعنی چهار گونه فنا بدست آوردیم۔ اول فناے استیصال

نفس امارہ وپاک شدن از اخلاق ذمیمہ نفسانی وشیطانی کہ آنرا تزکیہ نفس
فرمایند۔ دوم فناے فانی شدن در تصور مرشد کامل کہ آنرا فنافی الشیخ گویند
سوم فناے فانی شدن در تصور حقیقت محمدی کہ زبدہ حقیقت انسانیت
کہ آنرا فنا فی الرسول گویند۔ چہارم فناے فانی شدن در مکاشفہ انوار ذات
وصفات وقدم بر راہ موتوا قبل ان تموتوا گذاشتن کہ آنرا فنافی اللہ
دانند۔ پس ہرگاہ کہ باین چہار گونہ فنا فانی شدیم تا دست بآن دیگ
رسید چرا کہ بے فناے خود دست بنعمت عشق حقیقی نمیرسد۔ چون شد
پختہ شد یعنی ضابطہ بکمال رسید شخصے از بالاے خانہ بیرون آ
یعنی ابلیس ملعون۔ بالاے خانہ براے آن فرمودہ کہ ابلیس از آتش
چنانچہ خود گفت خَلَقْتَنِیْ مِنْ نَارٍ وآتش سرکش است میل بہ بالا
میکند پس ابلیس از بالا سر برآورد وگفت کہ بخش من بدہید
کہ نصیب مفروض دارم قولہ تعالی وَاِنْ یَّدْعُوْنَ اِلَّا
شَیْطٰنًا مَّرِیْدًا لَّعَنَهُ اللّٰهُ۔ وَقَالَ لَاَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ
نَصِیْبًا مَّفْرُوْضًا وَّلَاُضِلَّنَّهُمْ وَلَاُمَنِّیَنَّهُمْ وَلَاٰمُرَنَّهُمْ
یعنی اشقیا دعوت نمیکنند مگر شیطان مردود را ولعنت نمودہ خدا او را و
شیطان در جناب الہی گفت کہ ہر آئینہ میگیرم از بندگان تو نصیب فرض
کردہ شدہ یعنی گمراہ میکنم آنہا را در امانی یعنی در آرزوہاے دور و دراز می
اندازم وامر میکنم آنہا را بسوے اعمال خبیثہ وشنیعہ افعال بنابران شیطان
خواست کہ خللے اندازد۔ برادر کامل مکمل یعنی روح انسانی قدسی بجنید
کمالات رسیدہ در کمین نشستہ بود یعنی از مکر آن ابلیس پر تلبیس غافل
نبود۔ استخوان شکار از ان دیگ برآوردہ بر تارک سرش

زد مراد از استخوان شرک خفی است که ہرچند آدمی مومن و صالح باشد تا بمقام وحدت نرسیده است از اثنینیت که دوئی است یعنی وہم خودی بر بنیاده شرک خفی دارد روح قدسی پاک خازن نقد وحدت است آن استخوان شرک خفی را از دیگ عشق بر آورده بر سر آن سگ زد۔ **درخت زرد آلو از پاشنه پاے وے بیرون آمد** یعنی شجرهٔ خبیثه که درخت حب دنیا است و در دلہاے مردم ریشه دوانیده از قدم نامبارک ابلیس پیدا شد قوله تعالیٰ إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُءُوسُ الشَّيَاطِينِ یعنی بدرستیکه شجرهٔ خبیثه درختے است بر آمده در قعر دوزخ یعنی درک الاسفل و طلعت آن مثل سرہاے شیاطین است **بر سر آن درخت رفتیم** یعنی نزدیک آن درخت زرد آلو رفتیم دبچشم عبرت تماشابین آن شدیم که ثمره اش زرد روئی دارین است **خربزه کاشته بودند** مقصود از خربزه اہل دنیا است که براے لذات جسمانی بریکدیگر می افتند **و بفلاخن آب میدادند** مراد از فلاخن رجوع و قبول مردم است یعنی اہل دنیا حب مال و جاه را برجوع و قبول خلق پرورش میکردند۔ **ازان درخت باذنجان فرود آوردیم** یعنی باد غرور را که نشان روسیاہی است ازان بزیر انداختیم **و قلیه زردک ساختیم** یعنی قلیه زردک که طلاے زرد است پختیم **و با اہل دنیا گذاشتیم** که این روسیاہی دارین زرد روئی ایشان بود۔ **چندان بخوردند** یعنی آن قدر از روے حرص دران لقمه تصرف کردند که اما سیدند پندا شتند که **فربه شدند** فربہی تن پروران در نظر ارباب بصیرت آماس است که آنہا اشتباه بفربہی کرده اند **از خانه بیرون نتوانستند رفت** یعنی

از خانہ دنیا چراکہ گذرگاہ عافیت تنگ است اہل تجرید و تفرید ازین گذرگاہ تنگ میتوانند گذشت کہ فربہان مال حرام کہ آلودہ بہ علایق جسمانی انداز خانہ دنیا برآمدن نتوانستند۔ در آنجا در نجاست ماندند یعنی در نجاست دنیا چنانچہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم میفرمایند الدنیا جیفۃ وطالبہا کلاب یعنی دنیا مردار است وطالبان آن مردار سگانند وما بہ آسانی از کید آن بیرون آمدیم یعنی بہ امداد فیض قدسی از دست خطرات شیطانی رہا شدیم و مکر شیطان با ما کار نتوانست کرد قولہ تعالی اِنَّ کَیْدَ الشَّیْطٰنِ کَانَ ضَعِیْفًا و بر در خانہ بخفتیم دروازہ برآمدن از خانۂ دنیا و داخل شدن در خانۂ عقبی قبر است کہ آنرا اول منزل گویند یعنی از خانۂ دنیا نقل کردہ در گور کہ دروازہ است خوابیدیم و نہ گفت کہ مردیم چراکہ دوستان خدا موت اختیاری بدست آوردہ از فنا فی اللہ بمرتبۂ بقا باللہ رسیدہ اند و ہمیشہ زندہ اند پس مُردن ورفتن انہا از دنیا انتقال کردن است از یک خانہ بخانۂ دیگر چنانچہ رسول مقبول علیہ السلام فرمودہ است ان اولیاء اللہ لایموتون بل ینتقلون من دار الی دار و پروردگار عالمیان نیز اشارہ فرمودہ وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ یُّقْتَلُ فِیْ سَبِیْلِ اللّٰہِ اَمْوَاتٌ بَلْ اَحْیَاءٌ وَّلٰکِنْ لَّا تَشْعُرُوْنَ یعنی مگوئید شما در ان کسانیکہ خود را در راہ خدا کشتہ اند مردگان یعنی آنہا را مردہ نگوئید بلکہ زندہ اند لیکن شما شعور ندارید کہ این معنی را دریابید پس میفرماید کہ بر در خانہ بخفتیم و بہ سفر روان شدیم یعنی سفر عقبی کہ سفر از فنا فی اللہ بسوے بقا باللہ است۔ باید دانست کہ ارباب عرفان فرمودہ اند السفر سفران سفر الی اللہ و سفر فی اللہ یعنی سفر دو قسم است سفر بسوے خدا و سفر در خدا تا اینجا کہ بیان شد ما چنین و چنان

کردیم اول سفر الی الله بود دوم سفر فی الله یعنی سفر در خدا آن سفر اول بتمام
باخر آمد و این سفر دوم فی الله همیشه برقرار ماند۔ ارباب **حقیقت** و ن تصوف
والو الالباب معرفت سر این خیالات باز نمایند یعنی اهل
سلوک باطنی بتعرف وشناسائی ازین راز تمثیلها بکشایند وادا نمایند۔
الحمد لله که برؐ واله خدا پوشیده نماند که انچه منکشف شده بود در خدمت ن والله اعلم
اولی الالباب عرض نمود اگر کسے این شرح را پسند نفرماید ما آزرده
نمیشویم بهتر ازین تقریر نمایند والسلام والاکرام۔

تمت

شرح برہان العاشقین

از

مولانا محمد رفیع الدین محدث دہلوی قدس سرہ العزیز

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بعد از حمد حضرت الٰہ و درود بر پیغامبر والا جاہ و بر آل و اصحاب دین پناہ بندۂ مسکین محمد رفیع الدین بن شیخ الاسلام زبدۃ العرفا باللہ سیدی وسندی ولی اللہ ابن الشیخ العظیم مولانا عبد الرحیم اسکنہما اللہ فی العلیین والحقہ بسلفہ الصالحین وامینما ید کہ بعضے از یاران حل معمے[1] از اسمار حضرت غریب[2] نواز محمد گیسو دراز قدس اللہ سرہ درخواستند انچہ حاضر الوقت شد بتحریم می آید۔

---

[1] این معما کہ موسوم بہ برہان العاشقین است مضمون مستقلے است کہ حضرت سید محمد گیسو دراز علیہ الرحمہ تحریر فرمودہ اند واین را با کتاب اسمار الاسرار کہ یکے از تصانیف اوشان است ہیچ تعلقے نیست۔ آن بزرگ را کہ این معما را پیش مولانا محمد رفیع الدین قدس سرہ آوردند غالبا مسامحت شد کہ این را معمے از کتاب اسمار الاسرار انگاشتند۔ ع ح۔

[2] "غریب نواز" عموما حضرت خواجہ خواجگان معین الدین چشتی را میگویند و حضرت سید محمد گیسو دراز بلقب "بندہ نواز" مشہور اند ع ح

قال العارف المحقق رفعہ اللہ قدرہ باسمہ سبحانہ الحمد للہ رب العلمین والصلوٰۃ والسلام علی رسولہ محمد والہ اجمعین قولہ تعالی۔ وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُ بدانکہ با چہار برادر بودیم یعنی کون وفساد چہار عنصر بودند از نہ دیہہ یعنی در جوف نہ فلک سہ جامہ نداشتند یعنی نار و ہوا و ماسطح ملون کہ از نفوذ نظر حائل باشد نداشتند بلکہ شفاف اند و یک برہنہ بودیعنی ارض در دیدچشم آشکار بود۔ آن برادر برہنہ درست زر در آستین داشت یعنی زمین فراوان صور و ہیہات عرضیہ در استعداد داشت ببازار رفتیم تا بجہت شکار تیر وکمان بخریم یعنی ہمہ در عالم ترکیب داخل شدند تا استعداد وہبی وکسبی بدست آرند وتحصیل کمالات عالم تجرد نمایند قضا رسید ہر چہار کشتہ شدیم یعنی باستیلاے دولت فلکی وروحانی از کواکب وارباب الانواع صور بسایط مخفی ومضمحل گشت بست وچہار زندہ برخاستیم بعد از فعل وانفعال بست وچہار قسم مزاج پیدا شدند ہشت مزاج اعتدال وہشت مزاج غیراعتدال وہشت مزاج اختلال۔ بیانش آنکہ تکافوے حقیقی حرارت با برودت وبیوست با رطوبت معاً محال است لاجرم مرکب را بجانبے انحراف خواہد بود بیک کیفیت بود چہار مزاج مفرد است واگر بدو کیفیت غیر متضاد بود چہار مزاج مرکب است این ہشت مزاج اگر بافعال جنبہ مرکب ملایم است مزاج اعتدال است واگر مخالف است مزاج غیراعتدال است واگر منافی است مزاج اختلال است۔ وچہار قسم ترکیب مراد باشد تصویرش آنکہ مساوات چند جزو غیر مغلوب در مرکب متقاضی انحلال ترکیب است

بسبب تساوی میول وجزء مغلوب قاصر بر اجتماع نتواند شد لاجرم یکے غالب خواہد بود و پس پیش ترکیب ثنائی دوازدہ محسوب شوند و چہار ترکیب ثلاثی نیز دوازدہ و یک ترکیب رباعی چہار ازین بست وہشت وثنائی آب و آتش و دو ثلاثی اینہا یا ہوا فاسد است کہ ہوا مغلوب است بسبب رقت قوام سہل الانحراف است و بسبب آن لطیف جوہر رنگ شریک غالب گرفتہ تدافع مغلوب میشود بیست وچہار ترکیب باقی صالحہ باشند۔ آنگاہ **چہار کمان دیدیم** یعنی بعد از استقرار مزاج چہار درجۂ کمال اول طبائع پیش آمد کہ ہر یکے برائے صدور آثار چون کمال است **سہ ناقص بودند** یعنی صورت معدنی ونباتی وحیوانی از وصول بعالم تجرد قاصراند **ویکے دو خانہ و دو گوشہ نداشت** یعنی نفس ناطقہ کہ صورت انسانی است دو جز مادّہ وصورت دو طرف امتداد نداشت کہ مجرد بذات بود۔

آن برادر زردار برہنہ آن کمان بے خانہ وبیگوشہ بخرید یعنی بدن ارضی نفس ناطقہ را قبول کرد۔ **تیرے می بایست** یعنی نفس ناطقہ را برائے ایصال یا مورخانہ چہ از ذات خود قوائے ورا کہ می یابند **چہار تیر دیدیم سہ شکستہ بودند** یعنی چہار قوت یافت یکے حس مشترک کہ دریابندۂ صور جزئیہ است دوم وہم کہ دریابندۂ معانی جزئیہ است سوم عقل کہ دریابندہ کلیات است این ہر سہ شکستہ پاے اند بانچہ نظیر ندارد ومنتزع از محسوسات نیست نمی تواند رسید **ویکے پر و پیکان نداشت** یعنی چہارم کہ نور ایمان از پریدن وزوال وخلیدن وشبہات درمان آئین است فان الیقین مالایحتمل النقیض حالاً و مآلاً۔ **آن تیر بے پر و پیکان خریدیم و بطلب صید در صحرا شدیم** یعنی بہ شرف ایمان صحیح مشرف

گشتہ بتائید آن طالب کشف حقیقت گشتیم۔ وتحقیق این نکتہ آنست کہ ہر نوع
علمی کہ بحصول صورت باشد خالی از کیفیت وطلبیت نیست راہ بسوے
بے کیف واصل محض ندارد وسیلۂ وصول بآنحضرت جز معرفت اجمالی
لحاظی صرف کہ ایمان بالغیب نام دارد نتواند بود۔ **چہار آہو دیدیم**
یعنی بطفیل دوام توجہ بعالم اطلاق چہار حقیقت مشہود گشت **سہ مردہ بودند**
یعنی سہ حقیقت کہ باصطلاح اہل تصوف ناسوت وملکوت وجبروت
وباصطلاح اہل اشراق برازخ ومثل وانوار وباصطلاح اہل حکمت طبیعت
ونفس وعقل باشند اعدام امکانی اند ودر قبضہ غیر کالمیت فی ید الغسال
جان ہر یکے کہ مدبر وباطن اوست در وخارج است۔ جان ناسوت
ملکوت وجان ملکوت جبروت وجان جبروت لاہوت است **ویکے
جان نداشت** یعنی چہارم کہ حضرت لاہوت است مدبر باطن ندارد
بلکہ خود قیوم ہمہ وبطن الباطن است وبذات خود زندہ وجان ہمہ است
**آن برادر زردار برہنہ کمان کش تیر انداز ازان کمان
بیخانہ وبیگوشہ وآن تیر بے پر وپیکان بر آن آہوے
بیجان زد** یعنی آن شخص ارضی انسانی صادق الایمان ذات مقدسہ
را ہدف ہمت ساختہ وآلات ومعدات فطری وکسبی فراہم آوردہ و
کشش وکوشش علمی وعملی نمودہ وطے مراحل واردات کردہ از علم الیقین
بعین الیقین رسید وچون مجذوب سالک بود از راہ اندراج النہایت و
یومن وراء الحجب آشنائے حضرت لاہوت گردید۔ **کمندے می
بایست تا صید را الفتراک بندیم** یعنی معاملہ وعلاقہ می بایست کہ
ازعین الیقین بحق الیقین برآید واز تعلق بتخلیق گراید۔ **چہار کمند دیدیم**

سہ پارہ و یکے دو کرانہ و میانہ نداشت یعنی چہار معاملہ پیش آمد خوف
وطمع ومحبت کہ ہر سہ آلودۂ غرض و قابل انقطاع بودند و چہارم فنا فی الوحدت
کہ تحمل طرفین و وسط ندارد صید را بدان کمندبے کرانہ و بے
میانہ بربستیم یعنی بواسطہ معاملہ چہارم اندرون جان را آشیانۂ ہمائے لاہوت
ساختیم و بطریق مطالعہ وحدت در کثرت جمال محبوب در خود دیدیم و از
حق الیقین بہرہ یافتیم۔ خانۂ می بایست کہ مقام کنیم و صید را پختہ
سازیم یعنی قانون و طریقہ می بایست کہ بواسطۂ ملازمت بر آن از حق الیقین
بحقیقت الیقین و از تخلق بہ تحقیق عروج نمودہ شود و جمیع لطائف و طبقات
را برنگ معرفت منصبغ ساختہ و حجب وجود را فرق کردہ آید چہار خانہ
دیدیم سہ در ہم افتادہ یعنی چہار طریقہ یافتہ شد روش اہل شریعت
کہ مبنی بر تصحیح عبادات و اصلاح معاملات و تہذیب اخلاق و تعمیر اوقات
بہ اوراد است و روش اہل عزیمت کہ مبنی بر مراعات پرہیز و حساب
دعوات و خواندن اسما و موکلات است و روش اہل طریقت کہ مبنی
بر محافظت انفاس و جلسات و ذکر با ضربات و تصورات است و اہل
این ہر سہ باہم منازعت و مناقشت دارند و از خرق حجب وجود فرد
ماندہ اند و یکے سقف و دیوار نداشت دران خانہ بے
سقف و بے دیوار در آمدیم یعنی چہار را راہ اہل حقیقت کہ مبنی بر دوام
شہود و تنزیہ معبود و نفی وجود و بذل موجود و بتطفل جذبۂ ملک ودود است
این راہ از سقف تقلید و دیوار قیود و رسوم برتر است خود را در تربیت
الہی کہ وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ اشارت باوست حوالہ نمودہ
این طریقہ را لازم گرفتیم و درین اشتار ترقیات در اسما و صفات می نمودیم

دیگے دیدیم بر طاق بلند کہ ہیچ حیلہ دست بان نمی رسید یعنی وصول بتجلی ذات ورا الورا کہ منبع اسماو صفات و معدن ارزاق روحانی وجسمانی است منظور افتاد کہ تمام قواے بشری ازان قاصر بودند وبجہت غایت انکسار و نفی آثار و اعیان بانجناب راہ نبود کہ اقرب ما یکون العبد الی ربہ وھو ساجد رمزے ازآنست چہار گز مغاکے زیر پاے کندیدیم یعنی چہار درجہ بطون فرو رفتیم وچہار طبقہ را از مالوفات خود برکندیدیم و بدن را در ریاضت و نفس را در مجاہدہ وقلب را در مشاہدۂ عظمت و روح را در شعاع احدیت بنوعے از تلاش محو ساختیم تا بعدم اصلی لاحق گشتیم و مقام کان اللہ ولم یکن معہ شئی وھو الان کما کان حاصل شد واگر خواہی بدن و نفس را یکے گیری وچہارم عین ثابتہ شماری چنانچہ پیش علماے محققین مسلم است کہ مادام نظر اربعین عین ثابتہ واز اسمے کہ مبداے یقین اوست بگذرد و خلع طوق استعداد جزی نمودہ تا شیون ذاتیہ نرسد بحقیقت تجلی ذات بدون آمیزش رنگ مرات استعداد متجلی لہ واصل نشود دست بآن دیگ رسید یعنی تجلی حقیقی ذات میسر گشت و در مرات وحدت مشاہدۂ کثرت اسما و صفات الہی وتعینات واعتبارات امکانی بحصول انجامید۔ بدانکہ مراد از نفس روح ہوائی است واز قلب نفس ناطقہ واز روح وجودیکہ وقت میثاق بود واز عین امتیازے کہ در عالم الہی بود واز شیون ذاتیہ اندراج واتحاد با ذات صرافت پیش از تمیز علمی وعملی چون شکار ریختہ شد شخصے از بالاے خانہ فرود آمد کہ بخشش مت بدہید کہ نصیبے منفر وعن من ذارم یعنی چون عارف منتہی شد و مظہر مجموع کمالات و متحقق بجمیع شیون وصفات گشت وہم

شانے حظ خود از وے بگرفت شان اسم المضل کہ او ابلیس است ظہور کردہ مقابل شد
کہ بتصدیق لَاَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيْبًا مَّفْرُوْضًا حصہ من نیز حوالہ
کنید برادر کامل مکمل در کمین نشستہ بود یعنی فیض روح القدس
کہ مصداق وَاَيَّدْنٰهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ منہ باشد بہر محافظت بمقتضاے
فَاِنَّهٗ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهٖ رَصَدًا آخرین حال
بود استخوان آن شکار را از دیگ برآوردہ بر تارک سروے
زد یعنی عقدۂ مالاینحل ذوبینی کہ مقتضاے کثرت اسما است بنا بر غیریت
موسوم نمودہ سر دفتر حجاب ساختہ در نظر خلایق علم کرد چون استخوان تحلیل
نمیشود و عمود بدن است واین عقدہ نیز نمی کشاید و مدار انتظام نشأتین
است تعبیر بہ استخوان پر مطابق است۔ درخت سنجدے از پاشنۂ
پاے او بیرون آمد یعنی اسفل طبیعیات وجود را کہ قدم شخص اکبر است
ومسمی است بہیولی اجسام ونمونۂ وحدت ذات است از نظر مختفی داشتہ
وکثرت صوری جواہر واعراض را کہ بر صفحۂ او شگفتہ وشاخ وبرگ آوردہ اولاً
موجب تحیر ناظران نمودہ ہمگنان را بوضعے مست ومدہوش ساخت کہ از حقیقت
خود غافل بلکہ منکر گشتند چون درخت سنجد مسکر است تعبیر با ومناسب
افتادہ بر سر درخت زرد آلو رفتیم یعنی ثانیاً بتقاضاے موافقت و
مخالفت طبع در طلب مرغوب وہرب از نامرغوب سرگردان شدند چون
رنگ زرد دل فریب است صَفْرَآءُ فَاقِعٌ لَّوْنُهَا تَسُرُّ النّٰظِرِيْنَ
بہ زرد آلو تعبیر رفت خربزہ کاشتہ بودند یعنی ثانیاً گرفتار لذت وحلاوت
ومنہمک در لغومت وفریب کہ ہمرو زخربزہ حاصل است گشتند بفلاخن
آب می دادند یعنی تقاضاے نفس وہوا را با امانی وعقاید باطلہ پریشان

رجماً بالغیب پرورش می‌کردند۔ ازان درخت باز[1] بخانه فرود آمدیم یعنی کاملان در باطن خود اندیشیده نیایش بحضرت عزت بردند که باز داشتن مردمان از مشتہیات محال وصحبت با خلق وتالیف ایشان از برای ہدایت بے زر ودولت دشوار بوسعت خلق ضرور وفتوحات ظاہر منظور قلیه زردک ساختیم وبدینا[2] گذاشتیم یعنی فتوحات ظاہر را فائدہ خلق عوام ساختند وبیشتر لذات را مباح داشتند چون رنگ زر زرد است بزردک مناسبت دارد۔ چندان خوردند که آماس شدند وپنداشتند که فربه شدیم یعنی طالبان دنیا بحرص تمام تمتع گرفتند وگمان بردند که به سعادت رسیدند از خانه بیرون نتوانستند رفت در نجاست خود ماندند یعنی محبت دنیاوی وتیرگی باطن وآلودگی شہوات واخلاق ذمیمه وعقائد سخیفه در دل ایشان قرار گرفت تا که زہد وطاعت بر ایشان سخت دشوار وموت بغایت ناسازگار وخونخوار گشت دلہاے ایشان باین پلیدی پابند ماند ودرین زندان گرفتار وما بآسانی از کید خانه بیرون شدیم یعنی مثل ما جمعے که توفیق رفیق وطوق جذبۂ الٰہی زیور گردن ایشان بود بآسانی از غرور دنیا وفریب آن برستند وبرجستند واز مکر الٰہی وَأُمْلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ وتسویل زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطٰنُ أَعْمَالَهُمْ نجات یافتند وبدستاویز فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى درآویختند وبپیوستند وبمقر فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ جا گرفتند وبمقصد اقصی رسیدند۔ ارباب تعرف برین حالات بازنمانند یعنی اہل معرفت باین صحبت گرفتار

---

[1] در شرحہاے دیگر لفظ "وبادنجان فرود آمدیم" است۔ س ح

[2] در شرح دیگر لفظ "اہل دنیا" است۔ ع ح۔

۱۰

می شوند که هَلْ یَسْتَوِی الَّذِیْنَ یَعْلَمُوْنَ وَالَّذِیْنَ لَایَعْلَمُوْنَ اِنَّمَا یَتَذَکَّرُ اُولُوا الْاَلْبَابِ ودرین فقره اشارت که وسیله نجات از مهلکه ها علم حقیقت وصحبت اهل آن هست۔

این است انچه اندیشه این شرمساران رسیده تا مراد مصنف چه باشد والله اعلم۔ مخفی نماند که نام این رساله برهان العاشقین بنظر آمده چون مشتمل است بر سرگذشت طالب از مرتبه جمادیه تا بلوغ باعلی مرتبه کمال لهذا التسمیه باین بجا است۔ والحمد الله الذی عنده علم الخفیات ومن جوده نیل الطلبات۔ والصلوٰة والسلام علی محمد صاحب الآیات المحکمات والمتشابهات وعلی آله وصحبه انجم الهدایات۔ ونسئل الله العفو والهدایت فی جمیع الحالات۔ تالیف شد بتاریخ سیزدهم شهر جمادی الثانی ۱۲۳۲ھ

تمام شد

شرح برہان العاشقین

از فاضل بے عدیل شاعر بے بدیل علامہ حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب حیدر آبادی المتخلص بہ انگر اطال اللہ عمرہٗ و ادام فیوضہ

یا فتاح

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

رب یسر و تمم بالخیر

الحمد للہ الذی ہُوَ ہُوَ ہُوَ لا الٰہ الّا ہُوَ۔ وہو الغفور الودود۔ ذو العرش المجید۔ فعّال لما یرید جلّ جلالہ و عمّ نوالہ۔ والصلوٰۃ علیٰ من کان وجودہ باعثاً لکلّ موجود و شاہداً لکلّ مشہود محمد مصطفیٰ شمس الضحیٰ بدر الدجیٰ۔ معنی طٰہٰ و یٰسٓ۔ مصدر اسرار رب العالمین علیہ و آلہ الطیبین الطاہرین و اصحابہ المنتجبین المقربین اما بعد میگوید این ہرزہ گرد بیداے تصوّر و فیجاے تفکّر دریا کم گنامی مستتر مرزا قاسم علی بیگ انگر کہ خوشہ چین خرمن اہل یقین و فیضیاب نظر اصحاب راسخین است درینولا رسالۂ شکار نامہ مصنفۂ حضرت

ولی کامل محقق صوفی صافی مدقق قطب الاقطاب خواجہ بندہ نواز سید محمد گیسودراز حسینی قدس اللہ سرہ العزیز بنظر درآمد و این تمام رسالہ مملوست باستعارات دقیقہ وکنایات عمیقہ واشارات انیقہ وعبارات رشیقہ کہ جودت ذہن ہر منتہی چون مبتدی بتدقیق معانی او نارساست وتجسسات فکریہ تحقیق مطالب او بیدست وپاست۔ اگرچہ بعضے از صاحبان طبع سلیم ومستعدان عقل مستقیم در شرح آن کوشیدہ اند چنانکہ کوشیدہ اند اما جرعۂ از جام حقیقت آن ننوشیدہ اند۔ حضرت خواجہ بندہ نواز رحمتہ اللہ علیہ درین رسالۂ فیض استی لحقیقت احدیہ وجود واجب الوجود را بطریق تنزلات تا بمرتبہ شہود بصور تہائے بوقلمون بطور چیستان بیان فرمودہ ؎

زدریا موج گوناگون برآمد زبیچونی برنگ چون برآمد

گہے درکسوت لیلی فرو شد گہے بر صورت مجنون برآمد

ودرآخر رسالہ نوشتہ کہ ”ارباب حقیقت و اولوالالباب معرفت سر این خیالات باز نمایند“۔

بدانکہ وجود من حیث ہو ہو اعم است از ذہنی وخارجی وخاص و عام ومطلق ومقید بلکہ این مجموع مراتب وجود است اما بشرط ان لایکون معہ شیٔ مرتبۂ احدیت است ومقام جمع الجمع وبشرط جمیع کما لاتش کہ لازمہ اوست واحدیت درمقام جمع است واز مرتبۂ لابشرط لاشیٔ مرتبۂ ہویت است کہ تجلی کردہ درمرایاے عالم تفصیلاً ودرآئینہ جامعۂ انسانیہ اجمالاً

شعر

لَقَدْ صَارَ قَلْبِیْ قَابِلاً کُلَّ صُوْرَۃٍ فَمَرْعیٰ لِغِزْلَانٍ وَدَیْرٌ لِرُہْبَانٍ

وعیان ثابتہ از اسمائے الٰہیہ اند باعتبار تعینات معنویہ در علم کہ حکما آنرا ماہیت خوانند

وعرفاعین ثابتہ گویند بدانکہ اینیت اسما در حروف داینیت حروف در انفاس وانیت انفاس در ارواح وانیت ارواح در قلوب داینیت قلوب نزد مقلب القلوب است

شعر

اِذَا كَانَ ذَا نَهُمْ يُشَاهِدُ مَا قُلْنَا ‏ ‏ وَاِنْ لَمْ يَكُنْ فَهْمٌ فَيَاخُذُهٗ عَنَّا

بعد بسم اللہ الرحمٰن الرحیم خواجہ میفرماید الحمد للہ رب العالمین الحمد ہو الوصف بالجمیل الاختیاری سواء کان مقابلۃ النعمۃ ام لا والمدح ہو الوصف بالجمیل اختیاریا کان او غیرہ وکلیھا الثناء باللسان وبینہما عموم وخصوص مطلقا۔ ونزد عارفان حمد الٰہی بر سہ گونہ است قولی۔ فعلی۔ حالی۔ اما۔ حمد قولی گفتن ثنا ست بزبان حق را یاد کردن بصفات کمالیہ آن چنانکہ در کتاب کریم نازل شدہ وحمد فعلی ازنکا بست بہ اعمال بدنیہ از عبادات وطاعات وخیرات خالصاً للہ تعالیٰ وہر عضوے را بہر حالے واجبست کہ مطابق احوال خود حمد بگوید یعنی الحمد للہ علی کل حال۔ وحمد حالی آنست کہ بحسب روح وقلب متصف شود بکمالات علمیہ وعملیہ تخلق باخلاق الٰہیہ کند وگفتہ اند کہ حمد حالی حق تجلی ذات اوست درذات او وآن ظہور نور ازلیست فہو الحامد والمحمود جمعاً وتفصیلاً للہ بعضے حمد مخصوص بہ ذات اللہ است کہ بہ ازاے او نعمت باشد یا نباشد واللہ اسم ذاتست مستجمع جمیع صفات کمالیہ وسایر اسما بطرف او مضاف میشوند ازین جہت جلالت وعلوی مرتبت وعظمت او ظاہرست۔ واین اسم را شرفیت زاید برہمہ اسما زیراکہ چون الف از اللہ حذف کنند (للہ) باقی میماند کہ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ۔ اگر لام اول را حذف کنند (لہ) می ماند وآن نیز از جملۂ صفات الٰہیہ است کہ لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُ وبحذف

لام ثانی (ھُ) یعنے (ھو) باقی می ماند کہ قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَد ولا الہ الا ھو
رب اسمیست کہ باعتبار نسب ذات بموجودات ظہور تاثیر بر ربوبات
میکند و نسب ذات باعیان ثابتہ منشاء اسماء الہیہ است وبسبب ذات
بہ اکوان خارجیہ منشاء ربوبیت ولی اضافت ذات اسم خاص حق است
و در حضرت علمیہ ہرچہ ظاہر شود از اکوان صورت اسمے باشد از اسماے
ربانی کہ حق تعالیٰ آنصورت را بآن اسم تربیت میفرماید و اعیان ثابتہ
صور اسمای الہیہ اند و رب مربی مربوبات ست یعنی موجودات خارجیہ و
مرتبہ الوہیت فوق مرتبۂ ربوبیت است و مرتبۂ ذات وصفات و افعال
و ربوبیت مرتبہ اسما وصفات و افعال است عالمین جمع عالم است و
آن بحسب لغت ماخوذ ست از عَلَم بمعنی علامت وگفتہ اند کہ موجود ماسوی اللہ
عالم است و عقلا از تغیر عالم حدوث عالم و از حدوث عالم خالق را قدیم
دانستہ اند و عرفا در لوح وجود ہر فردے از افراد عالم خالق را قدیم پنداشتہ
اند رباعی لراقمہ

در کالبد خاک ببین ما چونیم　　چون نئے بہ ترانہاسے گوناگونیم
نقشے کہ بلوح دل ما پرسازیست　　یک نغمہ راز این گرامافونیم

و العاقبة للمتقین یعنی استفادۂ عاقبت کہ آن واصل الی اللہ شدن ست
مر متقین یعنی اولیاء اللہ راست کہ از غیر خدا در دل ایشان ہیچ وحزنی نیست
اَلَا اِنَّ اَوْلِیَاءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا یَحْزَنُوْن و الصلوة والسلام
علی رسولہ و آلہ اجمعین معنی صلوة دعا و آمرزش و رحمت است یعنی از
بندہ نماز و از فرشتگان دعا و از خدا یتعالیٰ رحمت است و سلام در عربی گردن
نہادن و فرمانبرداری کردن و رسول بمعنی فرستادہ شدہ از جانب حق کہ صاحب

کتاب باشد بخلاف نبی کہ آن اعم است خواہ صاحب کتاب باشد یا نباشد و عرفا گفتہ اند کہ کمالات الہیہ بر دو قسم است قسم اول متعلق بذات احدیہ و ثانی متعلق بہ اکوان و کمال اول عبارتست از کمال ذاتیہ و آن مرتبہ ولایت است کہ وجہے با حق دارد و کمال ثانی عبارتست از کمال اسمائیہ و آن نیز منقسم بدو قسم است اول نبوتست و آن وجہے بود با ملائکہ و قسم ثانی عبارت بود از رسالت و آن وجہے بود با عالم بشر بطریق انزال کتاب و رسالت صورت نبوتست و نبوت صورت ولایت و گفتہ اند الولایۃ اعلیٰ من النبوۃ اذا جمعتا فی شخص واحد یعنے ولایت بر نبوت راجح باشد ہرگاہ در شخص واحد این ہر دو جمع شوند یعنی ولایت آن نبی از نبوۃ آن نبی اعلیٰ باشد زیرا کہ نبوۃ متغیر و منقطع باشد۔ چنانکہ فرمودہ لا نبی بعدی و نفرمود ولی بعدی و نبوۃ متناہی گردد و ولایت نا متناہی است دیگر انکہ نبوۃ علم ظاہر ست و ولایت معرفت باطن و معرفت باطن مشغولی بحق باشد و مشغولی بحق اعلیٰ باشد از علم ظاہر کہ اشتغال بخلق دارد و دیگر آنکہ اللہ تعالیٰ را ولی خوانند نبی نگویند وَ ہُوَ الْوَلِیُّ الْحَمِیْدُ قال الامام علیہ السلام الولایت احاطت بکل شی وَاللّٰہُ مِن وَرَائِہِم مُحِیط۔ و بعضی از عرفا گفتہ اند کہ الرسالۃ وجہ النبوۃ و النبوۃ وجہ الولایۃ یعنی رسالت صورت نبوتست و نبوۃ صورت ولایت و جملہ انبیا مستفیض اند از حق بوسیلۂ باطن و باطن مقام ولایت است و ولایت بدو قسم منقسم میشود عامہ و خاصہ اما ولایت عامہ مشتمل بود بر اہل ایمان بحسب مراتب کما قال اللہ تعالیٰ اَللّٰہُ وَلِیُّ الَّذِیْنَ آمَنُوا الخ و ولایت خاصہ خاصۂ نبی یا قایم مقام او باشد و بواسطۂ ایشان نصیب اولیاء اللہ است در زمان فنا در حق و بقا بحق و مراد از فنا فناے بشریت است در وجہ

ربانیہ در آنوقت بندہ باتصاف صفات مبدا افعال از جہت الہیہ گرد
کما قال اللہ تعالیٰ فی الحدیث القدسی لایزال العبد یتقرب الیّ بالنوافل
حتیٰ احبّہ فاذا احببتہ کنت سمعہ الذی یسمع بہ وبصرہ الذی یبصر بہ ولسانہ الذی
ینکلم بہ ویدہ التی یبطش بہا ورجلہ التی یسعیٰ بہا وحضرت امام جعفر صادق بحق ناطق
علیہ الصلوٰۃ والسلام فرمودہ ان للہ شراباً لاولیایہ اذا شربوا سکروا واذا سکروا
طربوا واذا طربوا طابوا واذا طابوا ذابوا واذا ذابوا خلصوا واذا خلصوا وصلوا واذا وصلوا
اتصلوا فلا فرق بینہم وبین حبیبہم واوّل ولایت انتہائے سیر است از خلق بحق
بہ ازالہ تعین از مظاہر اغیار وخلاص از قیود واستتار وعبور از منازل ومقامات
وحصول علم بر مراتب درجات بواسطہ حصول علم الیقین بلکہ بہ مشاہدت
عین الیقین تا آنکہ بحق الیقین برسد بعضے از عارفین گفتہ کہ مقام ولایت
اکمل واتم است از مقام رسالت زیراکہ مقام ولایت نبی فی نفسہ اتم واکمل
باشد از مقام رسالت او بسبب شرف متعلق ودوام او وبجہت آنکہ ولایت
حکم او متعلق است بہ اللہ جلشانہ آنرا در دنیا وآخرت دوام است ورسالت
حکم او متعلق است با خلق ومنقطع میگردد بانقطاع زمان تکلیف۔ وولی ماخوذ است
از معنی قرب الی اللہ کہ آن از ولایت حاصل میشود کہ باطن نبوت است۔ وولی
با قسام است یکی آنکہ نزدیک حق تعالیٰ ولیست اما او را خلق ولی نمیدانند
بلکہ خود ہم خود را ولی نمی پندارد دوم آنکہ نزدیک حق تعالیٰ ولیست وخود ہم خود
را ولی میداند اما خلق او را نمیدانند کہ ولیست سوم آنکہ نزدیک حق تعالیٰ ولی است و
خود ہم خود را ولی میداند کہ ولیست وخلق نیز میدانند کہ ولیست۔

قولہ تعالیٰ تِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ
يَتَفَكَّرُوْنَ حضرت قدس سرہ این رسالہ را باین آیت فیض ہدایت

آغاز فرموده بنا بر آنکه حق تعالی درین آیت اشارت کرده است با مثال تا حقیقت طلبان معنی رس در آن تفکر کنند و خوض نمایند که از امثال بر مثلات توان رسید و از تشبیهات به مشبهات توان پیوست. تفکر از باب تفعل است و مجرد این فکر است بمعنی اندیشه کردن و در اصطلاح منطق ترتیب مقدماتست به نهجی که قیاس صحیح قایم گردد و در اصطلاح صوفیان اندیشه کردن در صفات و نعمای الٰهی و در عینیت و نسبت حق با خلق نه در ذات جل جلاله و حضرت رسول علیه السلام فرموده لا تفکروا فی ذات الله و تفکروا فی صفات الله و نعمایه و فکر در ذات الله تعالی جائز نیست و سعدیؒ میگوید

چه شبها نشستم درین سیر گم | که حیرت گرفت آستینم که قم
توان در بلاغت به سحبان رسید | نه در کنه بیچون سبحان رسید
درین ورطه کشتی فرو شد هزار | که پیدا نشد تخته بر کنار

و تفکر در مرایات توجه بصیرت است با دراک مقصد و در نهایات انتقال بود از معرفت به تحقیق و از صورت بمعنی و از خلق بحق چنانچه گفته اند تفکر ساعة خیر من عبادة الثقلین و فکر در صفات او تعالی کردن ادنی دست بلکه عین عبادتست فکر نیک یکنیک و فکر بر چند اقسام است یکی آنکه سالک فکر کند که خلاف شریعت غرا ولت بعضا از و فعلے صادر گشته باشد که موجب معصیت گردیده باشد دوم آنکه سالک فکر کند در ادائے حقوق حق تعالی که احسانات او بر بنده لا تعد و لا تحصی است که او عاجز ست از احصائے آن

از دست و زبان که بر آید | کز عهدهٔ شکرش بدر آید

سوم انکه سالک فکر کند در صنایع و بدایع ملک و ملکوت که از مطالعهٔ آن استیلاء

عظمت وکبریائی حق بر دل سالک صدور کند وازان سرور حاصل آید۔
بدانکہ جلیس متفکر نفس است وجلیس ذاکر خود حق تعالی است فاذکرونی اذکرکم۔ ذکر نتیجۂ معرفت ومحبت است ومقدمۂ وصول الی اللہ وفکر مقدمہ توبہ است فافہم ولا تغفل۔ بعد حمد وصلوٰۃ خواجہ میفرماید۔

بدانکہ ما چہار برادر بودیم مراد از (ما) ذات احدیت جمع است واین عبارتست از ظہور ذات حق بطریق جامعیت زیراکہ در مرتبۂ احدیت من حیث الذات جمیع اسما وصفات متحد بالذات باشند واحدیت محضہ بی تعین اسما وصفات بود وگفتہ اند کہ تعین اول عبارتست از تعین اسم اللہ من حیث الوجود العلمی وہر اسمی از حیثیت این مرتبہ جامع بود بر جمیع اسما وصفات واللہ عبارتست از ذات مستجمع جمیع صفات کمالیہ واحدیت ذات من حیث الفردانیتہ بدووجہ بود یکی غیب الذات کہ معنا وحقیقت کہ در غیب الحق بود ودیگر مرتبہ اسماے ذاتست کہ من حیث الوحدت الحقیقۃ الاسمائیہ بود واین مشاہدۂ اسمای ذات بود از مرتبۂ غیب ذات مع قطع النظر عن التمیز والاختصاص۔ واسمای الہیہ عبارتست از تعینات ذات حق بوصف خاص علیم وحکیم وقدیم۔ ومعنی تعین آنست کہ با و امتیاز شئ از غیر پدید آید بحیثیتکہ غیر درو مشارک نبود وشاید کہ تعین عین ذات بود و گفتہ اند کہ ہمہ تعینات اعتباریہ اند۔ چون تعین واجب الوجود وامتیاز او از وجود بعد از مرتبۂ احدیتہ محضہ احدیتہ جمع است لہذا گفت کہ ما بجمیع وجودہا و صفاتہا چہار برادر بودیم از یک پدر کہ آن ہستی محض است وہر برادرے را حکمی واعتباریست اول واجب الوجود۔ دوم ممکن الوجود۔ سوم ممتنع الوجود۔ چہارم عارف الوجود۔ واجب الوجود آنکہ ذات او مقتضی وجود او باشد و در

بقاے خود محتاج بغیر نبود و معنی وجود کون و صیرورت است و عرفا گفته اند که وجوب و
امکان و امتناع امور اعتباریه اند یک و دو و چهار را وجودے در خارج نیست
اما سوم که آن امتناع است او را ثبوتے نباشد اصلا در ذهن یا در خارج
و عرفا در معنی ممتنع الوجود چیزے بالاتر رفته اند که بیان آن آینده خواهم کرد۔
وجوب اقتضاے لذاته دارد و بی فیض وجود هیچ شی موجود نتواند شد و امکان
سابق بر وجود است زیرا که محوج بایجاد است۔ و اعیان ممکنه منقسم اند بجوهریت
و عرضیت و مجموع اعیان جوهریت متبوعات اند و اعیان عرضیت توابع۔
جواهر یا بسیطه اند در عقل و در خارج چون عقول و نفوس مجرده یا بسیطه اند در خارج
چون اجسام بسیطه یا مرکب از اجسام بسیط چون مولدات ثلاثه۔ و هر عینے از اعیان
جوهریه و عرضیه منقسم است باعیان اجناس عالیه و سافله و هر واحدے نوعے از
انواع۔ و هر یکی ازین منقسم اصناف و اشخاص است فافهم و متکلمین گفته اند که
وجود واجب نفس حقیقت اوست زائد بر حقیقت نیست۔ اگر وجود زائد بر حقیقت
باشد عارض خواهد بود و خود من حیث هو هو مفتقر بغیر بود و ممکن لذاته گردد و این
امر منافی وجوب است۔ و نیز گفته اند که وجوب وجود هم زاید بر حقیقت نیست اگر
عارض باشد زاید لذاته خواهد بود پس معلول لذاته گردد که تا وجود علت یافته نشود
وجود معلول هم محال باشد و این منافی وجوب بالذات است و همچنان تعین وجوب
نیز زائد بر ذات نیست عین حقیقت اوست و بعضے از متصوفین گفته اند که
واجب الوجود بمعنی لازم الوجود است که بواسطۂ وجود واجب وجود خاکی انسان
که این وجود جسمانی بر وجود روح لازم است یعنے بغیر این وجود جسمانی روح را
از عالم غیب در عالم شهادت ظهورے نیست اگر این وجود جسمانی نبودے روح در عالم غیب
پنهان ماندے۔ و اهل تحقیق که ارباب کشف و عرفان اند چنین فرموده که وجود

من احدیتہ الکثرت سہ مرتبہ دارد اول نور حقیقی مطلق دوم ظلمت سوم ضیا۔
اما رویت نور مطلق از ان او کہ مجرد است از نسب و اضافات متعذر است
زیرا کہ طایر عقول و افہام بر پیرامن سرادقات جلال آن نتوان رسید لا تدرکہ
الابصار وہو اللطیف الخبیر لیکن رویت آن نور در حالت تنزل در مظاہر و تعین
و در جہات مراتب نسب و اضافات ممکنست و محققین فرمودہ اند کہ نور
حقیقی است اجلی کہ شعاع جوہریت او ہمہ عالم را فراگرفتہ است و اللہ جل شانہ
بہ لمعات اسم نور در ہمہ عالم ظہور صفت ابداعیت دارد کہ اللہ نور السموٰت
والارض اشارتے بہ آنست۔ و متکلمین گفتہ اند کہ نور عبارتست از ظہور لون
فقط و نیز زعم کردہ اند کہ آن ظہور مطلق است کہ ضو باشد و مقابل او خفاے مطلق
است کہ آن ظلمت است و بین النور و الظلمۃ ظل است و ازین جہت است
کہ گفتہ اند مشاہدۃ الابرار بین التجلی و الاستتار زیرا کہ محض تجلی نور ہم دیدہ را خیرہ
کند و بینائی تاب رویت آن ندارد فتجلی ربہ للجبل فجعلہ دکا و خر موسیٰ صعقا
و محض استتاریت نیز امتناع مشاہدہ می نماید کہ جہرۃً نتوان دید کہ لن ترانی یا
موسیٰ بسبب خفاے کہ او را در مراتب واعیانست و ہم در کنت کنزاً مخفیا
مخفی بود کہ مرغ وہم و خیال بر اطراف ظلمت آباد حقیقت ذاتی او پریدن نتواند شود
تلالاء جمال باکمال خود از دریچہ فاحببت ان اعرف بر مظاہر خلقت
الخلق بنگند یہ ظہور صفات کمالیہ خود در عالم شہود جلوہ فرمود۔ بدانکہ شئی را
ظہور سے کہ از ذات خود باشد چنانچہ لمعان شمس و نار آنرا ضو گویند و اگر از جانب
غیر خود باشد نور است۔ گاہے از معنیٔ لون تنہا انعکاس ضو بغیر خود می باشد
و گاہے ضو و لون ہر دو منعکس میشوند۔ و ضو کیفیتے است کمالیہ بذاتہا از حیثیکہ
آن شفاف است و گویند صحت کونیۂ شئی اگر توقف مرئیت او باعتبار غیر نباشد

آن ضوبود والالوان است. وشیخ الاشراقیین در حکمت الاشراق فرموده که هر شیئ فی نفسه نور باشد یا ظلمت ونور حقیقت بسیط است وظلمت عدم نور است ونور مجرد مشار الیه نتواند شد البته نورے که عارض جسم در خارج باشد قابل اشارهٔ حسی بود چون نور شمس وکواکب ونیز میفرماید که هر شیئ که آن نور لنفسه بود نور مجرد ست اگر نور غیر مجرد بود یعنے عارض باشد پس نور لنفسه نخواهد بود. اگر نور عارض قایم بمجردات باشد یا باجسام نور لنفسه نخواهد بود زیراکه وجود او لغیره بود پس نور هم لغیره باشد ونور مجرد محض نور لنفسه بود بسبب قیام او بذات خود فتامل. دوم ظلمت که بمقابله نور است وآن بر سه قسم است اول ظلمت حقیقی که رویت او بهیچ وجه ممکن نیست دوم ظلمت محسوس که آن به مقابله نور صبح هویدا است. وشرف ظلمت آنست که واسطهٔ ادراک نور مطلق میشود بسبب تنزل در عالم محسوس یا غیب یا شهادت وآن در مراتب ظلمات امکان امتزاج واتصال است یا نور حقیقی که اخرج النور من الظلمات مرتبه سوم ضیا ست وجمعیت نور وظلمت است وحقیقت آن ممتزج گشته از طرفین وبرزخیت میان وجود وعدم زیرا که نور صفت وجود ست وظلمت صفت عدم واز این جهت است که اصل ممکن را بظلمت وصف میکنند وآن مقدار نورانیت که ممکن را حاصل است بسبب وجود است که بواسطهٔ آن از کتم عدم ظهور کرده است پس ظلمت وے از جهت عدمیت اوست چنانکه نورانیت او از جهت استفاضهٔ نور وجود ست وهر نقصی که به ممکن ملحق میگردد بواسطهٔ احکام عدمیت اوست فافهم. بدانکه علوم حقیقی که در مقابلهٔ وجود مطلق است متحقق نیست الا بواسطهٔ عقل وادراک ووجود محض که نور مطلق است من حیث هو هو ممکن نیست الا بواسطهٔ تنزل ومرتبه عدم

از روی تعقل مثال آیینہ ایست کہ قابل تجلیات انوار وجود ست و متعین از طرفین ضیا ست کہ حقیقت آن عالم مثال است و جمال نور مطلق درین عالم ادراک مشاہدہ توان کرد زیراکہ عالم ارواح و ورای آن از ملکوت و جبروت در غایت نورانیت است و عالم اجسام متصف بظلمت کدورتست و عالم مثال و ضیا برزخیست میان اجسام و ارواح ما بین العالمین ہر یک ازین رو عالم مناسبتے و مشابہتیست و ہر عینے از اعیان عالم اجسام و ارواح بواسطۂ مناسبتیکہ با این عالم دارد بحسب قوت و ضعف درین عالم جولان میکند و اسرار عالم قدس در مراتب وجودی مشاہدہ می نماید۔ ممکن الوجود آنکہ وجود و عدم او ہر دو ضروری نباشند یعنے قایم بوجود خود نتوان بود گاہے ہست بود و گاہے نیست۔ چون ہست باشد ہستی او قایم بوجود واجب الوجود بود و واجب الوجود خود بذات خویش قایم بود لا تغیر فی ذاتہ و لا بصفاتہ چون نیست گردد مستہلک شود در وجود ذات حق و دیگر از و نشانی باقی نماند افحسبتم انما خلقناکم عبثا و انکم الینا لا ترجعون و بعضے از عرفا گفتہ اند کہ ممکن الوجود وجود روحانیست و این وجود روحانی درین جسم خاکی بصورت و تشکل ہمین جسم خاکیست و در وقت خواب جدا میشود و چنانچہ گفتہ اند کہ الروح روحان روح الجاری و روح المقیم روح الجاری ممکن الوجود ست و سوال الست بربکم روز میثاق برہمین نافذ گشتہ کہ در جواب آن بلی گفت و این روح بخود قایم نیست مگر بروح مقیم و روح مقیم روح قدسی است و آن پرتو ذات خدا یتعالیٰ ست و از امر وے استقرار یافتہ و بخود قیام دارد و قل الروح من امر ربی مراد از ہمیں روح است۔ چون روح از عالم امرست و بغایت لطافت واقع شدہ و جسم بہ نہایت کثافت است حکیم مطلق بقدرت کاملہ و مشیت مدبرہ لطافت را با کثافت چنان

پیوندے داد کہ روح را با جسم نسبتے پدید آمد و ربطی بہم رسید و این نسبت را بنام
نفس یاد کرد و فرمود وَنَفْسٍ وَّمَا سَوّٰىهَا فَاَلْهَمَهَا فُجُوْرَهَا وَتَقْوٰىهَا ونفس را از جہت امکان
وجود و نسبت است از جہت لطافت نسبتے بعالم قدس دارد و از جہت
کثافت نسبتے بعالم ناسوت و انقطاع کلی این نسبت از جسم موتست کہ کل
نفس ذائقۃ الموت۔ وچون از جسم عنصری پیوند نسبت او بریدہ شود از عالم
مثال بعالم قدس پیوند و بجب اکتساب فضائل و رذائل نفس را تعرج و
تکث حاصل لمی باشد بدانکہ میان عالم ارواح و عالم اجسام عالمی دیگرست
کہ آن نمودار ہردو عالم است و آنرا عالم مثال مطلق گویند و ہر فیضی کہ از عالم
ارواح بعالم اجسام میرسد بواسطۂ ان عالم میرسد زیراکہ فیض روحانی کہ از عالم
ارواح بعالم اجسام فائض گردد مجردست از مناسبت و ارتباط بعالم اجسام چون
بعالم مثال مطلق میرسد این عالم را کریم الطرفین می یابد بواسطۂ مجاورت
روح بعالم ارواح مشابہتے دارد و بباعث موانست جسم بعالم اجسام مناسبتے
پیدا کردہ کلشتے کہ قابل نکسے باشد اختیار کند باز بایفاے وعدہ خود اِذَا جَاءَ
اَجَلُهُمْ فَلَا يَسْتَاْخِرُوْنَ سَاعَةً وَّلَا يَسْتَقْدِمُوْنَ وطن اصلی و مقام معلوم خود بوفور جذبات
اشتیاق رجوع نماید۔ و اہل تحقیق گفتہ اند کہ عالم مثال مطلق را دو وجہ است
وجہے عام از روی ذات خود و وجہے خاص بمقیدات عالم خیال و ہر متخیلے از
نوع انسانی وغیرہ در خیالات مقیدہ اکتساب علم ملکوتی و اقتباس انوار جبروتی
بواسطۂ این خیالات از عالم مثال میکند و بمدارج ضعف و قوت بر اقسام
مشتملست چنانچہ پیغمبر صادق علیہ وعلی آلہ الصلوۃ والسلام می فرماید الرویا ثلاث
رویا من اللہ و رویا من الشیطان و رویا حدیث المرء نفسہ پس بحسب قوت
و اسرار ملکوتی در فیحاے عالم مثال منجلی میگردد و در حالت رکود حواس در آئینہ

خیال مقید مشاہد میشود و قوی ترین رقود که موجب اطلاع نایم است از معا
مثال احد یہ توجہ سالک است بجانب مقصود خود و جمع ہم از تصاریف احکام و
متفرقہ است تا شعور روحانی از پس پردۂ حجاب طبع بر صور محسوسات از معانی
مجردہ بطریق تمثیل یا تشبیہ یا احداث صورت مثالیہ مطلع گرداند بدانکہ عالم خیال
دو مرتبہ دارد یکی مقید کہ آن خواب است و دیگر مطلق کہ آنرا عالم مثال مطلق
میگویند و مرتبہ مقید مختص بہ انسان است انطباع معانی درین مرتبہ مطابق
وغیر مطابق می باشد بحسب صحت شکل و دماغ و اختلالش و اعتدال و انحراف
مزاج و قوت وضعف و قوت مصورہ ۔ و خواب مثل جدولیست جاری از نہر
توجہے متصل و بوجہے منفصل و ہرچہ از عالم مثال است حقایق کلیہ است
صور مرتبہ خیالیہ و مثالیہ در جدول خیال در آید تا برسد بہ نہر مثال و وصول
بعالم اصلی کہ آن مثال مطلق است بواسطہ عبور بر حضرت خیالیہ بود و روح
از عالم خیال مقید متصل شود بعالم مثال مطلق و از ان عالم چون مراجعت
نماید تعبیر خوشے می آرد و تعبیر نوریست تام کہ بآن نور حقیقت صور متخیل
کشف شود و تعبیر ہر واحدے از بینندگان معنی بود خاص چنانکہ لائق حال را
و مرئی بود چنانچہ اگر زاہدے در خواب بیند کہ بانگ نماز میگوید تعبیرش آنکہ
حج بگذارد و یا مردم را براہ راست دعوت کند ۔ اگر فاسقی این خواب بینا
تعبیرش آنکہ او دزدی کند یا مردم را بطریق ضلال خواند ۔ و اول وحی الہی
انبیا علیہم السلام رویاے صالحہ است و معنی وحی انزال معانی مجردہ است
در قوالب حسیہ در حالت نوم یا یقظہ و محول احوال در یقظہ ادراکات حسیہ
است و در نوم حس مشترک و ہرچہ در بیداری دیدہ شود رویت است
آنچہ در خواب بیند رویاست اگرچہ متخیل نزد عوام تحققے ندارد مطلقا اما نزد

خواص اگرچہ در خارج وجودے نیست لیکن حیثیت تمثل در خیال وحس مشترک تحقق و وجودے دارد چون معلومات در علم و معقولات در عقل و آنکہ امور انبیا علیہم السلام در نوم بینند در عالم مثال مطلق ہر آئینہ مطابق واقع باشد ازین جہت حضرت ابراہیم علیہ السلام تعبیر نکرد و با اسمعیل علیہ السلام فرمود اِنِّی اَرٰی فِی الْمَنَامِ اَنِّی اَذْبَحُکَ فی نفس الامر آن ذبح عظیم کبش مقصود بود مگر حضرت ابراہیم علیہ السلام آنچہ در خواب دیدہ بود بواسطۂ خلت خلیلیہ حضرت اسمعیل علیہ السلام را ذبح فرمود وحق تعالیٰ فرمود یا ابراہیم قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤیا ای جعلت ما رایتہ فی منامک صادقاً اگر غدا وند جلشانہ خود تعبیر آن بکبش فرمود اینست معنی ذبح عظیم فتامل بدانکہ اکثر از فقراے کاملین گفتہ اند کہ وجودات ممکنات مراتب متفاوتہ دارند بحسب تقدم وتاخر وکمال ونقصان و وجود ہر ماہیت عین آن ماہیت باشد یعنی آنکہ موجود ہمان وجود ست وماہیت متحدہ است با وبہ نحوے از اتحاد و جمیع موجودات ظلال اشراقات وجود واجب قائم بذاتہ ہستند واز براے ماہیات اصلا وجودے نیست ونہ تاثیرے وتاثرے در وست بلکہ ماہیات اعتبارات کلیہ ہستند کہ آنہا را عقل اعتبار کند و وجودات باینہا متصف میشوند پس از براے ہر مرتبۂ از وجودات نعوت کلیۂ حدیہ یا رسمیہ بودہ است مسماۃ بماہیات وعوارض کہ رائحہ وجود باینہا نرسیدہ است ونہ تعلق جعل باینہا بودہ است۔

ممتنع الوجود۔ علماے صوفیہ گفتہ اند کہ حقیقت ممتنع الوجود آنست کہ ہیچ شئی را در جنب واجب الوجود ہیچ وجودے نیست واو منع کنندۂ صور اشیاست از وجود واین وجود امتناع شریک باری میکند پس شریک باری ممتنع الوجود است واین در کتب کلامیہ مشہور است اما در حقیقت ممتنع الوجود

آنست کہ در ازل الآزال بجز ذات بحت باری تعالیٰ ہیچ شئی را وجودے نبود یعنے ممتنع بود کہ اطلاق وجود بر ذات مقدس مطلق اوکہ در حجاب پردۂ کنتُ کنزاً مخفیاً پنہان بود وار دگرود واین ذاتیست کہ ماشمت رائحۃ الوجود مگراین امتناع حکم عدمے داشت کہ از شان او وجود بودواین وجود باقتضاے تجلّی حبی ذاتی کہ اقدس است از شوایب کثرت اسمائیہ ونقائص حقایق امکانیہ بحکم اَحبَبتُ اَن اُعرَفَ بجذب ارادت حبیہ پا بہ بساط ظہور ازلیت نہاد فَخَلَقتُ الخَلقَ مظہر تجلیات خویش گردانید چون ذات او در مرتبہ امتناع وجود از ہمہ شوایب اطلاق ومقیاس نعوت وصفات بری بود در پردۂ لاتعین وغیب الغیب جلوہ گریہا داشت ع اَلاَ کُلُّ شَیئٍ مَا خَلَا اللّٰہ باطِلٌ ؛ بعد ازان از مکمن غیب الغیب تجلّی ظہور خود بہ تنزلات مقدسہ ومظاہر مختلفہ انداخت شعر

لَقَد ظَہَرتَ فَمَا یَخفٰی عَلٰی اَحَدٍ اِلاَّ عَلَی اَکمَہٍ لاَیَعرِفُ القَمَرَا

درمعاوی ایمعنی داغ چہ خوش گفتہ است ؎

خوب پردہ ہے کہ چلمن سے لگے بیٹھے ہو صاف چھپتے بھی نہیں سامنے آتے بھی نہیں

ولہ

آئے بھی تو وہ منہ چھپائے میرے آگے اس طرح سے آئے کہ نہ آئے کبھی آگے

وسعدیؒ میفرماید

دیدار می نمائی و پرہیز می کنی بازار خویش وآتش ما تیز می کنی

عارف الوجود۔ عرفا فرمودہ اند کہ عارف الوجود آنست کہ دانا باشد بوجود خود وباری تعالیٰ در مرتبہ ظہور ذات بیچون وبیچگون خود من ذاتہ لذاتہ فی ذاتہ عارف وجود خود ست کہ اِنّی انا اللّٰہ یعنے انانیت او عین علم وجود اوست

اینجا علم و عالم و معلوم یکیست و بعضے از سالکان راه حقیقت گفته اند که مراد از
عارف الوجود مَنْ عَرَفَ نَفْسَه بوده است که بشناسد که وجود خود چه بوده است
و هستی خود را ظلال هستی حق داند زیرا که همه وجودات بوجود و هستی او موجود اند
و قایم و هستی او بوجود خود قایم و دایم است چون عارف وجود مطلق خود را
شناخت و وجود مطلق حق را نیز ازین وجود می شناسد۔ پس شاهدے از پردهٔ
وجود بمشاهده آید که خود ناظر و خود منظور و خود شاهد و خود مشهود باشد و وجود مطلق
سالک در وجود مطلق حق فنا و مستهلک گردد ے

تو در رو گم شو وصال اینست و بس تو مباش اصلا کمال اینست و بس

عارف الوجود را بحصول وجود نورانی قابلیتے و صفتے حاصل گردد و جمال بے
صورت بیند و کلام بی صوت بشنود بلکه همه عالم را حقیقت می نگرد که اوست
و این گفتن راست نیاید که چون باشد و چگونه باشد فافهم و اجتهد۔
پس این چهار وجود که ما بیان کردیم با یکدیگر برادر اند و خاصیاست و
خصوصیات ایشان به تجلیات مختلفه است۔ و واجب الوجود را اول تجلی
ذاتیست و تجلی ذاتی وحدها لذاتها ست و آن حضرت احدیت است
زیرا که ذات حق وجود است و وحدت وجود عین او و غیر حق بی وجود و وجود حق
عدم مطلق بود پس وجود محتاج نباشد در احدیت خود بوحدة و تعین که ممتاز گردد از
غیر و وحدت عین اوست و این وحدت منشا احدیت و واحدیت است
و عین ذاتست من حیث هی یعنی مطلق که شامل احدیت و واحدیت است و احدیة
بشرط ان لا شیٔ و واحدیت بشرط ان یکون معه شیٔ باشد و حقایق در ذات
احدیت چون شجر بود در نوات و به تجلی دوم که ظاهر گشته اعیان ممکنهٔ ثابته است
که شیون ذات اند و آن تعین اول است و صفت عالمیت و قابلیت با خود

دارد زیرا که اعیان معلومات اول اند ذاتیه وقابلۀ تجلی شهودی وحق باین تجلی
تنزل فرموده از حضرت احدیت بنسب اسمائیه و به تجلی سوم که ظهور وجوداست
مسماة باسم النور وآن ظهور حق است بصور اسما و اکوان و اکوان صور اسمای
الهیه اند وآن ظهور نفس الرحمانست از نه ده مراد از نه ده اول امرست
دوم عقل سوم نفس چهارم هیولا پنجم طبیعت ششم جسم هفتم افلاک هشتم ارکان نهم
مولدات وشاید که مراد از نه ده اول هیولای اولی ست وآن عالم اعلی و
صورت اولی وعنصر اول است که در افق عرش لا اله الا هو سبحانه تعالی ست
و استمداد نور وحکمت و فضایل از و میکند دوم عقل که در افق هیولی اولی ست
و استمداد نور وحکمت وفضایل از و میکند سوم نفس که در افق عقل است و
استمداد نور وحکمت و فضایل از و میکند چهارم طبیعت که عالم ملایکه است در
افق نفس است و استمداد نور وحکمت وفضایل از و میکند پنجم عنصر جرمی و
وآن عنصر جسمانیست که استفاضه از طبیعت میکند ششم عالم جمادی هفتم عالم نباتی
هشتم عالم انسانی فتبارک الله احسن الخالقین ـ وشاید که مراد از نه ده اول
عقول محضه است که انوار عقلیه قاهره اند دوم نفوس مفارقه که جواهر عاقله و
انوار مدبره اند سوم نفوس منطبعۀ افلاک چهارم صور نوعیۀ سموات پنجم صور
کواکب ششم طبایع اربعه هفتم بسایط کلیات عناصر هشتم صورت جسمیه نهم از
هیولاے فلک الافلاک تا هیولاے عالم کون وفساد وشاید که مراد از نه
افلاک باشد مگر اول انسب است وبعد از ان دوم سه برهنه بودند
یعنے واجب الوجود وعارف الوجود وممتنع الوجود به احکام مراتب خود از شائبۀ
کثرت در ضمن وحدت وبرتر از کل ما وصف به ونعت له ومراد از برهنگی
تنزیه است ـ واجب در اول مرتبۀ ذات خود من حیث هو هو یعنے لا بشرط

شیٔ منزہ بود از جمیع نسب و اشارات و بری از ہمہ نعوت و اسما و صفات
وذات احدیہ او عین وجود نہ بشرط لاتعین و نہ بشرط تعین بلکہ من حیث ہو ہو
یعنی غیر مقید با طلاق و تقیید و تنزیہ نیز در آن مرتبہ غیر از تحدید وجود سے نداشت
چہ جاسے آنکہ بہ تشبیہ تصور کنند کہ بقید تقیید در آید حضرت شیخ محی الدین
عربی رحمتہ اللہ علیہ می فرماید ؎

فَاِنْ قُلْتَ بِالتَّنْزِیْہِ کُنْتَ مُحَدِّدًا وَاِنْ قُلْتَ بِالتَّشْبِیْہِ کُنْتَ مُقَیِّدًا

بدانکہ جوہر ماہیتیست غیر وجود لا فی موضوع کہ وجود بآن جوہر ست و ممتاز
از غیر خود از موجودات ہمچنین عرض نیز ماہیتیست موجود فی موضوع کہ اگر
در ذات موجود یافتہ شود وجود او زاید علی الذات باشد مگر ذات مطلق او
تعالی بریست از شوایب جوہریت و نقائص عرضیت زیراکہ وجود محض است
حاضر بذاتہ لذاتہ بغیر تغیر در ہمہ بیت و صرفیت ذات از ہمہ اشارات و نسب
مبرا و از ہمہ نعوت و اسما و عبارات متبرا ازین جاست کہ گفتہ اند الواجب
لیس بجوہر و عرض ۔ عارف الوجود نیز مرتبۂ ذاتیست کہ منزہ است از ہمہ
ہیتہاسے اعتبا چیہ وہستی خود قایم و علمہ لذاتہ بذاتہ ؎

من خدایم من خدایم من خدا محض علمم از ہمہ عالم جدا

ممتنع الوجود این مرتبۂ سلب وجود ست از غیر مقابل واجب الوجود چنانچہ
عرفا گفتہ اند کہ در ازل الازال بجز ذات احدیہ مقدسہ ہیچ شیٔ را ایجابیت
وجود نبود ای لاشیٔ الا اللہ و لیس کمثلہ شیٔ ؎

منم معدوم بی علت چو علت گشت موہوم ازل فرزند من باشد ابد فرزند فرزندم

لراقمہ

ازلیست تو ساری ابدیت تو ماری بہ بقاسے خود تو باقی ہمہ عالمست فانی

و یکی جامه نداشت و آن ممکن الوجود ست که جامهٔ وجود خارجی هنوز در بر نداشت و ممکن دو جهت دارد که نه وجود او ضروری باشد و نه عدم او ضروری چنانچه قبل ازین به تشریح آن پرداختم پس از جهت عدم ضرورت هنوز کسوت نپوشیده بود و آن برادر برهنه قدرے زر در آستین داشت فیه نظر" زیرا که سه برادر برهنه بودند درینجا ذکر یک برادر برهنه فرمود که زر در آستین داشت و دیگر برادران را فروگذاشت اغلب که اینجا مراد از برادرے باشد که جامه نداشت که آن ممکن الوجود ست و جامه نداشتن هم حکم برهنگی دارد و زر در آستین داشتن کنایه است که از گنجینه کنت کنزاً مخفیاً زر حقیقت معرفت الهیه بقدر ضرورت ذاتیه وجودیه خود با خویش داشت و مراد با وجود جامه نداشتن زر در آستین داشتن آنست که وجود ممکن بقدر گنجایش آستین یعنے بقدر استعداد و قابلیت از وجود واجب استفاضه کرده بود و در دیگر رساله است که درج زر در آستین داشت مراد ازان حقیقت وجودیه است که از واجب الوجود به ممکن الوجود رسیده است بیازار رفتیم تا جهت شکار تیر و کمان بخریم بیازار کثرت وجودیه رفتیم که آن دنیا ست که الدنیا مزرعة الآخرة هر چه درینجا بکاریم ببرداریم ؎

گندم از گندم بروید جو ز جو | از مکافات عمل غافل مشو
اینجهان کوهست و فعل ما ندا | هر ندا را از و آید صدا

درین بازار بجهت شکار غزلان معارف حقایق اسمائیه و کونیه الهیه تیر سعی کر لیس للانسان الا ما سعی ست و کمان توجه نفس تا رجوع الی باشیم بخریم فضا رسید یعنے باقتضائے حکمت الهیه و مشیت ازلیه هر چهار کشته

شدیم این ہرچہار وجود در وجود نشاء انسانی جذب گردیدند وانسان بفحوائے
انی جاعل فی الارض خلیفہ بمظاہریت گوناگون از کمن آنجہان دریں جہان سر بر آورد
پس حقائق جمیع موجودات در علم داعیان مظاہر حقیقتہ انسانیہ اند وحقیقتہ
انسانیہ مظہر اسم جامع واہل اللہ ازین جہت کہ ظہور حقیقتہ انسانیہ در عالم
است عالم را انسان کبیر میخوانند وحقیقتہ انسانیہ را ظہور انست در عالم انسانی
اجمالاً داول مظاہر انسانیہ صورت روحیہ مجردہ است مطابقہ باطبیعت
کلیہ وبصورت اعضائیہ مطابق است با اجسام عالم کبیر واین تنزلات
ورمظاہر انسانیۂ مطابقہ حاصل آمدہ است میان نسخہ صغیر وکبیر اما عالم
انسان کبیر ست بمعنی وصغیر ست بصورت جمیع تجلیات ذاتیہ واسمائیہ
وصفاتیہ درعالم انسان کبیر مضمر ومتمکن است ولقد خلقنا الانسان فی احسن
تقویم درہا داوتعبیہ است یعنی در تقویم وجود انسانی گنجینۂ اسما وصفات
بطورے ودیعت نہادہ کہ ہمہ ملائکہ سبوحین وقدوسین ومہیمنین مقرعدم
علم خود گردیدند وگفتند لاعلم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم وپس انسان
بواسطۂ این استحقاق مستحق خلافت حق گردید وآن امانتیکہ آسمان وزمین
وکوہسار از حمل آن ترسیدند انسان بر دوش مشقت خود برداشت کہ ظلوم
وجہول بود یعنی نہ دانست کہ نتیجۂ عمل چہ خواہد بود لسبت وچہار زندہ
پرغا سیئم یعنی این چہار وجود کہ در حقیقت انسانیہ استتار داشتند وعین حقیقتہ
احدیہ بودند متشکل بر غیب مطلق بصورت کثرت علمیہ از حیثیات وخصوصیات
خود اسمے ورسمے برگرفتند وبصورت بیست وچہار مظاہر پدید آمدند وہی ہذہ

لاہوت	جبروت	ملکوت	ناسوت
عقل کل	نفس کل	عقل کلی	نفس کلی

روح اعظم	نفس نباتی	نفس حیوانی	نفس انسانی
قلب	روح	شعور	نور
نفس امارہ	نفس لوامہ	نفس ملہمہ	نفس مطمئنہ
زمان	مکان	جہت	تعین

انگاه چهار کمان دیدیم سه شکسته بودند ویکی هردو گوشه وهر دو خانه نداشت مراد از چهار کمان عالم اعیان خارجیه عالم ارواح عالم مثال عالم اشباح ـ ومراد از شکسته بودن سه کمان یعنے عالم اعیان خارجیه عالم ارواح ـ عالم مثال ـ اول از حیثیت تعینیات عدمیه است وامتیاز اعیان از وجود مطلق راجع است بعدم ونزد اهل الله مخلوق عدم است وَالْوُجُوْدُ کُلُّہٗ لِلّٰہِ وعالم ارواح تعین جوهریست مجرد از عوارض اجسام والوان واشکال وعالم مثال عالم لطیفیست برزخ میان عالم مجردات ودرین عالم همه اجسام مجرده اند از مواد مثل مجردات مگر امتداد آنها مثل امتداد اجسام است مگر غیر وصل وفصل ـ وعالم اشباح عالم شهادتست که آن عالم امکانست **ویکی هردو گوشه شکسته بود** یعنی ممکن که نه وجود او ضروری بود نه عدم او **وهردو خانه نداشت** یعنے سلب ضرورت یکے از طرفین که لازم او بود وعالم اشباح که از ممکن نشست وعالم شهادتست وآن عرش وکرسی وفلک اطلس است که محدد جهاتست واین همه بسائط اند طبیعت خامسه غیر طبایع عناصر دارند **وآن برادر برهنه زردار** یعنی ممکن الوجود که زر وجود از خزانهٔ واجب الوجود در آستین داشت **کمان بی گوشه وبیخانه را بجز رید** که آن امکانست که سلب ضرورت یکے از طرفین در انست پس این بیگوشه وبیخانه را از جانب سلب ضرورت عدم بجزید **تیرے می**

بایست یعنے استعداد تا بواسطۂ آن شکار حقیقت کونیہ شود چہار
سہ شکستہ بودند ویکے پر و پیکان نداشت مراد از چہ
عناصرست آن آتش وباد وآب وخاک است از یک تا سہ پراگند
بخود جمعیتے وثباتے نداشتند ویکے کہ آن چہارم است پر و پیکان ند
یعنے خاصیت متحرک بالاراده بودن وموثریت دراجسام کونیہ ن
تیرے بے پیکان خریده بطلب صید بصحرا شدیم یعنے
کلیہ در طلب حقیقتے کہ در عالم انسانیت بود بصحراے شہود آمدیم
دیدیم سہ مرده بودند ویکی جان نداشت مراد از چ
طبائع اربعہ است وتشبیہ آہو بطبائع از انجہت است کہ ہنوز صفا
بایکدیگر نداشتند بلکہ صفت فراریت در ذات ایشان تعبیہ بود ومراد از
بودن اینست کہ آتش وباد وآب ازجہت عدم مزاج وامتزاج بایکد
بودند یکے جان نداشت یعنے خاک بسبب عدم مزاج وامتزاج با ایشا
نبود برادر برہنہ زر دار کمان کش تیرانداز از ان کما
گوشہ وبیخانہ تیرے بے پر و پیکان را بران آہوے
یعنی ممکن الوجود کہ از خزانۂ واجب الوجود زر وجود در آستین داشت
بی گوشہ وبیخانہ تیری پر و پیکان کہ آن سلب ضرورت یکی از طرفین ا
بر آن آہوے بیجان یعنے خاک کہ بسبب عدم مزاج وامتزاج با طبا
غیر متحرک بود از جانب عدم سلب ضرورت زد کمندے می بایست
صیدرا بفتراک بندیم مراد از کمند مزاج است تا صید طبیعی
در خاک افتاده بود بفتراک تمیز بیچ باہمی بہ بندیم چہار کمند دیدیم
پاره بودند وسہ دیگر ہر دو کرانہ ومیانہ نداشت مراد

کمان جسم مطلق ـ جسم نامی جسم حساس ومتحرک بالارادہ جسم ناطق ـ بہ جسم بخصوصیات ذاتیہ علیحدہ علیحدہ بودند یعنے جسم قابل ابعاد ثلاثہ وجسم حساس ومتحرک بالارادہ مصدر احساسات وتحریکات ارادیہ حیوانیہ وہر یکے نامیتی وکلی جداگانہ ذات بحیثیت جمادیت حجر وبحیثیت نباتیت شجر وبحیثیت حیوانیت بالارادہ مشہور آن یکی کہ ہر دو کرانہ ومیانہ نداشت جسم ناطق است کہ با وجود جسمیت ونامیت وحساسیت ومتحرک بالارادہ بودن دریا بندۂ معقولات است وآن روح انسانی است کہ مظہر حقیقتہ امریۂ الہیہ است وبصورت روحیۂ مجردہ مطابق باطبیعت کلیہ وبصورت اعضائیہ مطابق با اجسام بسیطہ است ومراد از ہر دو کرانہ ومیانہ نداشتن اینست کہ روح نہ داخل جسم است ونہ خارج ونہ حال درمیان محل چون روح از عالم امرست از قید جسم وجسمانی بودن بالکلی مبرا است ومجرد از ہمہ ادناس قیود ومعاقد عقود ست وہیچ بندے از آلایش اجسام پاسے آزادی او را بستہ نیتوان کرد ونہ نظر خیال در لوح وہم صورت ذاتی او را بہ نقش وجود صورتے منقش توان نمودے

هَبَطَتْ اِلَيْكَ مِنَ الْمَحَلِّ الْاَرْفَعِ وَرْقَاءُ ذَاتَ تَعَزُّزٍ وَتَمَنُّعِ

مَحْجُوبَةٌ عَنْ كُلِّ مُقْلَةِ عَارِفٍ وَهِيَ الَّتِيْ سَفَرَتْ وَلَمْ تَتَبَرْقَعِ

و روح را از عالم امر با جسم نسبتے کہ ہست آن را نفس گویند خواہ نباتی باشد یا حیوانی یا انسانی وانقطاع این نسبت موت است ومراد از کل نفس ذائقۃ الموت ہمین انقطاع نسبت است وباری تعالی بہ نفس انسانی قسم یاد کردہ است ونفس وما سواها فالهمها فجورها وتقوٰیها بدانکہ عرفاے محققین گفتہ اند کہ برزخے کہ روح را بعد از مفارقت بدن از نشاء دنیاویہ در آنجا قیام خواہد بود غیر ازین برزخست کہ درمیان ارواح مجردہ واجسام است زیرا کہ مراتب

تنزلات وجود و معارج او و ونسبت دارند یکے مرتبہ کہ پیش از نشاء دنیا دیہ بود دیگر مرتبہ کہ بعد ازان باشد از مراتب معارج و آن مرتبہ عروج است وصوری کہ لاحق ارواح شود در برزخ دیگر صور اعمال ونتیجہ افعال سابقہ است در نشاء دنیا و یہ بخلاف صور برزخ اول ہر آئینہ از جمیع وجوہ ہر دو یکے نباشند البتہ شریک اند کہ ہر دو عالم روحانی وجوہر نورانی غیر مادی اند مشتمل بر مثال صور عالم و برزخ اول راغیب امکانی وثانی غیب محالی گویند فافہم وعالم مثال عالمیست روحانی از جوہر نورانی شبیہ بجوہر جسمانی از انرو کہ محسوس است وشبیہ است بجوہر مجرد عقلی از ان وجہ کہ نورانیست پس این عالم نہ جوہر عقلی مجرد ست ونہ جسم مرکب مادی بلکہ برزخ است وحد فاصل میان این ہر دو وبرزخ کہ میان دو شئی بود دبا یشبیہ از طرفین و شبیہ بجہتین ومشتمل است بر صور عالم جسمانی و مثال صوری کہ در حضرت علمیہ الہیہ اند صور اعیان وحقایق است وعالم مثال را خیال منفصل نیز گفتہ اند زیرا کہ غیر مادیست وہر معنی از معانی و روحے از ارواح اورا امثالیہ مطابقہ است بکمالات او فافہم

صید را با آن کمند بی کرانہ وبی میانہ بربستیم یعنے نفس ناطقہ انسانی را بر کمند جسمانیت بربستیم کہ بے کرانہ وبی میانہ یعنے نہ داخل جسم بود نہ خارج جسم **خانہ می بایست کہ مقام کنیم وصید را پختہ سازیم** وآن ضرورت خانہ تن است کہ بغیر قیام اینجا صید روح را پختہ نمیتوان کرد یعنی مکمل نفس انسانی را راست این خانہ می بایست کہ روح بغیر جسم در ینجا ہیچ کار نمیتوان کرد کہ حصول سعادت حاصل این مزرعہ فیض الکتاب است ؎

ازرباطِ تن چو بگذشتی دگر معمورہ نیست زاد راہے برنمیداری ازین منزل چرا

چہار خانہ دیدیم سہ در ہم افتادہ دیکے سقف و دیوار نداشت

مراد از چہار خانہ چہار عناصر ست وسہ در ہم افتادہ یعنے آتش وباد وآب درہم

افتادہ بودند ویکی کہ سقف و دیوار نداشت مراد ازین عنصر خاکست و این خانہ سقفیکہ مانع آثار علویہ باشد نداشت و دیوار یکہ استقرار خاصیات طبیعت را استقلالے باشد نبودے یعنے بسبب سقف وجدار نبودن این خانۂ خاک از حوادث زمانیہ وتغیرات امکانیہ مصؤن ومحفوظ نبودے دیگے دیدیم برطاق بلند نہادہ کہ بہیچ وجہ وحیلہ دست بآن دیگ نمی رسید مراد از دیگ طبیعت است کہ در آن استقصات متخالفۃ الکیفیات را امتزاجے و اتحادے حاصل آید باز از یکدیگر جدا نمیشوند تا حکم اقتضائے مشیتہ الہیہ برآنہا صادر گردد و مراد از طاق بلند فلک نفس است چنانچہ حکیم مجریطی گفتہ کہ فلک نفس درمیان چار افلاک واقع شدہ وبالائے او دو افلاک روشن ومہذب وآن ہیولائے اولی وعقل است وتحت او دو افلاک مظلمہ رذلہ کہ آن طبیعت وعنصرست پس اگر غالب گردید آثار ہر دو فلک اعلی کہ نیرہ فاضلہ سعیدہ اند مصیر ومستقر آنہا فردوس اعلیٰ است ونفس ازان مستمد ومنبعث گردد و اگر غالب گردید آثار ہر دو فلک مظلمۂ رذلہ کہ مصیر ومستقر آنہا نار سفلی است نفس مستمد ومنبعث ازان گردد وابداع نفوس بہیمیہ ونباتیہ وجمادیہ نہ از عقل مستمد میگردد ونہ از ہیولائے عالیہ کہ در آنہا جاعلیت این ہر سہ نفوس نیست البتہ ہر دو فلک اسفل کہ طبیعت و عنصرست مصیر ومستقر اینہا خاک است وخاک ازینہا منبعث ومستمد می گردد بتقدیر عزیز علیم پس طبیعت دیگ است کہ بالائے طاق بلند کہ آن فلک آخرست نہادہ اند وبر استحصال طبیعت کریمہ ہیچ حکیمی را قدرتے حاصل نیست مگر از فیضان قوت وہبیہ باریتعالیٰ جلشانہ چہار گز زیر پائے کندیدیم تا دست بآن دیگ رسید چون حصول طبیعت کریمہ از نفس ناکیہ بغیر از استقصات محال بود بمقدار گنجایش چہار عناصر کہ زیر فلک آخرند تدابیر حکمیہ

نکنند از نفس فلکیہ حصول طبیعت کریمہ کہ آن طبیعت خاصہ است نمیتوان کرد و مراد از کندیدن این است کہ چون حکما خواہند کہ استحصال طبیعتہ کریمہ کنند حفرہ میکنند و در آن حفرہ تعفین تحصیل طبیعتہ کریمہ می نمایند فافہم **چون شکار پختہ شد شخصے از بالاے خانہ بیرون آمد و گفت ہمہ بخش من بدہید کہ نصیب مفروض دارم** چون طبیعتہ کریمہ با چہار عنصر مزاج گرفت نفس طبیعیہ از بالاے نفس فلکیہ فرود آمد کہ من نصیب مفروض دارم یعنے بقدر استعداد و قابلیت من بخشش باید داد پس اول نصیبے از نفس نباتی گرفت و در نمو آمد پس ادرکال مکمل **در کمین نشستہ بود استخوان شکار از ان دیگ برآوردہ بر تارک وی زد** یعنے روح حیوانی کہ در کمین طبیعت نشستہ بود در دیگ نفس طبیعت پختہ و با ہم مزاج یافتہ سخت مثل استخوان گردیدہ بود بر تارک وی یعنی نفس نباتی کہ از دیگ طبیعت حصہ خود طلب میکرد زد یعنی بر نفس نباتی روح حیوانی غلبہ نمود **درخت زرد آلو از پاشنہ پاے وے بیرون آمد** مراد از زرد آلو بمناسبت زردی ہمان زر ست کہ مرد برہنہ را در آستین بود و از لفظ زرو ہم زر بہ تخفیف دال حاصل می آید یعنے زر حقیقت وجود یطلی مراحل اسمیہ و منازل رسمیہ بذوات مختلفہ و صفات متشخصہ از زر زرد آلو شد و مراد از درخت منشعب شدن حقیقت واحدہ از اصلیت خود لبفرعیت متنوعہ است تا آنکہ صورت درخت زرد آلو گرفت و از پاشنہ پاے یعنے از زیر پاے آنکس طبیعت کہ از بالاے نفس فلکیہ فرود آمدہ بود بیرون آمد **بر سر آن درخت رفتیم** یعنے ترقی کردیم از نفس نباتی بعالم حیوانی **خربزہ کاشتہ بودند و بفلاخن آب میدادند** خربزہ از اثمار متحیل الکیفیتہ است و لذیذترین میوہا ست و مراد اینجا نفس نباتیست

کہ مشتمل بر حیوانیت و ملکیتہ است و بہر جانب کہ خواہد متخیل میگردد چنانکہ گفتہ اند ؎

آدمی زادہ طرفہ معجونیست کز فرشتہ سرشتہ وز حیوان
گر کند میل این شود بہ ازین ور کند قصد آن شود بہ ازان

یعنے بعد از وصول بعالم حیوانی بعالمے رسیدند کہ دران عالم خربزہ کاشتہ بودند یعنی تربیت نفس انسانی میکردند و آب بعلاجن میدادند یعنے از عالم قدس کہ دور ترین عالم طبیعت است بفیضان قدسیہ الہیہ آب میدادند ازان درخت باذنجان فرود آوردیم یعنے نفس انسانی آثار عالم طبیعت گرفت او را بصورت باذنجان یافتیم کہ کثافت داشت وقلیہ زردک ساختیم و باہل دنیا گذاشتیم چون باذنجان کثیف و زردک لطیف است ازین ہر دو قلیہ ساختیم یعنے باہم مزاج دادیم و براے اہل دنیا گذاشتیم تا ذایقہ لطافت و الم کثافت باستعداد طبیعی خود دریابند چندان بخوردند کہ آماسیدند بشہوات و مذوقات دنیا چندان پرداختند کہ تو گوئی آماسیدہ اند ؎

چیست دنیا از خدا غافل بُدن نے قماش و نقرہ و فرزند و زن
اہل دنیا کافران مطلق اند روز و شب در جق جق و در بق بق اند

پنداشتند کہ فربہ شدند از خانہ بیرون نتوانستند رفت دانستند کہ این آماسیدن فربہی است حالانکہ بوفور حب جاہ و شہوات دنیاویہ در حقیقت فربہی ایشان آماسیدن بود بحدے کہ خانۂ تن بر ایشان تنگ گردیدہ بود کہ بیرون نتوانستند رفت یعنے خود را در کدورت ہواجس نفسانی در رواجس حیوانی چنان مشغول و محبوس گردانیدند کہ دنیا بر ایشان تنگ شد در آنجا بہ نجاست ماندند یعنے در آلائش دنیا آلودہ ماندند

وما به آسانی از کید ایشان بیرون آدیم یعنی ما چہار برادر در منازل تنزلات ومراتب تعینات کہ مختلف من حیث الظہور بودیم در آخر کار از عالم امر روح مجرد گردیدہ درخانۂ تن قرار گرفتہ بودیم از ونالیس کل وش و نقائص کل ہوس از مشغولیات جسمانی کہ موجب حیرانی وسرگردانی بود بیرون آدیم بآسانی واز کید ایشان فارغ گشتیم **وبر در خانہ خفتیم وبسفر روان شدیم** یعنے چندے بر در خانۂ تن بغفلت توقف کردیم چون بیدار شدیم شعور حقیقت خود مارا بسفر عالم قدس آمادہ کرد پس بمقر اصلی خود باز گشتیم کہ کل شیٔ یرجع الی اصلہ **ارباب حقیقت واولوا الالباب معرفت سر خیالات باز نمایند** یعنے ارباب کشف وتحقیق واصحاب رشعف وتدقیق کہ کاملان علم حقایق وواصلان معانی ودقایق اند سر این سخنان مرموزہ باید گفت آنیست کہ درآخر رسالہ حضرت قطب المحققین وقدوۃ المدققین حضرت خواجہ سید محمد گیسو دراز حسینی فرمودند رحمتہ اللہ علیہ۔

خلاصۂ این کلام ودقایق انتظام وحقایق پیام آنست کہ وجود حقیقی کہ در حقیقت ہمہ وجودات ظل وجود ذات اویند در جمیع منازل ومراتب بحکم اَیۡنَمَا تُوَلُّوۡا فَثَمَّ وَجۡہُ اللّٰہِ سایر ست ودر تمام مظاہرات کونیہ بشیون مختلفہ کُلَّ یَوۡمٍ ہُوَ فِیۡ شَاۡنٍ دایر۔ واول وجود باجود حق از نہانخانۂ کُنۡتُ کَنۡزًا مَخۡفِیًا بر بساط ظہور فَاَحۡبَبۡتُ اَنۡ اُعۡرَفَ نہادہ یعنے در حرم کبریائی خود کہ مرتبہ احدیہ ذاتیہ ذات خود بخود بازی عشق می باخت وبحب ازلی وعشق لم یزلی اظہار عین جامعۂ خود فرمود کہ آن عبارتست از حقیقت محمدیہ کہ عرفا این را مرتبۂ احدیہ جمع میخوانند یعنے وجود من حیث الحقیقتہ احدیہ محضہ ذاتیہ بود منزہ از جمیع اسما وصفات من حیث التعین وذات احدیہ ازلاً وابداً در تجلی بود در غیب مطلق کہ سر

ذات اوست وبا هر موجود وجه احدیت است که سبب بقا وحیات اوست بلکه عین جمیع موجودات بود من حیث التعین والظهور وحقیقت کل وجه احدیت بود که صفت حیات وبقاے ایشانست ورجوع حقایق جمیع موجودات بدین حضرت تقدس وتعالیٰ ست. ودر مرتبهٔ احدیت من حیث الذات جمیع اسما وصفات متحد بالذات بودند ومعرفت چگونگی این ذات را از حیثیت تجرد از نسب واضافات انوار عقول وشوارق نفوس درنیابد۔ بعد از طی مراحل تنزلات خود بمرتبهٔ خَلَقْتُ الخلق عالم کثرت را محل مظاهر صفات کونیهٔ خود فرمود۔ وماهیت کلیه که محل ظهور ظل الهیه است از مرایاے صور اعیان ثابته تجلی کرد واعیان ثابته مرایاے اسماے الهیه اند واسماے الهیه متعدده اند بتعدد صفاتیه واحداند با حدیت ذاتیه ومجموع موجودات علویه وسفلیه مستفیض اند از فیض وجود واجب الوجود وجمیع ذرات کائنات آئینهٔ ظهور اسما وصفات حق اند وانسان کامل جامع جمیع حقایق عالم وحافظ اسرار الهیه وکمالات کونیه است ؎

کُلُّ الْجَمَالِ غَدَا لِوَجْهِکَ مُجْمَلًا لٰکِنَّهٗ فِی الْعَالَمِیْنَ مُفَصَّلًا

وبحسب نشاء عنصریه آخر موجوداتست وبحیثیت جسم اشرف موجودات وبتاخیر روح اکرم ارواح وحجت بر ملایکه است ؎

مِنْ کُلِّ شَیٔ لُبَّہٗ وَلَطِیْفَہٗ مُسْتَوْدَعٌ فِیْ هٰذِهِ الْمَجْمُوْعَۃِ

اینست آنچه ما اراده کرده بودیم والله اعلم بالصواب ودر آخر این شاهد نثر نغز نامه را بزیور نظم آراسته می کنم تا جمال باکمال او بجلوه گریهاے گوناگون دل از دست عاشقان برباید اگرچه عروس خوبروئے احتیاج آرایش زیورے ندارد اما مشاطهٔ شوق طبیعت را عادت آنست که شاهدے را بهزاران هزار

زیور می آراید تا خود زیور را زان به آراستگی سرو آرد سے

بزیورها بیارائید خوبان بهر وقتے   تو سیمین تن چنان بودی که زیورها بیارائی

مثنوی شکارنامه

ماکه با هم چهار اخوانیم   راز اسما و ستر اکوانیم

گرچه هستیم در شمار چهار   فی الحقیقه یکیم و هم بسیار

هر کجا ما بهم رویم همه   پی همه با همه شویم همه

همه و با همه ولی همه ایم   هر طرف خوش رمان زیکدگر ایم

ما یکدل برادران حبیب   هر یکے از یکے بعید و قریب

گرچه ما بوده ایم یارے چند   صورت آرائے اعتباری چند

هر چهاریم ما خوش از نه ده   فارغ از امتیاز هر که و مه

نه ده ما ز دو جهان برتر   بلکه از هفت آسمان برتر

مثل این نه به شش نبهت نبود   هشت جنت بدین صفت نبود

سه تن از ما نداشتند به تن   جامه کان پوششے بود بدن

یک برادر برهنه بود همه   خویشتن را همی نمود همه

این برهنه برادر دلریش   با وجود برهنه بودن خویش

داشت در آستین بصد هنرے   قیمت کائنات درج زرے

پس برفتیم جانب بازار   بود در وے عجائب بسیار

تا ز بهر شکار تیر و کمان   بخریم و رویم در میدان

از قضا هر چهار کشته شدیم   کشته گشته تمام پشته شدیم

باز برخاستیم بیست و چهار   از ته پشته ما همه یک بار

طرفه دیدیم ما چهار کمان
ناقص افتاده جمله پیش دکان

زان یکے را نبود دو خانه
بود هم از دو گوشه بیگانه

چه کمانے چو خاطر درویش
گوشهٔ و خانهٔ نداشت بخویش

آن برهنه برادر زردار
بخرید این کمان بقصد شکار

تیر بایست از برائے کمان
چار تیر شکسته گشت عیان

پر و پیکان نداشت زان یک تیر
آن خریدیم ما بصد تدبیر

پس برفتیم جانب صحرا
بهر صیدے کنیم تا پیدا

طلب صید کرد سرگشته
سعی کردیم دشت و در گشته

طرفه دیدیم چار آهوے
اندران دشت بی تگ و پوے

زان سه بودند مرده یک بیجان
بر سر خاک افتاده عیان

آن کمان کش برادر زردار
تیر انداز بے خطا هشیار

به کمانیکه بود نادرہ کیش
گوشهٔ و خانهٔ نداشت بخویش

تیر کان بود بی پر و پیکان
زد بران آهوے که بد بیجان

رسنے بهر بند می بایست
یعنے اکنون کمند می بایست

تا بفتراک صید بر بندیم
رخت خود پس سوی دگر بندیم

ناگهان یافتیم چار کمند
سه ازان پاره پاره بود ز بند

یک ازان دو کرانه نیز نداشت
چه کرانه میانه نیز نداشت

صید را ما به بند افگندیم
درمیان کمند افگندیم

نه کرانه میانهٔ به کمند
آهوے صید گشته اندر بند

خانه بهر قیام می بایست
بهر پخت طعام می بایست

تا در آنجا نه صید ما بپزیم
آهوے صید کرده را بپزیم

پخته سازیم صید گشته شکار | بعد پختن بیاوریم بکار
هر طرف بهر خانه گردیدیم | پیش خود چار خانه دیدیم
سه ازان بود درهم افتاده | یک ز دیوار و سقف بُد ساده
اندران خانه درشدیم همه | بی محابا درآمدیم همه
بود درخانه طرفه طاق بلند | برتر از آسمان نه پیوند
تا سر طاق دست کس زنهار | نرسیدے بحیلهٔ بسیار
پس مغاکے بپای کندیدم | چار گز تا ملبند گردیدیم
دست ما تا فراز دیگ رسید | پخته شد آن شکار حسب امید
شخصے از بام خانه شد نازل | از پے بخش خویش مستعجل
به نصیبے توان نمود قریب | گفته‌اند اینکه النصیب یصیب
در کمین بد برادر کاهل | دست در دیگ کرد بس عاجل
استخوانے برون ز دیگ آورد | سوے او یا ز التفاتے کرد
زد بشوخی تبارک سرِ وے | نخل سنجد برآمد از برِ وے
یعنی از پاشنه نهالے رست | خوش نهالے بصد کمالے رست
بر سر یکدرخت زرد آلو | رسته بودند خربزه بهمو
به فلاخن که آب میدادند | بوالعجب آب و تاب میدادند
تا رسیدیم بر فراز درخت | پس فرود آمدیم با همه رخت
قلیهٔ زردک از برای جهان | ساختیم آن لذیذتر از جان
اهل دنیا تمام ترخوردند | تن بصد فربهی برآوردند
فربهی در حقیقت آماسے | تنگ شد خانه بر تن از پاسے
حال خود را چو باز دانستند | سعی کردند تا توانستند

تنگ شد خانه بینوا ماندند — در بجاست بجا نه واماندند

ما زهر کید راز دان گشتیم — برون از قید آن مکان گشتیم

جهد کردیم تا بآسانی — ما برآییم خوش بجولانی

برون از خانهٔ خراب شدیم — فارغ از جمله اضطراب شدیم

بر در خانه چند کے خفتیم — باز ترک تمامتر گفتیم

چون بعزم وطن کمر بستیم — بسفر رخت خویش بربستیم

ما نه بارے بسر گران رفتیم — بسلامت از ینجهان رفتیم

تا چه بودست ای اولی الالباب — باز گوئید رازش از هر باب

نظم کردست آخگر مسکین — آنچه در نثر گفته خواجهٔ دین

خواجه در خواجگان حق ممتاز — قدوهٔ روزگار بنده نواز

رحمت حق بر روح او بادا
روح ما را فتوح او بادا

غلط نامہ مجموعہ یازدہ رسایل حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز رحمۃ اللہ علیہ

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱۰۴	۱۸	برسرا برانہ	برسرا سرار
۱۰۵	حاشیہ	دے ولمحہ	دمے ولمحہٗ
۱۱۰	۱۴	تصورلن	تصورکن
۱۱۶	۶	وَسِعَتْ	وَ سِعَتَ
۱۱۹	۱	کا سترائیٔ	کا ستوائیٔ
۱۲۲	۶	ہرایک	ہریک
۱۲۶	۱۴	بنشیذ	بنشیند
۱۲۷	۲۱	ابدالایان	ابدالان
۱۲۸	۲۰	بیکون الواو	بسکون الواو
۱۳۱	۱۱	امے ہِیْنَ	اسے ہِیْنَ
۱۳۵	۷	دورو	دردو
۱۴۷	۱۸	ضیعف	ضعف
۱۵۰	۹	یا ترا	تا ترا
۱۵۰	۲۱	ندشت	نداشت
۱۵۳	۳	حسن	حسن
۱۵۶	۳	وودنداشت	وودخانہ نداشت
۱۵۶	۱۳	وتیراندازان	وتیراندازان
۱۵۹	۶	مزاج	مزاح
۱۶۶	۱۸	توی	قوی
۱۷۷	۱۴	چہارم عالم	چہار عالم
۱۸۰	۱۴	وَلَاُمَنِیَہُمْ	وَلَاُمَنِّیَنَّہُمْ
۱۸۸	۱۷	چہارراہ	چہارم راہ
۱۸۹	۱۲	جزمی	جزئی
۲۰۰	۱۸	مابجمیع	مابجمیع
۲۰۲	۱۲	فَتَجَلّٰی رَبُّہٗ	فَلَمَّا تَجَلّٰی رَبُّہٗ
۲۰۲	۱۲	فَجَعَلَہٗ	جَعَلَہٗ
۲۰۷	۱۷	جمل	جعل
۲۱۰	۱۰	جبیعتہ	طبیعت
۲۱۱	۱۴	نفوت	نعوت
۲۱۲	۱۷	بردید	بروید
۲۱۶	۸	نداشتن	نداشتن
۲۱۶	۱۵	سُفرت	سَفرت
۲۱۷	۱۶	تکمل	تکمیل
۲۱۷	۱۷	راست این	سعت این
۲۲۲	۱۱	یفض	فیض
۲۲۴	۱۶	بودربند	بودزبند

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۳	۱۷	بُنیوْرِ	بِنُوْرِ	۲۸	۲۰	زبین	زبین
۴	۴	موہیت	موہبت	۲۹	۹	دیرا	ویرا
۳	۱۲	عِرفت	عَرفت	۳۲	۱۲	بَدُاللهِ	يَدُاللهِ
۴	۲۰	تکل	توکل	۳۳	۷	بگذاردم	بگذارم
۵	۹	دزدرا	درد را	۳۳	۲۰	خلقے	خلفے
۱۰	۱۱	قَوْسَیْنَ	قَوْسَیْنِ	۳۴	۸	ماشد	باشد
۱۲	۶	کوئی	گوئی	۳۷	۱۳	گردید	کردید
۱۳	۵	استکبار	استنکار	۴۱	۱۸	ازبود وراے	ازبود بود وراے
۱۳	۱۰	درات	ذرّات	۴۶	۱۰	وسلم واشب	وسلم راشب
۱۳	۱۴	حاستہٗ	حاسہٗ	۴۶	۱۱	میکند	میکنند
۱۴	۲۰	عنّ	عن	۴۹	۱	ائی	آئی
۱۶	۱۸	وعاضی	وعاصی	۵۷	۲۰	گردانیہ	گردانید
۱۷	۴	وازروے	وازوے	۶۱	۳	حض	نص
۱۷	۱۴	مخالفتہ	مخالفۃ	۶۱	۳	خلفادلراشدین	خلفاءالراشدین
۲۱	۱۵	مرعلہ	مرحلہ	۶۲	۲۰	گرداند	گردانید
۲۱	۲۱	لَنِفدَ	لَنَفِدَ	۷۰	۱۹	وبے	وے
۲۳	۸	بحت	بحسب	۷۴	۱۰	ندارت	ندارد
۲۴	۱۳	السیرللہ	السیرللّٰہ	۷۶	۲	سخنے	سخنے
۲۸	۱۱	گرد	کرد	۸۵	۲	محبت حق اختیار	محبت حق واختیار